

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ

Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ



3 ТОМ

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің 20 жылдық мерейтойына арналған
«Шоқан оқулары-20»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

30 қыркүйек - 1 қазан



МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
«Уалихановские чтения-20»,
посвященной празднованию 20-летия образования
Кокшетауского государственного
университета им.Ш.Уалиханова

30 сентября - 1 октября



Көкшетау, 2016

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ**

АҚМОЛА ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМДІГІ

**Ш.УӘЛИХАНОВ атындағы
КӨКШЕТАУ МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ**



**Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің 20 жылдық мерейтойына арналған
«Шоқан оқулары-20»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ
30 қыркүйек - 1 қазан**

МАТЕРИАЛЫ

**Международной научно-практической конференции
«Уалихановские чтения-20»,
посвященной празднованию 20-летия образования
Кокшетауского государственного
университета им.Ш.Уалиханова
30 сентября - 1 октября**

Том 3

Көкшетау, 2016

УДК 001.83
В 17

«Шоқан оқулары - 20» атты дәстүрлі халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының материалдар жинағы. Қазақстан, Көкшетау, 2016. Т.3. – 253 б.

В 17 «Уалихановские чтения – 20» Сборник материалов международной научно-практической конференции. Казахстан, – Кокшетау, 2016. Т.3. – 253 с.

ISBN 978-601-261-318-6

Бұл басылымға 2016 жылдың 30 қыркүйек және 1 қазан аралығында өткен «ШОҚАН ОҚУЛАРЫ - 20» атты дәстүрлі Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары енген. Олар ғылыми қызметкерлерге, ЖОО оқытушыларына, PhD докторанттарға, магистранттарға арналған әр түрлі ғылым салаларындағы өзекті мәселелерді қамтиды.

В настоящее издание вошли материалы традиционной Международной научно-практической конференции «УАЛИХАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ - 20», проходившей с 30 сентября по 1 октября 2016 года. Они отражают проблемы различных отраслей науки, рассчитанные на широкий круг работников, преподавателей ВУЗов, PhD докторантов и магистрантов.

УДК 001.83

СЕКЦИЯЛАРЫ:

*«ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫ»
«ОРЫС ФИЛОЛОГИЯСЫ»
«ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯСЫ»*

СЕКЦИИ:

*«КАЗАХСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»
«РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»
«ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ»*

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

Абжаппаров А.А. – ректор КГУ им. Ш.Уалиханова, д.т.н., профессор;
Искаков А.Ж. – проректор по НР и МС, д.э.н., и.о. профессора;
Шапауов А.К. – руководитель службы науки и коммерциализации, к.ф.н., профессор;
Шалабай Б.Ш. – д.ф.н., профессор;
Амренова Р.С. – к.ф.н., доцент;
Жұмағұлова Ө.А. - ф.ғ.к., доцент
Фаткиева Г.Т. – к.ф.н.;
Немченко Н.Ф. – к.ф.н., ак. профессор;
Жукенова А.К. – к.ф.н., и.о. доцента
Громова О.В.– руководитель РИО.

ISBN 978-601-261-314-8 (3)
ISBN 978-601-261-318-6

©Кокшетауский государственный
университет им. Ш.Уалиханова, 2016

ЖАЗУШЫ ӘНГІМЕЛЕРІНДЕГІ СЕЗІМ ШЫНАЙЫЛЫҒЫ

Абдуллина А.А.

Ы.Алтынсарин атындағы Арқалық мемлекеттік педагогикалық институты
Abdullina_Ardak@mail.ru

Жазушы Ақан Нұрманов - Ұлы Отан соғысы жылдары туған ұрпақ. Балауса балалық шағы соғыс салған қасіретте шындалды, ауыр тағдыр тауқыметін көріп өсті. Барша құрбы-құрдастары сияқты соғыстан кейінгі ауыртпалықта ерте есейді, жілігі қатпай жатып еңбекке жегілді. Өмірдің қайнаған ортасында өскен ұрпақтың ортасынан тамаша Ақандай суреткер өсіп, жетілді. Туған әдебиетіміздің киелі табылдырығын аттаған, өткен ғасырдың алпысыншы жылдардағы әдебиетші таланттылар тобының ортасында жазушы Ақан Нұрмановтың болуы қуанышты құбылыстан көрінді. Жас жазушы әдебиетке өзіндік өрнегімен оқушы назарын өзіне аудара келді.

А.Нұрмановтың алғашқы әңгімелерінен бастап жұртшылықты елең еткізіп, өзіне тартқан, әсіресе, жастарды елеңдеткен бір сыр бар. Бұл сыр - жазушы шығармашылығындағы мөлдір сезім шынайылығы, адам жанының нәзік сырларын дөп басып, мөлдірете жазған әңгіме, повестері дер едік. Ақан қандай оқиғаны, нені жазса да шынайы сезіммен, лирикалық сезіммен жазады.

Жазушы А.Нұрмановтың танымал әңгімелерінің бірі - «Солай болған екен» деп аталады. Әңгіме кейіпкер сезімінің шынайылығымен оқырманын баулып алады. Сәлимадай ұяң да ұстамды жанды қасырет қайғы ертерек торлады. Әңгімеде адам жанының нәзік те бейтаныс қырлары мен беймәлім сырларын жазушы лирикалық мұңды сезіммен табиғи қалпында жеткізеді. Сәлима өмірге құштар еді, ашық жарқын өсіп келе жатты. Қияқ алып қашты, мақұнем болды. Ұрлық жасады. Таза махаббат иесі жас жанға өмірлік ұмтылмас жара салды. Жас жан жасымады. Өмірге құштарлық танытты.

Жазушының кез - келген әңгімесін оқып көр, бұрын айтылған жағдай, ашылған сыр, белгілі характер басқаша қырынан, жатық, жанға жайлы, нәзік көрініспен суреттеледі. Әрі, автор бұл жәйді, сол өзінің лирикалық сезімдегі сырбаз, сыпайы, жайна шуақ қалпында жеткізеді, әңгімені баппен, байыппен жазады. А.Нұрмановтың әңгімелері сырлы, шуақты келеді, айтарын автор байыппен баяндайды. Ол жасаған характерлі бейнелерді алып-жұлып қарапайым, қайырымды болып көрінеді.

Жазушы жасаған бейнелер көбіне-көп сол кезеңнің жастары, өмірді жаңғыруға белсенді үлес қосып жүрген ауыл адамдары болып келеді. Ақан әңгімелерін оқи отыра олардың жан дүниесін, ой әлемін, мақсат-мұратын, қуанышы мен мұңын, дүниеге көзқарасын, адамгершілік бет-бейнесін көріп, танысың, жастардың бізге беймәлім жаңа сырларымен танысып білесің.

Ақан әңгімелерінде қайталанбас мұң, сағынышты саз, терең толғаныс, ойлы, ойнақы наз, қимас сезім көріністері жатады, сол сезімдер өзінді іштей баурайды. Бұл дегенің А.Нұрмановтай таланттың шығармашылық табысы, қаламгер шеберлігі. Ақанның кез келген әңгімесінде естен кетпес нәзік бейнелер кездеседі, әрі олар ұмытылмастай есінде жатталып қалады. Сол бейнелер өз бойындағы адалдық сезіммен, адамдық аяулы болмысымен, аңқылдақ мінезімен, қарапайым қалпымен оқушы есінде сақталады. Ақанның «Аққу шоғыры», «Ор», «Күн ертеңге ауып барады», «Ымырт» атты шағын шығармалары тың бейне, айшықты характерлерімен оқушы жүрегін баулиды.

«Болат қарапайым шопан. Жүрек қалауымен екінші тың аталған қой шаруашылығымен көтеруге келген жас. Орталықтан шеткері қоныста қой бағады. Қоныста ауру әкесімен жалғыз қалып, қой бағып жүр. Әке дүние салды. Күн боран, елмен қатынас үзілген. Үйде өлікпен бірге қонып жүр. Күндіз малын бағады [1:271]. Жас шопанның азаматтық ерлігі. «Аққу шоғыры» әңгімелерінде қарапайым шопанның азаматтық ерлігі барынша қарапайым, соншама нәзік жырланады. Бұл Болат шопанның ерлігі емес, міндетті борышындай көрінеді. Жанар Құмарға терең ор қазды. Екі сиырды бақташы мойнына жазып, сотта істі қылды. Сүйгені Сара да Құмарға хат жазып қылмысты мойнына алуға шақырады. Бақташы ішпей, жемей сотталуға шақ тұр. Арашаға Құмардың досы Павел Коновалов түсті. Куәлар табылды. Жазушының «Ор» әңгімесі Құмардың ақталуымен аяқталады. Бірақ, Құмар мен Сараның махаббат сырларының арасына өшірілмес дақ түсті. Сырлы махаббаттың мұңды қорытындысы осылайша аяқталады. Таза махаббат жолында пайда табу жат қылық. Опасыздық жолы. Оқиға да қарапайым, айтар ойы да қомақты әңгіме.

«Күн ертеңге ауып барады» әңгімесіндегі кейіпкерлер болған оқиғаны кезек - кезек әңгімелеп шығады. Жолы болмаған қыз алып қашу әңгімесі. Балаң жастың албырт қылығы. «Қолға түспес, қимас» махаббатқа деген сезім көрінісі. Автордың суреттеуінде қимастықпен жайсаң жандармен қоштасасың. Шынайы суреттер, қимас бейнелер көз алдында қалады.

Жазушы А.Нұрманов әңгімелерінде, жоғарыда сөз болғандай, кейіпкерлерін лирикалық жағдайда сомдап, олардың іс-әрекеттерін келістіре қарапайым түрде өрнектейді. Ақан жасаған сол қарапайым бейнелер адалдық сезімімен, аңқылдақ мінезімен, аяулы болмысымен көңілде жатталып қалады. Ақан адамды табиғи бар болмысымен көрсетуде, характерлерді айшықтауда төселген, танымал болған жазушы. Жазушының шеберлігі, әсіресе, характерлі бейнелерді айшықтауда, бейнелерін аша түсуде ерекшеленеді. Ақан сомдаған көптеген бейнелер жан дүниесіндегі жарқындық, іс - әрекетіндегі адалдық, сезімталдық, қайырымдылық, бауырмалдық сияқты болмыстарымен оқушылар естерінде қалады. Ақан өз шығармашылығында ұмтылмас бейнелерінің өмір жолы арқылы осы аталған адами қасиеттерді көркемдік қисынын тауып жазуды басты суреткерлік мұраты деп білген жазушы.

Жазушы А.Нұрманов өзінің қысқа ғұмырында мол әдеби мұра қалдырған қаламгер. Әрі дені «Құланның ажалы» романынан бастап әдеби сапалы

шығармалар. Солардың дені ауыл өмірін сөз еткен шыншыл туындылар. Кезінде Ақанды ауыл жастарының моральдық жайлары көбірек мазалаған сыңайлы. Бұл әңгімелерінде адамгершілік, ар-ождан мәселесі көбірек сөз болады. Ақанның қай әңгімесінде оқып, көріңіз адамның рухани байлығы: жан дүние сұлулығы мен сезім шынайлығы, көңіл тазалығы мен мұрат биіктігі жайлы сөз болады. Сондықтан да жазушы үшін өмірдегі, адам бойындағы жақсылық, сезімталдық, қайырым, ізгілік, сезім сұлулығы, тазалық, адалдық, сияқты моральдық этикалық деңгейлерді, сырларды мұрат тұтқан.

А.Нұрмановтың әңгімелері, оның нәзік те шынайы характерлі бейнелерімен жазушының суреткерлік шеберлігін, кемелділік сипатын айқындағандай. Әңгіме-жазушы шеберлігін қажет ететін жанр болса, оған батыл қадам жасап, ойлы туындылар жасаған Ақан да қаламы шыңдалған суреткер.

Талантты қаламгер Рамазан Тоқтаров Ақан Нұрманов шығармашылығының бастауындағы ақындық қайнар туралы тебірене жазады. Дүниеге «ақын көзімен қараған» жазушыға асқақ баға береді [2:27]. Бұл Ақан Нұрмановтың «Құланның ажалын» жазғанға дейінгі шығармашылық бастауындағы әңгіме, повестеріндегі жазушы шеберлігіне берілген баға. Жазушы ғұмыр кешкен қысқа өмірінде кеңестік кезеңдегі жастардың тыныс-тіршілік, балалық махаббат, асыл арман, адамгершілік тұлғалары шағын әңгіме, повестерінің негізгі арқауы болды. Автор өз тұрмыстық қоғам тұсындағы жастардың сан қырлы характерлі бейнелерін жасады.

Енді жазушының повестері мен әңгімелерінде ұмтылмас бейнелер туралы арнайы саралап көрелік. Ақан Нұрмановтың «Солай болған екен» шығармасына тоқталсақ, шығарма былай өрбиді. Кеңестік кезеңдегі еңбек адамдарын партия қатарына қабылдау мейлінше етек алған. Шындығы партияға мейлінше тәлімді, тәртіпті, мақсатты жандар қабылданатын. Еңбек озаты звено жетекшісі Сәлима Жанарова да партияға қабылдануда. Өмір жолы бүкпесіз айрылып, басқа коммунистердің бұралқы сұрақтарына жауап беруге тиіс. Солай болған екен дерлік Қияқпен болған оқиға партия жиналысында ашық әңгіме болды.

«Солай болған екен» аталатын шағын повесінде де жазушы Сәлима тағдырындағы қасыретті адамгершілік, ар-ождан тұрғысынан сөз етеді. Кейіпкердің жан дүниесінің сұлулығына тәнті болып, сезім шынайылығына сүйсіне қарайсың. Моральдық этикалық категорияларды жазуды мұрат тұтқан Ақан бұл шығармасында суреткерлік биіктен көрінеді.

Жазушы А.Нұрмановтың «Солай болған екен» повесінде бұрын ұяң да өмір тепкісін көрген Сәлима батылдық жасайды. Өмірге сеніммен қарайтын болады. Тіршіліктегі сан қилы қиындықтарға жас ару қарсы тұра білді. Жас қыздың арын таптаған маскүнем Қияқ ақырында ұрлыққа барды, елге жеккөрінішті болды. Сәлима болса сенім иесі, болашақ адамы.

«Солай болған екен» повесінде жазушы А.Нұрманов бұрынғы лирик суреткер емес, мүлде басқа, жаңа қырынан көрінеді. Шығарманың жазылуында лирикалық сезімдер молынан кездеседі. Автор бұрын оқиғаны көбіне-көп

негізінен лирикалық көлемде беретін, әрі адам жанының терең де нәзік пернелерін, ішкі сезім иірімдерін тамыршыдай тап басып, психолог-жазушы ретінде көрінетін. Бұл жолы автор біз сөз етіп отырған повесінде өмірдегі күрделі мәселелерді аңғарғыш, сондай келеңсіз жайттарды орынды көтере білетін ойшыл суреткер екенінде танытып отыр. Кеңестік кезеңде елде маскүнемдік жайлады. Жастар арасындағы моральдық ахуал тым төмендеп кеткенді, осындай келеңсіз жағдай болашақ коммунист Сәлиманың да басынан өтті. Маскүнемдік отбасы шырқын бұзды. Ішіп алып, елес болып, терезе алдын күзеткен Қияқ тағы бір сорақы жағдай ұрлыққа барды, адамгершілік қасиетін сақтамақ түгіл арақ ішкен Қияқ ардан безді. Бұл жағдай таза, пәк жан Сәлима көңіліне қасірет болып жабысты, өшпес қиянат келтірді. Жас жанға моральдық соққы болып жабысты. Жастар арасындағы маскүнемдік, ұрлық қоғамдық азғындық еді... солай болды, Сәлима партия қатарына өтер алдында, ары алдында осы жайларды көз алдынан өткізіп шықты. Бекіді ... Қайраттаңды ...

А.Нұрмановтың «Ымырт» шығармасына тоқталатын болсақ, шығарманың басты кейіпкері – Шырғабай. Шырғабай мақтаулы шопан, депутат: «қырықпа сақал, қырма мұрт, көзі бадырайған, қара кісі».

Қазақ прозасы туралы зерттеу еңбегінде көркем сөз шебері Н.Ғабдуллин Ақанның «Ымырт» шығармасы туралы жүйелі саралап, сөз алған. Мадақтан, кеуде соқтанған Шырғабай шопан туралы сыншы былай деп жазады: «Шырғабайдың атағы өсіп, дәрежесі биіктей бастады. Енді ол халық алдындағы жауапкершілікті бұрынғыдан да тереңірек түсінсе керек еді, бірақ, атағы жоғарылағанына масаттанып, дандайсып кетті. Өзі қасында жүрген қарапайым адамдарға төбесінен қарайтын болады, олардан өзін ақылды, білімді санайды. Ал облыстан, ауданнан үлкен басшылардың біреуі келе қалса, оның алдында құрақ ұшады...мұның ендігі жерде ойлайтыны – тек бастықтарға ұнау...» [3:254].

Осынау мақтаудан менмені артқан Шырғабай шопанды енді басшылық іздеуін қойды. Бұрынғыдай жиналыстарға шақыртып, кәделеу де ұмтыла бастады. Өрісте кезіккен өзі сыңайлы малшылар ғана ара - тұра жағдай айтады. Күні кеше ғана облысполком Қоянбаев бұған сәлем берген. Сонда қызына келіп жүз саулықтан жүз елуден қозы аламын дегені бар. Сонда облысполком: «шамана қарай сөйле» деп бұған тоқтау айтты. Мал басының есебін ала келмегенін, жағдай біле келгенін сыпайы айтып жеткізді. Орталықтағы жиналыста шопан атына сын да айтылды. «депутат шопан Алпысбаев та отарына тоқты қосқан...»

Мақтаулы шопанның мейманасы тасыған пенденің басынан бақ тайған ымырт шағын жазушы қарапайым суреттейді, сенімді жеткізеді.

Сыншы Нығмет Ғабдуллин «Ымырт» повесі, оның басты кейіпкері туралы ойын былайша қорытындылайды: «Шырғабай – табиғатында жақсы адам. Егер мадақтаушылары оны тым елпілдетіп көтере бермей, толып жатқан атақ–дәрежені тек соны елпілдетіп үйіп қоймай, белгілі шаманы сақтағанда, оның кемшіліктеріне де байқап, дер шағында түзеп отырғанда, Шырғабай сөз жоқ жоғарыда аталғандай лайықсыз мінезге ұрынбас еді... Шырғабай образы

арқылы жазушы өмірдің және осындай бір үлкен мәселесін қозғайды» [3:267]. Автор осы жайларды бізге қарапайым тілмен, түсінікті етіп жеткізіп тұр. Сол кезеңнің рухани тынысын жалған көрсеткіш орынсыз мадақ, асыра қолдан жасалған жетістіктер опық жегізетінін жазушы Шырғабайдың іс - әрекет, бейнесі арқылы беріп тұр. Кеңестік кезеңнің кесірлі кемшілігі – жалған жетістіктері озат шопанды да орға жықты. Басынан бағы тайып, озаттығынан құр алақан қалып, ымырт туды, бағы тайды.

Ақан туралы жазушы Р.Нұрғали былайша толғанады: «Тазалық тағамның да, талғамның да сақшысы, ол шығармаға, әсіресе, қажет. Өкінішке қарай, жақсы деп жүрген көп кесек туындылардың ортақ міні – шөп салам, қылқыбырының молдығында. Ақан творчествосы ең алдымен осыдан айыққан ерекшелігімен жарқырайды. Оның бүкіл өмірі, адамгершілік тұлғасы, білім парасаты, мінез байлығы, қысқасы, бар биік қасиеті осындай таза, даусыз еді. Оның алдында артық сөйлеу, жарқылдап кету әбестік болатын. Соның бәрін ол үндемей тыңдайтын. Үндемей отырып өз сөзінді өзіңе тыңдататын. Сұм ажал осыншалық жұлдыз дарынды аспанымыздан мезгілсіз қағып түсірді» [4:287].

Сыншы ғалым Ақанды «Жұлдызды дарынға» теңейді. Әдебиет аспанында жасындай жарқыраған Ақан қаламгердің артында қалған әдеби мұраның «шөп саламнан» тазалығына таңданысын білдіреді, мақтаныш етеді. Бейнелі тіл, астарлы баяндауларымен бағаланатын жазушы Ақан Нұрмановтың шығармашылығы қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар.

Әдебиеттер:

1. Нұрманов А. Құланның ажалы. – Алматы: Жазушы, 1976. – 377б.
2. Тоқтаров Р. Уақыт пен парыз. «Егемен Қазақстан» газеті, 5 маусым – 1998.- 7б.
3. Ғабдуллин Н. Замандас келбеті. Қазіргі қазақ прозасы жайында зерттеулер. – Алматы: Жазушы, 1972. – 254 б.
4. Нұрғали Р. Қазақтың 100 романы. – Астана: Фолиант, 2004. – 287 б.

ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӨПТІЛДІЛІК БОЙЫНША КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУ

Алькенова Ботагоз Камзовна,

«Көкшетау қаласы,Өрлеу» АҚ БАҰО филиалы
«Ақмола облысы бойынша ПҚ БАИ» ДБО тренері, мониторинг және талдау
бөлімінің бас маманы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің аға оқытушысы.
Botagoz63.63@mail.ru

Дубровина Инна Геннадьевна,

Көкшетау қаласы, Өрлеу» АҚ БАҰО филиалы
«Ақмола облысы бойынша ПҚ БАИ» мониторинг және талдау
бөлімінің меңгерушісі, орыс тілі мен әдебиеті пәнінің аға оқытушысы.
Apple141113@mail.ru

«Қазақстан халқы дүние жүзінде үш тілді бірдей пайдаланатын ел ретінде көрінуі тиіс. Бұлар – қазақ тілі, яғни мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынастар тілі және ағылшын тілі – әлемдік экономиканың сәтті қолданысындағы тілі» делінген Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында. [1].

Елбасы 2006 жылдың қазанында өткен Қазақстан халқы ассамблеясының XII құрылтайында «Үш тұғырлы тіл» туралы идеяны жария етті. Ал 2007 Жолдауында “Тілдердің үштұғырлылығы” атты мәдени жобаны кезең-кезеңмен іске асыруды ұсынды.

Бұл идеяның негізі мынадай: Қазақстанды бүкіл әлем халқы үш тілді бірдей пайдаланатын жоғары білімді мемлекет ретінде тануы керек. Олар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі. Яғни мемлекеттік тілді дамытамыз, орыс тілін қолдаймыз және ағылшын тілін үйренеміз.

Тілдің үштұғырлылығы-көпмәдениетті тұлға қалыптастырудың негізі. Үштұғырлы тіл бағдарламасының білім беру мекемелерінде жүзеге асырылуы аясында жоғары, кәсіптік орта, мектепке дейінгі білім беру мекемелерінің ынтымақтастығын жетілдіру идеясы жатыр. Қазіргі инновациялық үдеріс ғылым салаларының тоғысуы мен бірігуіне ғана емес, сонымен қатар тың ғылыми салалардың қалыптасуы мен дамуына да әсер етті. Лингвистика ғылымы соңғы жылдары көптеген жаңа бағыттарды қамтып, ғылыми-теориялық және практикалық жағынан кең өріс алып, дамып келеді.

Мұндай бағыттар қазіргі өмір талабы мен уақыт сұранысына сәйкес пайда болып отырғаны белгілі. Бұған дейін біз бір тілге көңіл аударып келсек, қазір заман талабына сай жаңа салаға, жаңа бағытқа - когнитивтік лингвистикаға айрықша көңіл аударып келеміз. Бұл сала қазақ, орыс, ағылшын тілдерін жарыстыра отырып, бір-бірімен салыстыра, жалғастыра отырып үйрету принципіне негізделген. Көптілділік біздің қоғам үшін Елбасының «үш тұғырлы тіл» тұжырымдамасынан бастау алғаны мәлім.

Бұғанға дейін тілдерді қатар дамытуда Қазақстан тәжірибиесінің аз екендігі де ескерілген болуы керек, аталған бағытта нақты іс-шаралар қоғамда өз нәтижесін берерліктей жүзеге асырыла қоймады. Кеңестік кезеңге дейінгі бай дәстүрі, мол лексикалық қоры бар қазақ тілінің кейінгі кезеңдерде әдебиет тілі ғана болып, ғылым мен экономика тіліне айнала алмауы да, қостілділікте (билингвизмде) орыс тілінің басымдылығы ғана емес, үстемдігіне әкелді.

Билингвизм (қостілділік) және полилингвизм (көптілділік) – қазіргі таңда ғалымдар тарапынан қызығушылық тудырып отырған өзекті мәселелердің бірі. Бүгінгі күні қостілділік өзара қарым-қатынас жасаудың негізгі факторы. Билингвизм- жеке адамның екі тілде қарым – қатынас жасауы және екі тілде сөйлеуі мен жазуы. Кез келген жанұяда баланың тілі ата-ана қай тілде сөйлейдіб сол тілде қарым- қатынас жасау арқылы дамиды. Ана тілінің дамуы жанұяға байланысты. Отбасында ана тілін үнемі естіп, өзі сөйлеп өскен бала мен ұлтық тілге көңіл бөлмей, отбасында басқа тілде сөйлесіп өскен баланың айырмашылығы көрініп тұрады. «Бесік жыры», ауыз әдебиеті мен балалар әдебиетінен, өз халқының бай мәдениетінен, тарихынан хабары бар, отбасында салт-дәстүрі сақталып, өзі соған бейім болған бала ерекшеленіп тұрады. Сол сияқты қазіргі таңдағы балалар өзара тілдесуде өзге тілде сөйлесіп, отбасының мүшелерімен өз ана тілінде тілдесуі таңқалдырады. Яғни ауызекі сөйлеу тілін талдамай, қойылған сұраққа бірден сол тілде жауап бере алулары билингвизмнің арқау алу кзеңі деп түсінуге болады. Бұл қасиет көбінесе ұлты қазақ балаларына тән. Көптілділік ауызекі сөйлеу тілінің даму кезеңі. Бұған қоршаған ортаның әсері мол. Бала аулада, балабақшада, мектепте көбінесе басқа ұлт өкілі балаларымен тілдеуі, араласуының ықпалы. Сол сияқты қазір өзге ұлт өкілдерінің қазақ тілді балабақшаларға өз балаларын беру жағдайы көп кездеседі. Бірақ, өкінішке орай басқа ұлт өкілдері қазақ тілді мектебіне балаларын көп беріп, оқыта бермейді. Болған жағдайда біз оларды жан-жақты қолдап, бар күш-жігерімізді салып, тілді ұғынуы үшін барлық іс-шараларға қатыстырып, мақтауын көбейтеміз. Ал, біздің қаракөз бауырымыз орыс тілді мектептерде оқып жатыр, оған мәнде бермейміз,оның өз тілінде сөйлеп, жауап беріп, басқа ұлт өкілдерімен еш ақаусыз тілдесіп, ойын ашық жеткізгені туралы ойланбаймыз да,оны тіршіліктің нормасы деп түсінеміз. Яғни, билингвизм (қостілділік) бізге тән қасиет болып кеткен сияқты. Ең түйіндісі осы қазіргі кезде Қазақстанда орыс тілін, оның мәдениетін, тарихын білмейтін қазақты танымайды екенбіз. Билингвизм (қостілділік) әу бастан өте кең етек жайған. Бір қызығы көп жылдар басқа мемлекетте тұрып, сол жақтың тілін өз тілімен қатар ұстап, меңгерген қандас бауырларымыз басқа мемлекеттерден өз елімізге оралған кезде аға (орыс) тілін білмей келіп, қысқа мерзім ішінде орыс тілінде еркін сөйлеп, үйреніп алуы таң қалдырады. Осы процесс қоғамға лайық болу ма, әлде тіршілік көзі ме? Яғни, біздің халыққа тән билингвизм (қостілділік) және полилингвизм (көптілділік). [5].

Ұзақ уақыт бойына бірнеше табиғи тілдік ортада өмір сүру көптілділікке әкеледі және оның ұзақ уақыт есте қалуына әсер етеді. Мұндай жағдайда адамдардың барлығы көптілді болып шығады. Мектеп жасына дейінгі баланың

ата-анасы түрлі әлеуметтік жағдайларға байланысты көптілділікті дамытуға көңіл бөлмесе, баланың қолданысындағы бір тіл қарым-қатынас жасаудан біртіндеп шыға бастайды- ол тілдік аттриция, дамуын тоқтатса-ол фоссилизация, қолданыстан ығыстырылса – ол тілдің ауысуы, ұмытылып, қолданысын тоқтатса-ол тілдің өлуі болады. Сол сияқты тілдің жаңғыруы мүмкін-ол ревитализация, қазір өз тіліміздің деңгейін көтеруіміз керек.

Тілдік каттриция дегеніміз - баланың бұрын игерген тілінің қолданыста әлсірей бастауы болып табылады.[3].Тіл игерудің қажетті деңгейіне жетпей тоқтатылады. Фоссилизация термині екінші тілдің дамуының тоқтатылуы деп түсіндіріледі.

Ата-анасының біреуінің әсерінен бала өзі бұрын игерген екінші тілді (анасының немесе әкесінің тілі) қолданыстан шығара бастауы сол тілдің дамуын мүлдем тоқтатады.

Көптілділік — заман талабы. Көптілділік адамдардың өзара түсінісуіне жол ашады.

Көптілділік адамдардың бір-бірімен ұғынысуында, ойын еркін, толық жеткізуінде ерекше қызмет атқарады. Көптілділік қоғамда да, өмірде де өзіндік орын алады. Көптілділік - тек адамзатқа ғана тән әрекет; тек адамдар ғана тіл арқылы сөйлей алады, ұғыныса алады.

Көптілділік адамзаттың ойлау, пайымдау процесімен бірге жүзеге аса отырып, тілдік қатынастың негізі, басты құралы болып табылады. Көптілділік әлемдегі өркениет пен білім жүйесіне сәйкес тыңдаушылардың сөйлеу мәдениетін қалыптастыратын, ой-пікірін дұрыс, сауатты жеткізуге ықпал ететін, адам мен адамның қай тілде болса да түсінісуіне мүмкіндік беретін сала ретінде оқу жүйесіне енгізілді.

Қарым-қатынас құралы болып табылатын көптілділікті ғалымдар әрқилы ерекшеліктеріне қарай жан-жақты зерттеп келеді.

Көптілділік, мультилингвизм, полилингвизм – нақтылы коммуникативтік жағдайдың әсер етуімен белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. [3]. Мұның өзі жеке адамның (индивидуумның) көптілділігі және ұлт пен ұлыстың көптілділікте болып бөлінеді. Көптілділіктің үш тілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикасы, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. Мысалы, біз амандасқанда «Привет», қоштасқанда «пока» деп басқа тілден енген қысқарған сөздерді көп қолданамыз. Көптілділік: жаппай көптілділік, ішінара көптілділік болып бөлінеді. Жаулап алу, халықтардың қоныс аударуы, көрші елдермен тығыз қарым-қатынас секілді тарихи себептерден кейбір халық өкілдерінің жаппай көптілділігі қалыптасқан. Сондықтан да көптілділік көп ұлтты географиялық кеңістікте кең тараған. Мәселен, жаппай көптілділік Кавказдағы армян, аджар, осетин, күрд, грек, т.б. халықтар арасында, сондай-ақ, Дағыстан халықтары арасында жиі кездеседі. Қазіргі Қазақстан Республикасындағы қалыптасқан жағдай да осыған ұқсас. Қазақстанда – көпэтносты ел және үштілділік – саяси, экономикалық, мәдениатаралық қана емес, әлеуметтік

лингвистикалық, психоллингвистикалық тұрғыдан қарастыратын өзекті мәселе. Қазақстанда пайда болған үштілділік құбылысы қазақ арасында ғана тараса, бұл біржақты үштілділік болады, сондықтан оның орыс, Қазақстанда жұмыс жасайтын ағылшын тілділер, өзге күллі ұлыс өкілдері арасында тарауы шарт, көптілді елге керегі – үштілділік, бұл - жергілікті тілдерді, орыс тілі сияқты, халықаралық тілдің, ғаламдандыру тілі -ағылшын тілі. «Қазақстан халқы дүние жүзінде үш тілді бірдей пайдаланатын ел ретінде көрінуі тиіс. Бұлар – қазақ тілі, яғни мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынастар тілі және ағылшын тілі – әлемдік экономиканың сәтті қолданысындағы тілі» делінген Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында. [1].

Қазіргі әлем - жаңалықтар мен өзгеше технологиялар, өзгерістер заманы. Заманның ендігі тетігі бүгінгі күнмен тірлік ететін адамды емес, болашақты кеңінен ой елегінен өткізетін тұлғаны, келешекті кемел ойлай білетін, дүние өзгерістерінің себеп-салдарын жекелік талғаммен емес, жалпы адамзаттық өлшеммен қабылдайтын жандарды қажет етеді. Бүгінгі мұғалімдер бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеуі керек. Себебі, нарықтық экономика еңбек нарығында бәсекеге қабілетті мамандарды қажет ететіні белгілі. Бұл жаңа талап, жаңа міндет, жаңа мақсаттарды мұғалімдерге жүктейді. Осыған орай білім беру жүйесінде мұғалімдерге қойылатын басты талаптардың бірі – полимәдениетті жеке тұлға қалыптастыру. Яғни, кез-келген ортаға тез бейімделетін, білімі мен білігін көрсете алатын, өз ойы мен сыни пікірін кез-келген тілде айта алатын азамат қалыптастыру.

Көптілді оқыту – жас ұрпақтың білім кеңестігінде еркін самғауына жол ашатын, әлемнің ғылым құпияларына үңіліп, өз қабілетін танытуына мүмкіншілік беретін бүгінгі күнгі ең басты қажеттілік. Әр адамның рухани-адамгершілігін арттыру үшін, бүгінгі тез өзгеріп жатқан дүниеде өмір сүріп, еңбек ету үшін жан-жақты болу қажет. Мұғалім өзгермелі әлемге өзгерген маман бола алу керек. Осы тұрғыда мұғалімнің кәсіби құрметтілігін арттыру мақсатында біліктілікті арттыру курстарында билингвизм (қостілділік) және полилингвизм (көптілділік) туралы ақпараттар береміз.

Заман ағымына сай, қазіргі алдымызда тұрған үлкен міндет халқымыздың ұлттық дербестігін сақтай отырып, елімізді өркениетті елдер қатарына қосу. Қазіргі заманда балалардың бірнеше тілде сөйлеуін қамтамасыздандыру ең бірінші мектеп мұғалімдеріне жүктеледі. Сол жас өскіннің өз болмысын тануға ұмтылысына көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін рухани күш беру- бүгінгі мұғалімнің басты мақсаты. Бұл мақсаттың орындалуы үшін оқыту мазмұнының жаңартылуы, әдіс-тәсілдің озығы өмірге келуі, ол тәсілдер әрбір оқушының қасиеттерін, қабілеттерін дамытып, шығармашылығын, талантын ұштайтын болып ұйымдастырылуы қажет.

Әдебиеттер:

1. ҚР Президенті Н.Ә.Назабаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 2012ж.
2. Белянин В.П. Психоллингвистика. Москва, 2004 ж.
3. Бухаров В.М. Концепт в лингвистическом аспекте. Н.Новгород, 2001ж.
4. Қазақ тілі: Энциклопедия. Алматы, 1998ж.
5. Хамраева Е.А. Билингвизм. Москва, 2009ж.
6. «Қазақ энциклопедиясы» Алматы, 1998ж. 5 том.

МАХАББАТ ҰҒЫМЫНЫҢ КОНЦЕПТУАЛДАНУЫ

Амренова Р.С.

Ш.Уәлиханов ат. КМУ, Көкшетау

amrenova07@mail.ru

Қазақ халқының аңыз-әңгімелерінде махаббат туралы түсініктің қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында өзіндік тарихы бар екендігі байқалады. Қазақ фольклорында махаббат көп қырлы болып бейнеленеді. Өмірге деген махаббат, туған жерге деген махаббат, өз халқына деген махаббат, ата-анаға деген махаббат, әйел мен ер адамның арасындағы махаббат, балаға деген махаббат түрлері адам мен әлем арасындағы қатынасты тереңдете түседі. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымында махаббат ұғымы әлемді ерекше сезіммен қабылдау тұрғысынан суреттеліп, өмір сүрудің бір тәсілі ретінде бейнеленеді. Мысалы, "Алпамыс батыр", "Қобыланды батыр", "Қамбар батыр" тағы басқа эпостарда махаббат, адамның әлемге деген терең қатынасы ретінде беріледі. Махаббат еркіндік, ар-ұят, жауапкершілік, мейірімділік сияқты адам болмысының категорияларымен байланысты суреттеледі. Сұлу, ақылды қыз, сұлу, дана әйел махаббатың тамаша бейнесі ретінде танылады. Аңыз, әңгімелерде махаббат тақырыбы міндетті түрде тұрмыстық, әлеуметтік, әскери оқиғалармен ұштастырыла баяндалады. Халық ұғымында сұлулық білім, ақыл сияқты қасиеттермен толықтырылып беріледі. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымына тән махаббат ұғымы қазақ аңыз, ертегілерінде тамаша суреттеледі. Сұлу қыз таңдау еркіндігіне арқа сүйей отырып, ақылына көркі сай батыр жігітті таңдайды. Кейде жұпыны киінген кедейдің ақылы мен білімін көре біледі. Махаббат, қазақ халқының түсінігінде, адамның өмір сүру тәсілі ретінде суреттеледі. Махаббат адам құндылықтарының негізгісі болып саналады. Ақын Абай айтқан "махаббатсыз дүние бос, хайуанға оны қосындар". Ұлы лирик Абай үшін өмірдің өзі махаббат, махаббаттан айрылу – өмірдегі ең ауыр нәрсе.

Барлық дәуірлер мен халықтарға махаббат Алланың құдіреті мен қуатының және бүкіл жаратылысты қармап жатқан мәңгіліктілігінің белгісі

деген болмыстық түсінік тән. Ақындар махаббатты өмірге мағына беретін, жердің өзі оны шыр айналған өмірдің ретінде жырлағандығы белгілі.

Зерттеуші философтардың пікірінше, "... махаббат объектілері мен интенсивтілігі әртүрлі болғанына қарамастан, баянды махаббат түрлерінің бәріне тән ортақ қасиеттер бар. Бұл – қамқорлық, жауапкершілік, құрмет пен білім" [Фромм 1993 : 86].

Ертегі, аңыздарда адамдар махаббатты "жаратылыстың басты күші" деп есептегендігі байқалады. Қазақ ертегілерінде Адамның сұлу қыз бен батыр жігіт арасындағы махаббатты түсінуі сызба, фрейм түрінде ұйымдасқан. Ең алдымен, сүйіскен жарлардың табысуы шарт болса, олардың арасына дәнекер болуда ерекше рөлді әкесі алып, ол ұлдарына қалыңдықты өзі іздеп шығады. Оның "келіндер бір үйдің қыздары болса" деген тілегі орындалып, әрі орны бөлек ең кіші баласының жары да ерекше жаратылған жан болып шығады: *"Сенің сегіз қызың бір төбе, Кенжекейің бір төбе болса, менің сегіз ұлым бір төбе, Төстігім бір төбе еді, Кенжекейің Төстігімдікі болсын"* деген Ерназардың сөзінің мазмұнында балалары туралы мәлімет қана емес, сонымен бірге басты кейіпкерлердің шынайы сезімі, махаббатына байланысты да халықтың таным-түсінігі қамтылған. Халық танымында махаббат кез келген адамға тән құбылыс емес. Олар бір-біріне сай ерекше жаратылған жандар – ері қандай қиындықтарды болса да, жеңіп шығатын, елін жаудан қорғаған батыр, ал жұбайы елден ерекше ақылды, еріне төнген қауіпті алдын ала сезіп, содан алып шығар жолды нұсқаушы, ақыл-кеңесші, адал жан болуы тиіс. Адамға тән Махаббат сияқты дерексіз құбылысқа байланысты таным-түсініктер деректі оқиғалардың барысында ашылады. Махаббатты халық өз субъектілерінен төзімді талап ететін құбылыс ретінде танып, оның бұл сипатын қиыншылықтар барысында сыналатын кейіпкерлерінің іс-әрекеттері арқылы түсіндіреді.

Ер Төстік ертегісінде қазақ халқының махаббат туралы білімі мен танымы бірінен кейін бірі жүзеге асатын сценаларды қамтитын фреймдерде көрініс береді. Таптаурын жағдаяттар тұрғысындағы білім-тәжірибе адам санасында тұтастықта ұйымдаса отырып, сол уақытта таптаурын жағдаят орны (мекені), субъектілері және олардың рөлдері немесе қызметтері, т.б. компоненттері түріндегі образдарды қамтиды. Осы орайда, аталмыш компоненттердің жиынтығында сцена түзілсе, олардың анықталған тәртіппен (бірінен кейін бірі) жүзеге асуы сценарий болып табылады. Сөйтіп, таптаурын жағдаят образдары, сцена, сценарий біріге келіп, фреймді құрайды. Адам санасында небір қиындықтарға төтеп беретін берік махаббат туралы таным фреймінің бір сценасы – ер жігіттің, я батырдың қиын істі атқарып қайтуы, сонымен байланысты шарт, келісімдер.

Ер Төстік ертегісінде: *"Бір күні Төстік жеңгелерін алып, отауына кіреді. Төсегіне жатып еді, Кенжекей болат кездіктің сабын Төстіктің жүрегіне тақап, ұш жағын өз жүрегіне тірейді: "Қозғалмай жат, қозғалсаң, екеуіміз де жараланамыз", – дейді. Төстік мұның себебін сұрайды. Кенжекей: "Әкең сені Бекторының жалмауызына беріп кеткен, сен менікі емессің, жалмауыздан біржөла құтылып кел", – дейді*». Жоғарыда келтірілген бұл үзіндіде махаббат

қаншалықты асыл сезім болса да, жұптардың арасында ешбір күмәннің қалмауы талап етіледі. Қазақ ертегілеріндегі мазмұн желісіне қарағанда, халық таным-түсінігінде жұптар арасында күмән пайда болған жағдайда махаббат субъектілерінің бір бүтін болып қосылуы мүмкін емес, әсіресе, қалыңдықтың өз абыройын өмірінен де жоғары қойып, өзін-өзі бағалауы *"Кенжекей болат кездіктің сабын Төстіктің жүрегіне тақап, ұш жағын өз жүрегіне тірейді"* деген сөйлемнен көрінеді. Яғни қазақ халқы танымында махаббатқа қарағанда, қыз намысы, сезімнің адалдығы, күмәнсіздік алғашқы орынға қойылады.

Халықтың түсінігінде махаббатқа тән екінші қасиет – батыр жігіттің жары, я сүйгені күйеуінің алдынан шығатын ауыр кезеңді, я қиындықтарды күні бұрын сезіп, оның керек-жарақтарын алдын-ала даярлап қоятыны. Ол Ер Төстік ертегісінде Кенжекей сөзінен аңғарылады:

*Сан жорғаны алмадым,
Ер аты деп таңдадым.
Айыл-тұрман әбзелін
Ертеден бастап сайладым.
Төстік, саған арнадым,
Жабы емес қазанат,
Ер серігі қолғанат
Шалқұйрықты мін, Төстік!
Сан жасауын алмадым,
Саған бола таңдадым,
Ақсырмалдай сауытты
Осы жолға ки, Төстік!*

Халықтың түсінігінде махаббатқа тән тағы бір қасиет – батыр жарымен екеуінің келешектегі бақытты, тату-тәтті тұрмысы үшін қиын істі атқару, ұзақ та алыс, әрі қауіпті жолға шығу сценалары арқылы жүзеге асады. Ал қиын істі атқарып қайтуға ұзақ та алыс, әрі қауіпті сапарда жүрген ерін, батыр күйеуін басқа ет жақындарының барлығы күдер үзіп кетсе де, жұбайының күдер үзбей, адалдықпен соншама уақыт сарыла аңсап күте алу сынынан өтуі – халықтың махаббат туралы түсінігінің тағы бір көрінісі. Ол мынандай сценада орын алады: *"Ер Төстік жер астына кіргеніне, түскеніне көп жыл болады. Ер Төстік жалмауыздың қолында қалды деп, елі мүлде күдер үзеді. Жалғыз ғана Кенжекей: "Ер Төстік бір келер", – деп дәмелі болып жүреді. "Құба інген қашан боталар екен? Ер Төстіктің не өлген хабары, не келген хабары қашан білінер екен?" – деп соны күтумен болады. Соншама ұзақ уақыт, әрі бір-бірінен мүлдем бөлек, соншалықты алшақ кеңістіктерде жүрсе де, бір-бірін жатырқамай, сезімдері суымай табысу сценасы да махаббат туралы халық түсінігін көрсетеді. Аталмыш сценада қиын істі атқарып, ұзақ та алыс, әрі қауіпті сапарға кеткен ер жігіт ақсақал шал болып оралады. Бұл жерде халықтың махаббатты мәңгілік құбылыстардың бірі, әрі махаббаттың өмірде біреу ғана болатыны жайлы танымы жатыр. Бұл сцена мына түрде беріледі: "Ақсақал шалдың астындағы ақсақ боз ат кісінеп қоя береді. Кенжекей аттың*

кісінеген даусынан оның Шалқұйрық екенін таниды. Кенжекей мен Құба інген екеуін Ер Төстік таниды. Сол арада амандасып, мәз болып қалысады".

Қазақ халқы таным-түсінігінде махаббатқа тән сипаттардың бірі – махаббаттың құдыреттілігі, яғни махаббат адамға күш-қуат береді, бақытты етеді, адамды жасартады. Бұл түсінік "Ер Төстік" ертегісіндегі мына сөйлемдер мазмұнында қамтылған: *"Бәрі де баяғыдай қалыптарына келіп, қайтадан жасарады. Ер Төстік жас жігіт, Кенжекей жаңа түскен келіншек, Шалқұйрық бесті ат қалпына келеді. Одан кейін ұзақ жылдар өмір сүріп, мақсаттарына жетеді"*.

Көріп отырғанымыздай, халықтың махаббат дерексіз ұғым тұрғысындағы таным-түсінігі нақты деректі оқиғалардың фрейм түрінде ұйымдастырылуы негізінде көрініс берген. Яғни, махаббат түсінігі халық санасында белгілі бір дәрежеде таптаурындық сипатқа ие: ерекше жаратылған жандар ерекше жағдайларда табысады, олардың бақытты ғұмыр кешуінде көптеген кедергілер шығады, сол кедергілерді жою үшін батыр жігіт алыс сапарға шығады, жұбайы үйде қалып, оның тілеуін тілеп, адалдықпен күтеді, жауды жеңіп, батыр жігіт оралады, сөйтіп, махаббат субъектілері алдарынан шыққан барлық қиындықтарды жеңіп, бақытқа кенеледі.

Қорыта келгенде, адамға тән дерексіз құбылыс махаббат көне уақыттардағы халықтың әлем бейнесінде мына түрде танылады: махаббат кез келген адамға тән құбылыс емес, махаббат субъектілері де кез келген адамдар болып табылмайды, махаббат адам өмірінде бір-ақ рет болуы тиіс, шынайы махаббат адамды бақытты етеді, оның денсаулығын жақсартады, махаббат – өз субъектілерінен төзімділікті, адалдықты, бір-біріне деген сенімділікті талап ететін құбылыс. Сондай-ақ, ертегілер мазмұны қазақ халқы танымында махаббаттан да ар-ұятты, намысты жоғары қоюды жөн көруге бағыттап, сол рухта тәрбиелейді.

Әдебиет:

1. Фромм Э. Психоанализ и этика. – М. – 1993.

ЖОО СТУДЕНТТЕРІН ИНТЕРБЕЛСЕНДІ ӘДІСПЕН БАҒАЛАУ ТӘЖІРИБЕСІНЕН

Ашкенова А.Қ.

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті, Көкшетау қ.

A_ashkenova@mail.ru

Бүгінгі әлем дамуының жаңа ұстанымдары білім беру жүйесінен күн сайынғы экономикалық, әлеуметтік және мәдени өзгерістерге мейлінше бейімделуді талап етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев 2012 жылғы Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғыру – Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Жолдауында «оқыту жүйесіне заманауи әдістемелер мен технологияларды ендіру керек» [1] деп айтқанын, әрі Елбасы Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде оқыған «Инновациялар мен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына» атты лекциясында: «Жеке тұлғаны функциональдық әзірлеу тұжырымдамасынан жеке тұлғаны дамыту тұжырымдамасына көшу жүріп жатыр. Жаңа тұжырымдама білім берудің даралық сипатын көздейді, ол әрбір нақты адамның мүмкіндіктерін және оның өзін-өзі іске асыруы мен өзін-өзі дамытуға қабілеттілігін ескеруге мүмкіндік береді»[2]. Мұндай ұстаным бүгінгі күні бүкіл әлемде жүріп жатқан жоғары мектеп реформасының негізін құрайды.

Осы тұрғыдан келгенде, ЖОО-да студенттерді оқытуда, үйретуде басты назар білім алушыға бағытталғандықтан, бұл процестің мазмұны жеке тұлғаны дамыту ауқымында құралады. Сол себепті де бүгінде білім игеруде интербелсенді әдістердің маңыздылығы дау туғызбайды.

Ал осыған сәйкес оқу нәтижелерін құрастыру – әр ЖОО-ның, оның ішінде әрбір оқытушының, әр пәннің міндеті болып танылуда.

Жоғары оқу орындарының оқу процесінде студенттердің білімін бағалауда соңғы кездері мынадай тәсілдерді кеңінен қолданып жүргенін байқаймыз. Олар: Тестілеу; Бақылау; Интервью; Сауалнама; Есеп беру; Рубрика; Өзін-өзі бағалау (оның ішіне топ жұмысын бағалау кіреді); Портфолио; Жазбаша жұмыс түрлері.

Тест өту тәжірибесінен

Соңғы жылдары тестік әдіс оқу білімге қатысты барлық ұйымдарда (мектептерде, жоғары оқу орындарында) кеңінен қолданылып жүр.

«Тест» – ағылшын сөзі, сынақ, байқау деген мағынаны білдіреді. Ең алғаш рет оқушылардың білімін тексеру үшін тестіні ағылшын педагогы Дж.Филлер 1864 жылы қолданған.

Тест студенттердің оқу жетістіктерін, олардың білімі, біліктері мен дағдыларының жиынтығын объективті түрде (оқытушының қатысуынсыз) өлшеу мүмкіншілігін береді. Мұнымен қатар тестілеудің артықшылығы оның технологиялық мүмкіншіліктерімен байланысты: тест қысқа уақыт ішінде компьютерді қолдану арқылы үйренушілердің көп мөлшерінің білім деңгейін өлшенбелі әрі дәл тапсырмалар арқылы анықтайды. Барлық үйренушілерге ортақ және біркелкі тапсырмалар тест нәтижелерін оқу процесін өзгерту мақсатында қолдануға тиімді етіп, студенттерді өзін-өзі бақылау және өз білімін жетілдіру ісіне ынталандырады.

Тест тапсырмасына қойылатын негізгі талаптар мыналар:

- Сынаққа түсушілердің барлығына бірдей жағдай жасалып, әділ түрде жүргізілуі керек;
- Тесттер ашық болуы керек. (Студенттердің барлығы да тест тапсырмаларымен танысу мүмкіндігіне ие болуы керек);
- Тест жұмысын өткізуде белгілі бір уақыттың болуы;

– Тапсырмаларды орындау үшін берілген нұсқаулар түсінікті, әрі айқын болуы керек.

Тест тапсырмалары оқудағы күнделікті, дәстүрлі әдісті жоққа шығармайды, олармен қатар студент білімінің сапасын арттыру үшін қолданылады. Тест – студенттердің білімін және дағдылануын тексеретін құрал болып табылады. Оқу бағдарламалары тестілеуге бағынышты болмауы керек.

Тесттерді әдетте **жабық** және **ашық** деп екіге бөлінеді:

Жабық тест дегеніміз келтірілген жауаптардың ішінде біреуі немесе бірнешеуі дұрыс болатын тапсырма, студенттер бұл жауаптарды таңдап көрсетуі тиіс.

Жабық тест тапсырмаларының басым көпшілігін Блум таксономиясының төменгі «Білім» деңгейіне жатқызуға болады, өйткені олардың мазмұны *ақпаратты тану, табу, ажырату* секілді әрекеттерден құралады.

Жабық тестерде мынадай тапсырмалар беріледі:

1. Бірнеше жауаптан біреуін таңдау. Тестің бізге ең көп тараған түрі:

Дұрыс жауап таңдау тесті.

М., Мына сөйлем салалас құрмалас сөйлемнің қай түріне жатады?

Жел саябырсыған сияқты, екпіні әлі де қатты. (С.М.)

А) Талғаулы

Ә) Қарсылықты

Б) Түсіндірмелі

В) Ыңғайлас

Г) Кезектес

2. Баламалы (альтернативті) тест. Бұған «иә», не «жоқ» деген жауап беру керек.

М., Көп бағыңқы сабақтастың басыңқы сыңарлары салаласып барып байланысады. Сол рас па?

А) Иә; Ә) Жоқ

3. Сәйкестендіру тесті. Екі бағанада орналасқан мысалдарды бір-бірінің мағынасына, мазмұнына байланысты тауып топтастырады.

М., 1. Абай

А) «Боран»

2. Мұхтар Әуезов

Ә) «Аққулар ұйықтағанда»

3. Сайын Мұратбеков

Б) «Қан мен тер»

4. Мұқағали Мақатаев

В) «Ескендір»

5. Әбдіжәміл Нұрпейісов

Г) «Жусан иісі»

6. Тахауи Ахтанов

Ғ) «Көксерек»

Жауаптары:

1 және __; 2 және __; 3 және __; 4 және __; 5 және __; 6 және __.

4. Толықтыру тесті.

М., Сыңарларына сөйлем құрап, көп бағыныңқы сабақтас құрмалас сөйлем жаса.

..... Айша келіп тоқтады.

Ашық тестер дайын күйде берілген бір немесе бірнеше дұрыс жауаптарды іздестірмей, шығармашылық тұрғыдан шешім келтіруді талап етеді. Ашық тестер төмендегідей тапсырмалардан тұрады:

- Ой-өрісті дамытуға бағытталған студенттердің шығармашылық жұмыстары;

- Мәселелерді шешу;

- Өз көзқарасы мен түсінігін жан-жақты дәлелдеп жеткізу.

1 тапсырма. Сіздің факультетіңізде өтетін семинарға қатысу үшін белгілі бір жоғары оқу орнының басшысына ресми хат жазыңыз. Семинар тақырыбын өзіңіз ойластырыңыз. Хатта семинарға келуге қызықтырасыз, бірақ хаттың ресмилігін сақтайсыз.

2 тапсырма. Сізге шетелдік досыңыз қазақ халқының ұлттық мерекелері туралы хабарлама жазып беруін сұрады. Сіздің мақсатыңыз қазақ халқының ұлттық мерекелері туралы жан-жақты хабарлама жазып беру.

3 тапсырма. Мәтінді мұқият оқыңыз. Асанқайғы ертеде өмір сүрген, ертеде деу себебі сол. Ол бүгінгі күнгі Шыңғыстаудың жайын көріп бүгін айтқандай сезіледі. Шыңғыстаудың топырағы, шөбі, малы, адамы жайында не айтылған? Бұлай деу себебі не, өз сөздеріңізбен анализ жасап жазыңыздар.

Асанқайғы желмая мініп желдіртіп Сарыарқаны аралап жүргендегі жерге айтқан сындары екен. Ұлы Ертісті көргенде: «Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас: сиырдың мүйізі, кәпірдің құлағы үрпиіп көрініп тұрған жер екен. Күніне кәпірден «Жылайды-ау»» депті.

«Шыңғыстауды», Семей тауларын көргенде: «Мына шіркіннің топырағы құтырған екен, оған шыққан шөп құтырады, оны жеген мал құтыралы екен. Оның етін жеп, суын ішкен адам құтырады екен. Қаны үзілмейтін кісі өлтіру, ұрыс-төбелес көп болатын жер» дейді.

Бұдан нені түсінуге болады? Өте жақсы ма, орта ма, нашар ма, тілді, елді білмегендерге түсіну қиын.

«Түндікті» деген өзенді көргенде: «Он екі тұтам қазылық үй түндік, маңырап жатқан қой түндік, қойдың құлағы тұтам шығып тұрған екен», қимай артына үш қарапты. Үшқара атаныпты. «Шідерті» деген өзенді көргенде: «Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты айарықтатып мінген ат бір айда бітетін жер екен. Қос жылқы шідерлеп қойғандай жоқтайтын жылқының жері екен» деп, маясын тұсап қойып, біраз жатқан екен. Сол себепті Шідерті атанған екен...

«Асанқайғының жерге айтқан сыны»
«Абай журналы» № 6, 93б.

Әдебиеттер:

1. Назарбаев Н.Ә. Әлеуметтік-экономикалық жаңғыру – Қазақстан дамуының басты бағыты. / Қазақстан халқына жолдау. – Егемен Қазақстан, 27 қаңтар, 2012 жыл.

2. Назарбаев Н.Ә. Инновациялар иен оқу-білімді жетілдіру арқылы білім экономикасына. / Л.Гумилев атындағы Еуразия университетінде оқыған лекция. – Егемен Қазақстан, 27 мамыр, 2006 жыл.

3. Аймухамбетова С.А. Интерактивные методы учебной деятельности. – Қазақстан жоғары мектебі, 2010, №1

4. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық технология. – Алматы, 2009 жыл.

5. Кашлев, С.С. Интерактивные методы обучения педагогике. Минск., 2004.

Д.ИСАБЕКОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПСИХОЛОГИЗМНІҢ КӨРІНУ ТӘСІЛДЕРІ

Байғани Д., Абубакирова Р.

Ғылыми жетекші: профессор Қадыров Ж.Т.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Zhkadyrov_777@mail.ru

Зерттеу нысанына алынып отырған суреткердің адамгершілік-парасаттылық сияқты мәселелерді көтерген шығармаларынан байқалатын басты ерекшелік – адамның ішкі әлемін, рухани сырын айқын аңғарту. Осыдан бастау алып, жалғасын тауып жататын жаңалықтың бірі – жазушы қаламынан туған көптеген шығармаларға тән тамаша нәзіктік, сазды сыршылдық, әдемі әуездік. Жазушы шығармашылығындағы кейіпкер психологиясының ашылуы олардың сөйлеген сөздері арқылы, іс-әрекеттері, ішкі монолог, психологиялық диалогтар, ым-ишарат, жест, бет құбылысы, дене қозғалысы, психологиялық пейзаж, параллелизм, деталь, портрет, өзін-өзі бақылау, өзін-өзі талдау, өзіндік таным, түс көру, сандырақтау, күлкі, жылау, сыр ашу және т.б. арқылы жүзеге асып жатады.

Қ.Ергөбек: «Дулат Исабеков – мейлі өткен күн тағылымын айтсын, мейлі бүгінгі күн шындығын жазсын, қайда да, қашан да – шынайы суреткер. Айтарын характер арқылы бейнелей айтады, жазарын көркем детальдарды ойната құбылтып ашады, шығарманың көркемдік формасы жұтынып, композициясы дөңгеленіп шып-шымыр шығады»-деп, қаламгер туындыларына тамаша баға берді [1: 123]. Біз жоғарыда сөз еткен «Пері мен періште» повесіндегі Құлахмет ағайдың Сафураға алған біз өкше туфлиі, Нәзікетке арнаған қызыл лентасы мен жинаған ірі-ірі қып-қызыл алмалары да деталь қызметін атқарады. Қызыл лента Нәзікеттің бұрымына арналған. Қазақ отбасындағы бұрымды кішкентай қыздың қызыл алмадай өсіп келе жатқандығының белгісі. Қызыл түс – әдеміліктің, қызғалдақтай балғындықтың символы. Жазушы Құлахметтің көңіліне қуаныш орнатқан кішкентай ғана ботақанын өз отбасында, әке - шешесі қасында, қызғалдақтай өсіп келе жатқан періште көңілді Нәзікетті біз өкшелі Сафурадай шешесінің жұлып алып кетуін

деталь дәлдігімен бере білген. Авторлық таным тұрғысынан біз өкшелі туфлидің өзін деталь ретінде алып, оны біздиген Сафура характерімен психологиялық параллелизмде суреттейді.

Д.Исабековтің «Мазасыз күндер» повесіндегі: «Әйел кеткен соң есімде елес болып қалған нәрсе оның оттай жанған шырайлы жүзі мен жалт еткен жанары ғана болды. «Ол жанар – аптабы қайтпаған өмірді жырлап тұрды. Ол жанар қазаны төңкеріліп, қасығы сынған ішкі бір дүниенің шама-шарқын баян етіп тұрды», - деген жолдар [2: 50] кейіпкердің бір қарағанына осынша терең мәнді сыйдыра білген қаламгердің әйел психологиясының білгірі екенін тағы бір аңғартса керек.

Көз жанарының түрлі сипаты арқылы адамның ішкі дүниесінде болып жатқан түрліше психологиялық хал-күйді таныту арқылы жазушы кейіпкерлерінің образдарын тереңдете ашып көрсетеді. Ал, «Сүйекші» повесінде жазушы сүйекшінің барлық ауыр тұрмысын бір сәттік көзқарасы арқылы аңғарта білген. Адам мен қарым-қатынас, әңгімелесу үстінде өзгенің бет-әлпетінен тек сол сәттегі эмоциялық сезімді, көңіл-күйді ғана емес, оның бүкіл ғұмырынан сыр шертер нәзік нюанстарды аңғара алатынын сезімталдықпен паш ете білген.

Д.Исабековтің «Гауһар тас» повесіндегі Салтанаттың бойындағы керемет назды да биязды қылығын хас жазушыға тән шеберлікпен бере біледі. Бұл тұрғыда кейіпкердің болмысын ішкі-сыртқы бірлікте суреттей отырып, аса дарынды суреткер екендігін танытады. Жаңа келін болып түскен Салтанаттың ерекше жаратылысын, нәзік табиғатын, ұлттық психологияға тән портретін мінездеуде ашық сипатталады. Ұлттық психологиялық портретті Салтанаттың ұлттық жақсы қасиеттерді бойына мол жинақтаған жан иесі екенін жан-жағына қараған ибалы көз жанарын суреттеу арқылы ұқтырады.

Д.Исабеков шығармаларында кең қолданылған адамның ішкі иірімдерінен хабар беретін тәсілдердің бірі – күлкі. Күлкінің әдебиет пен өнердегі орны ерекше. Ол адам санасы мен мінез-құлқындағы қуанышты, өмірлік қуат пен күшті бейнелей отырып, адамдар арасындағы әр түрлі қарым-қатынасқа негіз болады. Екінші жағынан, күлкі қоршаған ортадағы қарама-қайшылықтарды сынап-мінеу үшін, одан адамның эмоциялық жерінуін аңғарту үшін де қолданылады. Күлкінің мәні турасында Аристотель, Кант, Чернышевский т.б. өз тұжырымдарын айтқан болатын. Күлкі – сонымен бірге ішкі психологиялық сезімді беруде де таптырмайтын құрал.

Д.Исабековтің «Гауһар тасындағы» ерлі-зайыпты Ыбыш пен Салтанаттың екі түрлі болмысы да осы күлкіге байланысты ашылады. Бақытты күлкі ойнаған әсем еріндерінің ар жағынан көрінген аппақ әсем тістері төгіле кететін ақ маржан секілді тізіле қалған. «Сөз соңын оның сыңғырлаған күлкісі көміп кетті. Әдемі күлкі, ерке күлкі». Оның бұл сөзі мен күлкісінде еріне деген жарасымды әжуа, жеңіл ғана байқалмас наз жатыр еді. Салтанатта реніш те, зіл де жоқ, керісінше, нәзік әйелдің катал еріне деген таңырқауы, сонымен бірге нәзік құрмет пен нәзік сезім жатыр. Адамның адамгершілік қасиетін анықтауда, оның рухани байлығын биік азаматтық тұрғыда түсіндіруде махаббат тақырыбының

ерекше маңызы бар. Адамның ескірмейтін, тозбайтын осы бір мөлдір сезімін жазушы жете зерттей отырып, жас келіншектің нәзік жүрегінің лүпілін оқырманға сездірту арқылы өмірге құлшындыратын өршіл сезім күйін тап басады. Күйеуінің тоң мойын тұйық мінезін Салтанат тек күлкіге айналдырып, әзілге жеңдіріп жүреді. Өзінің еркін де ерке жаратылысына сай «барлығы да жақсылыққа қарай өзгереді» деп сенеді. Жалпы Д.Исабеков шығармаларында күлкінің кейіпкер психологиясын ашудағы орны ерекше екенін атап айтқан жөн.

«Дулат Исабековтің «Талахан-186», «Ескерткіш», «Бонапарттың үйленуі» атты әңгімелеріндегі күлкі де – осындай арлы, ақиқатшыл күлкі. Күлкі шақыратын әрбір емеуріннен, әрбір детальдан автордың уайымы мен күйзелісі «мен мұндалап» тұрады. Бұл қасиетті тек жазушының шеберлігіне жатқыза салу аздық етеді, мұндай қасиет яки арлы күлкіні ояту және оны оқырманның жүрегіне жеткізе білу – сирек дарынның қолынан ғана келетін сирек қасиет. Ілуде бір кездесетін қасиет», – деп [3: 13] айқындап берді Әмірхан Меңдеке жазушының шығармалар жинағына жазған алғы сөзінде. Шынында да қаламгердің шығармаларында кездесетін езу тартқызар оқиғалар арзан күлкіге емес, осы айтылған ақиқатшыл күлкіге негізделгені зер салып аңдағанға айғақ нәрсе.

Адам баласындағы күлкіге қарама-қарсы эмоциялық күй – жылау. Жазушы өз туындыларында осы процестің түрлі сипаты арқылы да кейіпкерінің жан түкпіріндегі елеулі жайттарды жарыққа шығара біледі. Сондай-ақ «Тіршілік» повесіндегі жылаудың түрліше сипатын (еңіреп жылау, зарлап жылау, дауыстап жылау) саралай жіктеуі арқылы оқиғаның бояуын қалыңдатып, жалпы жұртшылықтың ішкі күйін танытады. Үнсіз жылаудың өзін жеке мен көптің басынан өткеру арқылы шебер пайдаланады. Жапан далада жалғыздықпен бетпе-бет қалған Қыжымкүлдің хал-күйі оқырман аяушылығын тудырады.

Адам басына түскен ауыр қасіреттің салмағын шегіне жеткізе суреттейтін тұста да жылауға тән түрлі эмоциялық сәт көрсетілген (жалғыз өзі жылау, айғайлап дауыстап жылау немесе үздіксіз, оқтын-оқтын жылау).

«Алдымен үнсіз жылайды, сәлден соң қан тамырларынан қан емес, кермек, жылымшы су жүгіріп жатқандай шым-шым жас төмен құйылады кеп, сонан соң кеудесінде өксік қайнап, ішке сыймай лық етіп алқымға тіреледі. Қыз өзін-өзі ұстауға мұршасы жетпей, дауыстап жылап жіберді» [2: 128].

Д.Исабеков шығармаларына тән тағы бір өзгешелік – қарапайымдылықпен, күлкімен, уытты тілмен қатар трагедиялық оқиғалардың орын алуы.

Жазушы шығармашылығында трагедия белгілі бір дәрежеде кездесіп отырады. Жоғарыда айтып өткен «Ғауһар тас» повесіндегі қазақ қызына тән барлық асыл қасиеттерді бойына жинақтай білген Салтанаттың қаза табуы оқырман жүрегін жаралайтыны сөзсіз. Салтанат өлімі «қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген халқымыздың қасиетті қағидасын еске салады. Өмір бар да, күнделікті қым-қуыт тіршілік бар да адамдардың бір-бірінің бағасына

жетпейтіні – мынау қысқа ғұмырдың ащы шындығы. Бір ерекшелігі: Дулат Исабеков шығармаларының дені трагедиямен аяқталады. Өлім, өмірмен қоштасып бақилық болу, арманына жете алмай, жан тәсілім ету, қыршынынан қиылу неге жиі кездеседі? Оқырманды осы сауал мазалары хақ. Бұл – кейіпкерлердің басындағы қасірет қана емес, тұрлауы жоқ алдамшы өмірдің жалғандығын сезініп үлгермеген, сондықтан да қамшының сабындай қысқа өмірде бір-бірінің бағасына жете алмаған тірі жүрген барша жандардың да қасіреті. Салтанаттан бастап, ақыр аяғы «Қабылан» әңгімесіндегі иттің өлімі де – адамдар арасындағы тас бауырлық, қызғаншақтық, қаталдықтың нәтижесі. Міне, жазушы философиясының құдіреттілігі де осында. Жалпы Д.Исабеков шығармаларының ерекшелігі сонда: оны бір жақты қабылдау – қиынның қиыны.

Жазушының «Сүйекші» повесі де аянышты. Тоғыз жасында әкесі қолынан жетектеп әкеп, бір байдың үйіне аманатқа тастап кеткен Тұңғыштың өмірі қайғы-қасіретке толы. Сүйекшінің өлімі ың-шыңсыз өмірден кетуімен емес, оны осындай жағдайға душар еткен жандардың өз істері үшін ар жазасына ұшырауымен анықталады. Бұл қайғының бәріне кім кінәлі? Әрине, адам бойындағы қызғаншақтық, зұлымдық, мейірімсіздік кінәлі. Неге адамдар бір-біріне сонша мейірімсіз, сонша қатыгез? Бұл сауал тек «Сүйекшіде» ғана емес, Дулат Исабеков шығармаларының барлығында дерлік ұдайы қойылып отырады. «Гауһар тастағы» Ыбыштың өз жары – Салтанатқа деген жібімес қаталдығы, «Тіршіліктегі» туған перзенті Қыжымкүлді тағдыр тәлкегіне ұшырағаны аз болғандай өз қолынан қаңғыртып жіберген әке қатыгездігінің тамыры қайда жатыр? Оның нәтижесі бейкүнә Салтанаттың мезгілсіз қазасы, Тұңғыштың аянышты өлімі, Жәдігердің апаты, Қыжымкүлдің сұрқай тіршілігі, оның іштен шыққан перзентінен қалған ұрпақты бір көре алмай, көз жұмуымен аяқталады. Салтанаттың қыршынынан үзілуі Қайрекеннің өз-өзін, қоршаған ортаны түсінуге, адамдар арасындағы қиын да шешілмес жұмбағы мол қарым-қатынасты пайымдауға деген алғашқы қадамына негіз болғаны анық.

Дулат қаламына тән тағы бір психологиялық тәсіл – қайта оралу сарыны. Оның мәні – кейіпкердің өзі туып өскен ортамен, туған жермен, ата-баба қонысымен, отбасымен қайта қауышуы. Қайта оралу уақыттың қайта оралмас қозғалысын сезіну үшін де, қолда барды бағалай білу үшін де, ақырында өзінді өзің түсіну үшін де қажет.

Адамның адамгершілігі, қайырымдылығы осындай қысылтаяң кездерде сыналатыны белгілі. Бір сәттік іс-әрекет үстінде Хасеннің бар болмысы, арамдығы тайға таңба басқандай анық білінді. Әңгімені оқи отырып, Мақсұттың далада қалғанына емес, керісінше осындай аяушылығы жоқ, арам жігітті болашақ жары ретінде таңдаған Дүрияға ренжіген сәтте сұлу қыздың қайта оралғанына қуанбаған оқырман кемде-кем шығар. Қайта оралу арқылы арамдықтан қашқан, адалдыққа жол тартқан Дүрияның келешегін көз алдыңызға елестетесіз. Жол үстіндегі осы бір қысқа сәт әрбір кейіпкердің адамгершілік тұлғасын сараптап берді. Жазушы шеберлігі де осында, ол ешқашан өз оқырманын тізеге салып оқытудан аулақ. Шығарманы оқи отырып,

кімнің кім екенін бажайлауды оқырман еншісіне қалдырады. Немесе Алданыштың («Шойынқұлақ» әңгімесіндегі) сүйгені Нәзираға ренжіп, орақ басынан кетсе де, туған жерге, тыңға қайта оралуы көңілге қуаныш ұялатады.

«Қара шаңырақтағы» Есіркептің әке-шеше шаңырағына түнделетіп жетуі де – осы қайта оралу сарынының көрінісі. Ата-ананың қара шаңырағына келіп, бауырларын сүйіп, мауқын басқан ол бала-шағасымен келуге уәде береді. Немесе «Пері мен періште» повесіндегі Сафураның сегіз ай сергелденнен соң Құлахметке қайта оралуы ше? Оны құлай сүйген Құлахметтің кешіруі әбден мүмкін, ал, қалың оқырман бұған қалай қарайды? Сафураны түсіну үшін ең әуелі Құлахметтің жанын түсінген жөн болар. Десек те, өз бақытын іздеп сандалған Сафураның ақыры соңында отбасына қайтуы – жазушының ерекшелігін танытатын көркемдік тәсіл.

Д.Исабеков кейіпкерлерінің характері мен тағдырын тек таза тұрмыстық көзқараспен бағамдау мүмкін емес. Оның қай кейіпкерін болсын, бір жақты түсіндіру қиынға соғады, өйткені оның қазақы, аңқау да аңғал кейіпкерлерінің бойынан кәдімгі адамға тән барлық жақсылы-жаманды қасиеттерді табуға болады. Жазушы қаламының ерекшелігі де осында: ол өз шығармаларында жалаң дидактика ұсынбайды немесе кейіпкер іс-әрекетін талдамайды, бұның бәрін оқырман талқысына салады. Оның кейіпкерлері бастан кешіретін іс-әрекет, оқиғалардың сан түрлілігі, ешкімге ұқсамайтындығы (ескерткіш орнына адамды уақытша тұрғызу идеясы, Есіркептің басындағы қызықты оқиға, посылкадан басталған дау, Бонапарттың сүндетке отырғызылуы, помидор өскен апан басындағы жанжал дейсіз бе, әйтеуір толып жатқан ерекше жағдайлар мен оқиғалар) кеңестік дәуір кезіндегі қалыптасқан сюжеттерден көш ілгері болғанын мойындауымыз керек. Оның шығармаларына негіз болатын өзек – адам өмірі, өлім, махаббат, қуаныш мен қайғы, жақсылық пен жамандық. Бір оқығанда, ауыл адамдарының қалжыңына құрылған оқиғалар сияқты болғанымен, әрбір шығармадағы оқиға сыртында адам тағдыры, адамның рухани өмірдегі алшақтықтан шаршауы, қоршаған ортаны түсінбестіктен туған дағдарыс басты орын алады.

Қаламгердің туындыларында хаттың көркемдік мәнде жұмсалуды арқылы кейіпкердің даралық сипаттары, мінез иірімдері кеңінен ашылады. Көркем прозадағы хаттың мәнінің фольклорлық шығармалардан бастау алатын көркемдік қызметін талдай отырып, Г. Пірәлиева былайша ой тұжырымдайды. «Хат-хабар беру қызметімен қоса жеке адамның ішкі ойына ерік берер, құпия интимдік сезімдерді де сыртқа шығарар көркемдік тәсілдердің бірі әрі психологиялық талдаудың бір түрі» [4: 167]. «Пері мен Періште» әңгімесіндегі туысына ағынан жарылған хаттағы ойлар арқылы кейіпкер жан дүниесін мазалаған жайттардың сыры ашылады. Құлахметтің іштей дағдарысқа түсуі, жалғызсырауы, өзінің ішкі дүниесін ақтаруға адам іздесуі арқылы адам психологиясында өтіп жатқан процестерді жайып салады.

Ал, «Тіршілік» повесінде шебер суреткер хатты жақсылықтың, қуаныштың жаршысы ретінде пайдалана отырып кейіпкерлер өмірінің мәнін-мазмұнын айқындайды. Өмір түйіткілерінде теперішті көп көрген екі қарттың

көз қуанышы – немересінің ата-әкеге деген мейірімі арқылы ұрпақ жалғастығын паш етеді. Адамдар қарым-қатынасындағы хаттың рөлі арқылы кейіпкерлерінің жан әлемін жарқырата ашу осы шығармадан анық көрінеді. Томаға - тұйық, шағын ауылдың адамдарының арасындағы кикілжің себепкері де осы хат арқылы өрбиді.

Жалпы жазушы шығармаларының қай-қайсысында көңілі тоқ, өз өміріне риза кейіпкер жоқтың қасы. Оның «Сүйекші», «Тіршілік», «Дермене» повестерінде өмірлері қара күшке, әлеуметтік жағдайға тәуелдікпен өткен адамдардың күресі суреттеледі. Адамдар тағдырындағы трагизм – «кішкентай адам» өміріндегі арман – мұрат пен кешкен ғұмыр арасындағы сәйкессіздік, адам билігінен шығып кететін түрлі оқиғалар, адам баласының «жатыр түнек пен көр түнек» арасында шырқырап жүріп бастан өткеретін азабы – әдебиеттің негізгі сюжеті болса, бұл сюжетті өз шығармашылығының өзегіне айналдыру - жазушының қолынан келер шаруа. Кемел жазушы туындыларында оқиғалардың өзі типтік емес жағдайлардан туындайды, яғни, кездейсоқ ситуациялардан өрбиді. Алайда трагизмге апаратын жол тек бұл емес қой. Жалпы жазушы трагизмінің негізі неде? Оның кейіпкерлерінің көбі азап шегіп жүреді, жеңіліс тауып, қайғы құшып жатады. Бірақ зерделей келсек, шығармаларында жақсылық, ізгілік атаулы көбіне бойкүйездік, зорлық-зомбылықтан жеңіліс тауып жатса да, жазушы үшін табан астында болған жекпе-жектегі жеңістен гөрі адам баласының рухани ішкі жеңісі қымбат. Бұл тұрғыдан алғанда оның кейіпкерлері өздерінің рух мықтылығымен ерекшеленеді. «Дерменедегі» Омаш, «Тіршіліктегі» Дәулетбай, «Сүйекшідегі» Үкітайдың ақыр соңында жеңіліс тауып жататыны кездейсоқ емес. Осы ретте Д.Исабеков шығармаларын оқи отырып, өмірдің басты мәні тіршілікті барынша мағыналы өткізу екенін аңғарасыз. Жинақтай келгенде айтарымыз: әдебиеттің негізгі объектісі – адам болмысының сан қырлы құпиясын ашуда қарымды қаламгер психологизм үрдісінің өзіне тән айшықтарын қалыптастырған. Шығармашылық жолы көркем өнерге қатаң талаптар қойылған тұста дамып, өркендегенмен, өз заманынан оқ бойы озық тұрудың әдісін тапқан суреткер кейіпкер жан дүниесіне үңілуде жалпы адамзаттың өркениет қалыптастырған ізгі дәстүрлерін ұстанған. Әрі оны өзіндік өрнегімен байытқан, жоғарыда талдап көрсеткеніміздей, адам жаратылысындағы ішкі-сыртқы қасиеттердің көркемдік мәнін түрлендіре, құбылта көрсету жолымен өз кейіпкерлерінің жан әлемін жарқырата көрсетіп, оқырман жүрегіне бойлай білген. Бет-пішін, көздің жан-дүние сырын танытудағы түрліше рөлі әр шығармасында әр қилы мән иеленген. Ал, түс көру сарынының көркемдік қызметі Д.Исабеков прозасында бұрынғыдан байып, адамның жан қалтарысының тереңіне бойлау құралы ретінде көрініс тапқан. Екі ұдай сезім сипаты: жылау мен күлудің кейіпкер тұлғасын танытудағы мәнері де өзгеше. Жағымды, жағымсыз эмоциялық хал-күйлердің алуан түрлі сипатына үңілу арқылы суреткер кейіпкер тұлғасын сомдаудың өзгеше өрнегін жасаған.

Әдебиеттер:

1. Ергөбек Қ. Ұлтын сүйген жүрек үні. Қазақ әдебиеті: 1992, №10.
2. Исабеков Д. 2-томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1993. – 497 б.
3. Әмірхан М. Мәңгілікпен межелі. Егемен Қазақстан: 1992, №7.
4. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. – Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.

ҚАЗАҚ – ПОЛЯК ДРАМАЛАРЫНДАҒЫ АБСУРД

Бөкен Г.С., Шапауов Ә.Қ.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
asya_2309@mail.ru

Қазақ-поляк әдеби байланысы бастаулары славян әлемі мен түркілердің тарихи, мәдени тамырластығында жатыр. Екінші жағынан, Қазақстан мен Польша субъективті және объективті мәселелерге байланысты, тарих толқынында қалай тоғысуы мүмкін? Қазақ тілінің түркі тілдер тобына, ал поляк тілі славян тілдерінің батыс тармағына жатады. Шекаралық алшақтықпен қатар, түркі пен славян ұлттарының менталитеттері де басқа. Дегенмен, кейбір қазақ-поляк драмаларын, оның ішінде, *С.Мрожек пен Қ.Мұхамеджанов, С.Адамбеков пен С.Мрожек, С.Мрожек пен С.Жүнісов, Ш.Хұсайынов пен С.Мрожек* шығармаларын талдай отырып, ондағы тақырыптық, өзекті мәселелерді пайымдауда, бейне жасауда, қаһарманның тағдырын, оның ішкі жан дүниесі мен психологиялық жай-күйін, әсіресе, абсурдтық іс-әрекеттер мен ойларды беруде біршама ұқсастықты байқаймыз.

Күнделікті тіршілікте, біз, жиі абсурдық (ақылға сыймайтын) біртүрлі, ойға сыйымсыз (әділетсіздік, жолы болмаушылық, тұйыққа тірелу) жайттарымен ұшырасамыз. Аталған мәселелерді тағдырға, жеке бір адамдардың адамгершілікке жат әрекеттеріне, тіпті тәрбие мен моральдық құлдырауға жатқызып жатамыз. Бірақ, ғылым мен пәлсафа мұны ерекше бір дүниеге балап, оны «абсурдты - әлеуметтік шындықтың атрибуттық бейнесі» [1:44] дейді. Еуропалық сөздіктерде, «absonus» какофоникалық және «surdus» «саңырау» [2], немесе, «түсініксіз дыбыстардың мазасыз соғып, естімейтін күйге жеткізілуі» делінеді. Ал жалпы абсурд ежелгі гректерде «беймәлім нәрсе, ғарыш пен ретсіздіктің қарама-қарсылығы» делінсе, XIX ғасырдың басында адам мен әлем арасындағы эстетикалық категория (К. Розенкранц), XX ғасыр басында «реттелмейтін келіспеушілік» [3:69] ретінде философтар (Г.Марсель, У.Фолкнер, С.Беккет, Э.Ионеско, Ф.Кафка, Х.Кортасар, Х.Борхес, П.Пикasso, С.Дали және т.б.) пайымдаса, француз философы А.Камю өзінің «Сизиф туралы аңызында» [4] абсурдқа толық тоқталған-ды.

Кейінірек, 1960-80 жылдары «Абсурд театрының» негізін қалаушылардың бірі – поляк драматургі Славомир Мрожектің «Хочу быть лошадью» [5] шығармалар жинағына енген пьесалары мен қазақ драматургтерінің арасында Шахмет Құсайыновтың «Құлпырма тон», Қалтай Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында», Садықбек Адамбековтың «Бір түндегі төрт төбелес», «Күн мен көлеңке») және Сәкен Жүнісовтің «Қысылғаннан қыз болдық» сатиралық комедияларын зерделей келіп, кейіпкерлердің іс-әрекеттеріндегі кейбір абсурдтық дүниелерді байқадық. Бағамдасақ, әлемдік теориялық еңбектерде [6] комедияның: лирикалық, қаһармандық, отбасылық-тұрмыстық, сатиралық, комедия-буффонада, комедия-фарс т.б. түрлері бар деп ескерсек, онда жоғарыдағы шығармалар отбасылық-тұрмыстық комедияға тиесілі. Ал егер қоғамдық өмірдегі абсурдтың жағдаяты тұрғысынан қарастырсақ, ол абсурдқа тән.

Мәселен, Қ.Мұхамеджановтың «Бөлтірік бөрік астында» пьесасында мансап қуған қалақұмар білімді де мәдениетті жас жігіт Сапардың ауылда айы-күні жетіп отырған жары Раушанды жасырып, Алматының ару бойжеткені адал да сенгіш, ақылды да сұлу қыз Жәмиләға үйленбек болған әрекеті – арсыздық, адамдық болмыстың құлдырауы. Мұны ауылдан хатты оқып отырған Сапардың ойынан танимыз: «...*Жоқ, Сапар, өзің мықты бол!... Шынтуайтқа келгенде, сен түгіл, ортан қолдай жазушы да, артис те, айта берсең академиктердің де әйелінен ажырасып жатқандары, тіпті екі-үш қайтара үйленгендері де бар. Бақсақ, ол да өмірдің заңы. Ертең аспирантура!. Кандидат, доктор! Кім боп кетейін деп жүрмін, жаным-ау! Раушан екі қабат болмақ түгіл, төрт қабат болса да, менің қазіргі рухани дүниеме нәр бере ала ма? Мен үйленгенде колхоздың есепшісі еді ол, әлі сол күйі. Ал Сапар ше? Қой. Ендігі жерде Сапарға керегі Жәмиләдай оқыған, мәдениетті адам. Әкесі де Алматының мықтысы, тым болмаса сол мықтының көмегімен де біраз жерге барамын ғой*» [7:121]. Бұл орайда, Сапардың әрекеті поляк драматургы С.Мрожектің «Кароль» пьесасындағы көз дәрігерінің қылығымен ұқсас. Кейіпкер Окулист: «*Все равно у него был неизлечимый случай отслоения роговицы. Правда, удар при падении мог ускорить ход болезни. Но кто поручится, что завтра он не упал бы на лестнице и роговица не отслоилась бы полностью? Так или иначе, помочь ему было нельзя (пауза). Кроме того, он мог бы и не прийти. Он не был на сегодня записан. Я тоже рисковал (пауза). И хоть и близорук, но еще жив*» [8]. Көрсеқызар, алдампаз, екіжүзді, жылпос Сапар ар-ұят пен адамгершіліктен аттап, бейкүнә сәбиіне де аяушылық жасамаса, С.Мрожектегі көз дәрігері өз жаны үшін кімді болса да сатып кетерлік абсурдтық әрекеті мен өзін-өзі ақтап алуда, тіпті, жазықсыз науқасына бар кінәні артады.

«Абсурд» ұғымы адамның шынайы өмірде «мағынасыз, ойсыз әрекеттерге» баруымен де байланысты: «нечто настолько не соответствующее действительности, что оно воспринимается как явление бессмысленное, ненормальное в условиях реального мира» [6:1]. С.Мрожектің «Летний день» пьесасында, өмірден көңілдері қалып, тағдырларына кінә артқан үш адам (*Жолы болғыш, Жолы болмайтын, Бикеш*) жаздың шуақты күндерінің бірінде

Швейцарияның демалыс орындарының бірінде кездесіп қалады. Оқиға өмір бойы үнемі белгісіз сәтсіздіктерге ұшырап, *Жолы болмайтын* мен «керемет өмірден» шаршаған үнемі *Жолы болғыш* екеудің кездейсоқ бақта кездесуінен басталады. Жолы болмайтынның алғашқы монологы мен әрекетінен, оның «ессіздігін» (өз-өзіне аяушылық білдіреді), абсурдтық санасын байқаймыз, Жолы болғышқа: *«И вы ни о чем не спрашиваете? (Пауза). Вас это не интересует, да? Вас совершенно не касается, чем я занимаюсь... Вы видите, что я делаю, но это не производит на вас никакого впечатления. Каждый вправе делать то, что ему хочется, не так ли?(Пауза) Особенно в общественном месте, да? Наверняка вы думаете: «Я ведь ему не мешаю, зачем же он мешает мне?» Вы мной, наверное, возмущены, находите, что я назойлив, плохо воспитан, мешаю вам... Почему вы не вмешиваетесь?...Почему допускаете, чтобы я...»[5].*

Немесе, сұлу бикешке құмар болған оған: *«Уд: На твоём месте я бы немного потренировался, прежде чем она придёт. Когда ты пытался плавать в последний раз? Неуд: Плавать? Двадцать лет тому назад... Ничем я не рискую. Одно её присутствие придаст мне сил. При ней я всё смогу. Это просто чудо!» [5],*—деп мақтанғанымен, ақыры суда жүзе алмай, батып кетеді. Қапыда өлім құшады. Абсурд! Абсурдтық өлім. Сол сияқты С.Адамбековтың «Күн мен көлеңке» комедиясында, біз, Тұман образы арқылы өз бас пайдасы үшін күллі отбасының сезімімен ойнаған, адамшылық қасиеттерден жұрдай қоғамдағы индивитті көреміз. Пьесаның басында Тұманға кейіпкерлермен бірге, біз де сенеміз: *«Тұман (қарсы келе жатып) Тұманың ғой бұл. Апатайым аңсадым...//Жиенжан, өрісім менің, жайлауым (ішкі қалтасынан сурет, газеттер алып). Міне, қалқам, сенің жіберген суреттерің. Апамды айтпай таныдым. Мынау әкең герой болғанда, суреті басылған «Правда». Осы «Правда» ғой бізді табыстырған...»[10].* Тек пьесаның шарықтау шегінде ғана Қырғызбайдың сөзінен, оның алаяқ екені әшкереленеді: *«Күн көрместен түнде жортқан қасқыр. Салқын белді шулатып, жасыл көлді лайлап, жеткен жерің осы ма? Мықты ауылда, мықтап түсіпсің қақпанға. Бұл бетіне көн жапсырған пәтшағар, менің әскердегі баламның атын жамылып жүрген алаяқ. Ырғызбайдың Тұманы. Менің баламның басқан ізінен садаға кетсін! (Тұманға). Хат қайда, газет суреттерін неге ұрладың, бәтшағар?! Қараңдаршы, осының жаны толған жалған мандат... [10:311].*

Поляк зерттеушісі М.Стафеевская: «Абсурд — покинутость в отчаянии, тщетность любых усилий что-либо изменить. Человек мал и ничтожен, и его гордыня смешна, и только смирение, признание старшинства бытия, ученичество может его спасти, помочь ему выстоять» [11:2],—дей келіп, абсурдты адамның күйзелісіне де балайды. Әсіресе, бұл С.Мрожектің «Стриптиз» пьесасынан да айқын көрінеді. Есімі жоқ екі кейіпкер белгісіз жағдайда бір бөлмеге қамалып қалады. Алғашында жұмбақ қамалуға таңырқай қараған екеуі, мұндай жағдайға қалайша тап болғандарын талқылай бастайды. Біреуі жағдайға мойынсұнып отырса, екіншісі шығуға әрекет жасап, аяқ киімін есікке лақтырады. Сол кезде бекітулі есіктен «алып қол» көрініп, екінші

адамды өзіне шақырады. Екіншісі келген кезде, оған аяқ киімі мен белдігін беруді бұйырып, оны алып кетеді. Көп кешікпей әлгі «қол» біріншінің де аяқ киімі мен белдігін сұрайды. Ол болса, басында бергісі келмейді: «...Я протестую. Хочу еще подчеркнуть: стук – это не я. Непонятно, почему я должен отдавать ботинки? (Нагибаясь, чтобы развязать шнурки). Я дорожу моей внутренней свободой. Сейчас! Сейчас! Вы же видите – шнурок запутался. Лично на вас я не в претензии, поскольку знаю, что себя мне упрекнуть не в чем»[5]. Одан кейінгі кейіпкерлердің әрекеті тым аянышты... Бостандықтан қорқып, «қолдың» бұйрығына көнген екеуі бар киімдерін шешіп қана қоймай, өз еріктерімен қолдарына кісен салдырып, бастарына қағаз қалпақтар киіп, «қолдың» ғана емес, өз қорқыныштарының «құлына» айналады: «1.Зовет нас. 2.Пошли? 1.Зовет нас. 2.Если зовет, надо идти» [5].

Ал С.Жүнісовтың «Қысылғаннан қыз болдық» комедиясында милиционер Алтынбектің ауыл өнерін өркендету жолында аяқ астынан «қызға айналуы» езуімізге күлкі үйіреді: «Директор... Ал, Алтынбек, сенің атың – бүгіннен бастап, Алтын //Алтынбек. Ал-ты-ын?...//Директор (Алтынбекке). Сен бүгіннен бастап, қашан Алматыдағы байқау біткенше, былайша, айтқанда, уақытша қыз боласың» [12:121]. Дегенмен, шығарманы оқи келіп, оның бұл әрекетке жеке басын ойлап (совхоз директоры Ыбырайдың қызын ұнатады) барғандығын байқаймыз. Немесе, ғашық Эдик пен «қыз» Алтынбектің өзара диалогында: «Алтынбек. Сен ғой маған үйленсең, менің қалада тұруым керек. //Эдик. Ну, мама солай айтады» [12:143]. Әлбетте, комедиялық жанрда жазылған бұл пьесада ащы әжуа бар сияқты. Алайда, бастапқы диалогта «қыз» образына еріксіз енген Алтынбекке жанымыз ашиды, кейінгісін күлкіге баласақта, абсурдтық негіз барын мойындамасқа болмайды. Жігіттің әзілге болсын, «маған үйленсең» деуі – пәлсафашы СерафимРоуздың, «Кажется, мир раскололся на двое: одни ведут бессмысленную и бесцельную жизнь, не осознавая этого, а другие вполне осознанно идут к безумию и самоубийству» [13] дегеніне келеді. Немесе, драматург С.Мрожектің «В открытом море» пьесасындағы арықтың «батырлығы», оның абсурд өліміне әкеледі.

Еске алсақ, шығармада семіз, арық және орташа салмақтағы үшеу кеме апатының салдарынан салдың үстінде аман қалады. Азығы таусылып, аштан өлмеудің қамын ойлаған олар орталарындағы біреуді құрбандыққа шалғылары келеді: «Толстый. Господа, не будем детьми! Уясните, пожалуйста, себе, что мы не можем все кричать одно и то же «съедем». В такой ситуации один из нас должен сказать: «Пожалуйста, угощайтесь» [5]. Әлеуетті (потенциальный) «құрбандықты» таңдауда барлық саяси әдістерді (сайлау, пікірталас, ғылыми негіздемелер) қолданып, кімнің «жеуші», кімнің «желінуші» болуын анықтауға тырысады: «Малый. Друзья, меня в расчет не берите. У меня жена и дети. На закате, сидя в саду, я качал детей на качелях, а жена в это время занималась вышиванием, пока не стемнеет! Господа, друзья! Видите вы эту идиллическую картину? Волнует она вас?//Средний. Это не аргумент. Когда речь идет об общем благе, сантименты тут ни при чем. Дети могут качаться сами»[5].

Немесе, «Толстый (успокаивает его властным движением руки). Я скажу коротко, по-солдатски! Во-первых, я не хочу влиять на ваш выбор. Решите сами. Я всего лишь ваш слуга, и ваша воля для меня — закон. Съем все, что дадут. Во-вторых, нечего долго распространяться: я несъедобный. Я всегда был жилистый, костлявый и худосочный. Два ребра у меня железные, печень вырезана, одна нога короче другой. Насчет трихин я тоже не уверен. Умалчивать не стану. В-третьих, не люблю демагогии и хочу ясности: если меня не выберете, то мой будущий партнер получит бедро и окорок. Я удовольствуюсь остальным, включая, разумеется, язычок. Всем, у кого есть на него притязания, категорически заявляю: от языка мы не откажемся!» [5].

Аталған сайлаудан да нәтиже шықпағасын, «семіз» бен «орташа», болашақ «құрбандық» «әлеуметтік жағайына қарай тандалуы керек» дейді де: «Толстый. Мне кажется, с точки зрения справедливости дело элементарное. Можно ли безо всякой причины обидеть сироту? Даже среди самых диких народов сирота считался всегда несчастнейшим из несчастных. Да, дорогой мой, да, если кто-нибудь из нас, сирот, будет сейчас съеден, это будет пощечина справедливости. Мало того что сирота, так еще пища!» [5].

Байқағанымыздай, «сандырақ», «жалған» (шындығында, семіздің ауқатты отбасының мырзасы, жетім де, кедей де емес) дәлелдерді келтіре отырып, семіз бен орташа қасақана арықты азыққа қияды. Өз еркімен ерлік өлімге көндіреді: «Малый. Нет-нет, разумеется! О чем это я говорил? Да, другой, лучший человек. Это большая разница: одно дело — быть съеденным как жертва насилия, другое дело — быть съеденным как человек, который в силу самопожертвования... Короче говоря, быть съеденным вместе со своими внутренними благородными побуждениями... Только дайте мне слово, что это решено окончательно. //Толстый. Честное слово. //Малый. Видно, ничего не подделаешь... Так на чем я остановился? Ага, это дает чувство удовлетворения, свободы...//Толстый. Наконец-то вы стали умнее. (Среднему.) Коллега, дайте мыло.//Малый (распалаясь все больше). Только вы не думайте, что я безмозглое сырье... Это было бы мне неприятно.//Толстый. Можете быть абсолютно спокойны: мы относимся к вам совсем не так. Напротив, вы останетесь в наших желудках, то есть в нашей памяти, как герой, светлая, бескорыстная личность» [5].

Осы кезде орташа салмақтағы адам сандықтан бұршақ қосылған бұзау етін тауып алып, арықты «құрбандыққа» шалудың қажеті болмай қалғанын семізге айтқанында, ол үндемеуге белгі береді де: «Толстый. Мне не хочется горошка, а впрочем...//Малый. Именно поэтому... //Средний. Что — впрочем? //Толстый (показав на Малого). Разве вы не видите, он уже счастлив?» [5].

Абсурдтық жағдайда өз-өзін құрбандыққа шалған арықтың әрекеті белгілі драмашы Ш.Хұсайыновтың «Құлпырма тон» пьесасындағы Айнаш өзінің бас бостандығы үшін он бес жыл отасқан жұбайынан бас тартып: «...Ибай-ау, ол иттердің қолға түсіп қалатынын мен білдім бе? Прокурор ұрланған товарларды үй қыдыртып өткізуіне жәрдем бергенсіз деп мені кінәлайды, одан да складтан жасырып сататындарға жол бермесейші (телефон

шылдырайды. Айнаш сәл кідіріп тына қалады). Тыңдашы, мені сұраса жоқ де. //Несібелді. Тергеуші сұраса не деп өтірік айтам? //Айнаш. Үйде жоқ. Қайрақбай Әуеновтен айрылып төркініне кетіп қалды де» [14:215],-дейді.

Әрине, әдебиеттанудың ең қиын жанры – драмалық шығарманы жазуда автор тек сөз ойнатуды көздемейді, кейіпкерінің іс-әрекетін белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік ортаға сай ұйымдастырады. Оның тарихи, мәдени, адами болмысын ұлттық менталитет тұрығысынан өлшеп, әртүрлі жағдайларда өз еркімен, не еркінен тыс шешім қабылдауына мәжбүрлейді. Алайда, жиырмасыншы ғасырда пайда болған абсурдтық категория не күй, драматургтердің дәстүрлі көзқарастан басқа, жаңашыл шығармалар жазуына түрткі болды. Осыған дейін қайсыбір шығармада оқиға кульминациясы белгілі болса, кейін ойға сыйымсыз, маскара, адам санасына жат абсурдтық көзқарас пайда болды. Жоғарыдағы қазақ қаламгерлерінің кейбір туындыларын абсурдтық призмадан қарап, «абсурд театрының» тек еуропа драматургиясында ғана емес, қазақ драматургиясы жанрында да дамығанын, өзгеше ойлап, ерекше шешім қабылдайтын кейіпкерлердің әрекетінен байқап, оның әлі де толыққанды зерделенуі қажеттілігін түсіндік.

Әдебиеттер:

1. Карасик В. И., Прохвачева О. Г., Зубкова Я. В., Грабарова Э. В. Абсурд как регулятивный концепт// Иная ментальность. – М.: Гнозис, 2005, С. 44–57
2. Onions 1966; Drosdowski, Grebe, Kostler, Muller 1963: 10
3. Зенина О.Ю. Журнал Известия (Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена). Выпуск№ 108 / 2009.С. 69
4. Камю А. Миф о Сизифе. Издательство: АСТ, Астрель, 2011, С. 224
5. Мрожек С. Хочу быть лошастью(Сатирические рассказы и пьесы). – Москва: Молодая гвардия, 1990, С.310
6. Нұрғали Р. Діңгек. Екі томдық. – Алматы: «Арда», 2009. I том. – 139 б.
7. Мұхамеджанов Қ. Таңдамалы: Пьесалар. Әдеби сценарийлер. Өнер жайлы ойлар. – Алматы: «Жазушы», 1989. –544 б.
8. Мрожек С. Кароль /Перевод с польского З.Шаталовой/. – Москва: «Искусство», 1991, С.321
9. Новикова В. Ю. Семантика абсурда / Мин-во образования и науки Рос. Федерации; Кубан. гос. ун-т, Науч.-исслед.ин-т лингвистики. Краснодар: «Кубанькино», 2005, С. 149
10. Адамбеков С. Аюбайдың ажалы. Драмалық шығармалар. – Алматы: «Өнер», 1981. –311 б.
11. Стафеецкая М. Феноменология абсурда//Мысль изреченная.–Москва, 1991, С.9
12. Жүнісов С. Өлара: Пьесалар мен мақалалар. –Алматы: «Өнер»,1985. – 376 б.
13. Иеромонах Серафим (Роуз). Философия абсурда//Литературная учеба,1996. Июль-август. Кн. 4-я. С. 152-167.

14. Хұсайынов Ш. Үш томдық шығармалар жинағы. I-том. Пьесалар.– Алматы: «Жазушы», 1986. –315 б.

АСТИОНИМДЕР МЕН ГОДОНИМИЯ – ҚАЛА ТІЛІНІҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ҚҰРАМДЫ БӨЛІГІ.

Ғабдулина М.Г., Қасым А.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті

Астионим – (action – ағылшын тілінен аударғанда: 1. Іс-шара, әрекет; жұмыс, операция; келісілген құрылыс. 2. Ықпал жасау, әсер ету, эффект) белгілі бір себеппен салынған объекті орындары дегенді білдіреді [1: 15]. Петропавл, Қызылжар – Солтүстік Қазақстан облысының облыс орталығы. Қала Есіл өзенінің оң жағалауында орналасқан. Халқы 195 мың адам. Алғашында әскери форпост болды. Қала Қазақ жерінің солтүстігіндегі ірі сауда орталығына айналды. Қазір ол Қазақстанның ең солтүстігіндегі қаласы болып саналады [2].

Петропавлдың 260 жылдық тарихы бар. 1752 жылғы 12 шілдеде Есіл өзенінде, ескі белдеуден түстікке қарай 180 шақырым жерде, Қожаберген жыраудың «Елім-ай» дастанында жырланатын «Қызылжар» деп аталған ескі қазақ ауылының маңында әуелгіде «Әулие Петрдің бекінісі» деп аталған басты фортификациялық құрылыс Новоишим белдеуінің іргетасы қаланды.

Белгілі тұлғалардың есімімен қаламызда көптеген мекемелер аталған. Мысалы, Сәбит Мұқанов атындағы қазақ сазды драма театры, Сәбит Мұқанов атындағы облыстық кітапхана, Ғабит Мүсірепов атындағы балалар және жасөспірімдерге арналған кітапхана, Шухов атындағы қалалық кітапхана, Мағжан Жұмабаев атындағы гуманитарлық колледж, Н.Погодин атындағы орыс драма театры сияқты танымал мәдени орталықтар бар.

Петропавл қаласында көше атауларында арнайы жүйе жоқ. Тәуелсіздік алған жылдарға дейінгі уақытта да және бүгінгі таңда да мынадай көше атаулары, мысалы, Березовая, Боровая, Дальная, Дачная, Заводская, Заовражная, Заозерная, Западная, Вагонная, Весенняя, Заречная, Звездная, Зеленая, Караванная, Карьерная, Кирпичная, Зеленое кольцо, Кленовая, Кожевенная, Набережная, Молодежная, Мопровская, Новая, Парковая, Партизанская, Лесная, Луговой проезд, Полевая, Проводная, Радужная, Речная, Садовая, Свежая, Свободная, Северная, Солнечная, Сосновая, Союзная, Тепловозная сияқты адъективті моделдер көп қолданылып келеді.

Одан кейін тек жалқы есімдермен ғана берілген көше атаулар белсенді түрде қолданылады. Мысалы, Амангелді, Әуезов, Белинский, Абай, Жамбыл, Жұмабаев, Гагарин, Герцен, Исмаилов, Алтынсарин, Крылов, Мұқанов, Мүсрепов, Ломоносов, Матросов, Матвеев, Букетов, Тимирязев, Толстой, Сүтішев, Сырғабеков және т.б.

Сондай-ақ, тек сан есімдермен ғана берілген көше атаулары да кездеседі. Мысалы, 1-я Безымянная, 2-я Безымянная, 9-го января, 8-го марта, 1-я Заречная, 1-я Индустриальная, 3-я Кирпичная, Косогор №3, 5-я линия, 5-я армия, 4-Сенная, 308-го Краснознаменного полка, 314-й стрелковой дивизии сияқты көшелер бар. Орыс тіл білімінің грамматикалық ерекшеліктері де қала көшелер атауларынан көрініс тауып жатады. Мысалы, орыс тілінің ілік септігінде тұрған номинациялар Белинского, Горького, Букетого, Брусиловского, Володарского, Толстого, Маяковского атындағы көшелерін айтуға болады. Сонымен қатар осы көше атауларының атқаратын бір қызметі ол аялдаманың да атаулары болып саналуы. Кез-келген аялдама сол көше атымен немесе сол көшеде орналасқан дүкен атымен аталады.

Ендігі бір объекті атаулары базар атаулары, мысалы «Сәлем», «Қызылжар», «Еуразиялық», «Алтын арман», «Тайга», «Северный», «Жібек жолы», «Океан», «Вознесенский», «Корона», «Шапағат», «Авторынок», «Строительный», «Ассорти», «Достық», «ЦОТ», «Алатау» базарлары және Көк базар жұмыс істейді. Көк базардың бұлай аталуын қаланың тұрғылықты тұрғындары мұнда тек қана көкөніс пен көк шөптердің сатылуына байланысты емес, сонымен бірге базар ғимаратының жасыл түсті болуына да байланысты деген әртүрлі пікірлерді айтады.

Петропавл қаласының тұрғындары көбінесе колхозка деген сөзді көп қолданады. Кейде Көк базар, Тайга базары десе, кейде рынок сөзін де қатар қолданады. Мына бір жазып алынған шағын сұхбаттағы 27-29 жастар шамасындағы құрылыс материалдарын сатушы екі жігіттің әңгімесі:

- Қалайсың?
- Жақсы, өзің?
- Нормально. Жүрміз ғой.
- Қайдан келесің?
- Сол колхозкаға барғам.
- О, әңгіменің бәрі сенде екен ғой.
- Ой, айтпа.

Кейде тіпті кез-келген адаммен сөйлеу барысында базар сөзін түсіріп айтсақ та, сөйлемнің мағынасы түсінікті болады, әрі соңғы берілген жауап, керегі жоқ деймін деген тура мағынасындағы тіркеске берілген жаңа мағына, сондай-ақ оның сөзін қоштайтындығын білдіреді, мысалы Коронаға барып келдік, Оптовкадан алдық.

Жалпы базар сөзі қызық лингвистикалық құбылыс болып табылады, себебі онда жұмыс істейтін адамдар, олардың сөйлеу тілі, ондағы сатылатын заттар бәрінің де өзіндік тілдік ерекшеліктері бар, яғни базар – сауда саласына қатыстының бәрін бойына сыйдырып тұрған феномен.

Годонимия – қазіргі қаладағы үнемі ауысып тұратын тілдік өмір фактісі, годонимдер жиынтығы.

Годоним (грек тілінен аударғанда «сапар, жол, көше, арна»; + оним) қаладағы (жол, айналым, жол бойы, көше, даңғыл, бульвар, жағалау сияқты) объекті атауларынан тұратын урбаноним түрі [1: 32].

Тәуелсіздік алғаннан кейін елімізде көптеген өзгерістер орын ала бастағаны бәрімізге белгілі, солардың бірі көше атауларының өзгертілуі болса, екіншіден құрылыс жұмыстарының жүргізіле бастауы болды. Міне, осындай жағдайлар біздің Петропавл қаласынан да көрініс тауып отыр. Мұнда ерікті құрылысшылар жан-жақтан келді, әрі көрші елдердің, олардың ұлтының, жақын жердегі объектілердің құрылыс жүргізіп жатқан орынға да ықпалын тигізіп отырады. Мысалға қаламызда бой көтеріп келе жатқан құрылыс жұмыстарының жемістеріне тоқтала кетсек: «Рахмет», «Көктөбе», «Медеу» сауда үйлері, «Түркістан», «Континент» мейрамханалары, «Арман», «Эдем», «Кристал» сынды түнгі билыард-клубтары, «Шапағат» базары, «Хадиша» автобазары, «Айсберг», «Большой», «Самовар», «Нан плюс» сияқты алып дүкендер мен супермаркеттермен қатар 3 қалалық емхана, студенттік бассейн, «Нұр Отан» ғимаратын, Абылай хан резиденциясын атауға болады.

Годонимдер жүйесі бойынша Петропавл қаласындағы номинацияларды санмен белгілеу де бар. Мысалы, жоспарланғаны, сондай-ақ жоспарланбағаны да бар: 1-я Безымянная, 2-я Безымянная, 1-я Заречная, 2-я Заречная, 1-я Индустриальная, 1-я Кирпичная, 2-я Кирпичная, 3-я Кирпичная, 4-я Кирпичная, Косогор №1, Косогор №2, Косогор №3, 1-й Кузнечный переулок, 2-й Кузнечный переулок, 3-й Кузнечный переулок, 1-я Линия, 2-я Линия, 3-я Линия, 4-я Линия, 5-я Линия, 2-я Набережная, 2-я Новая, 1-я Сенная, 2-я Сенная, 3-я Сенная, 4-я Сенная, 5-я Сенная сияқты көшелерді атауға болады.

Сонымен қатар қаламызда 19, 20-шы шағынаудандар бар. Ал қалғандарына тоқталсақ: Солнечный, Заречный, Бензострой, Борки, ДСР, Рабочий поселок, Орман, Новопавловка, Молодежный поселок, Промзона сияқты аудандар. Байқағанымыздай, бұл шағын аудандардың атаулары барынша орысша болып келеді.

Қазіргі қаланың годонимдер жүйесі лексиканың үлкен бөлігін алып жатыр. Жиналған материалдар бойынша годонимдер жүйесін шартты түрде 8 лексикалық топтарға бөліп қарастыруымызға болады:

1) Бұл топқа жердің бет-бедерін сипаттайтын атауларды жатқызамыз. Мысалы, Асфальтная к., Вагонная к., Заовражная к., Заозерная к., Заречная к., Карьерная к., Кирпичная к., Кленевая к., Лесная к., Луговой проезд к., Набережная к., Речная к., Полевая к., Прибрежное к., Проводная к., Сосновая к., Урожайная к., Цветочная к., Целинная к.

2) Кеңістік семантикасы бар, лексемалар жатады. Мысалы, Восточная к., Западная к., Северная к.

3) Көшенің сипатын көрсететін орыс тіліндегі сын есімді атаулар. Мысалы, Березовая к., Боровая к., Зеленая к., Звездная к., Крепостная к., Лучистая к., Радужная к., Садовая к., Садовое кольцо к., Свежая к., Свободная к., Солнечная к., Тенистая к., Уютная к.

4) Қала объектілерін атап көрсететін атаулар тобы. Мысалы, Бульварное кольцо к., Дачная к., Заводская к., Зеленое кольцо к., Кожевенная к., Коминтерн к., Караванная к., Новая к., Новаторная к., Новоселов к.,

Парковая к., Проселочная к., Театральная к., Тепловозная к., Театральный Косогор к., Университетская к., Центральная к., Явленское шоссе к.

5) Бұл топқа адамдардың мамандығы, білім түрі, қоғамдық рөлі бойынша берілетін атаулар жатады. Мысалы, Индустриальная к., Интернациональная к., Коммунальная к., Космонавт к., Кузнечный переулок к., Молодежная к., Партизанская к., Пионерская к., Первомайская к., Победы к., Надежды к., Конституции к., Романтиков к., Советская к., Союзная к., Строительная к.

6) Қолданыстағы ең көп атаулар тобы, яғни антропоним, жеке тұлғаның атымен берілетін атаулар. Мысалы, Абай к., Алтынсарин к., Амангелді к., Ауэзов к., Ахременко к., Базарбаев к., Горьков к., Гуденко к., Жамбыл к., Зайцев к., Букетов к., Ватунин к., Герцен к., Гоголь к., Герцен к., Зимин к., Дубынин к., Добролюбов к., Закиров к., Алемосов к., Димитров к., Каманин к., Калинин к., Кармелюк к., Комаров к., Кошуков к., Крылов к., Панфилов к., Кутузов к., Лазутин к., Лермонтов к., Лобков к., Ломоносов к., Малышев к., Матвеев к., Матросов к., Маяковский к., Медведев к., Мичурин к., Плеханов к., Побелянский к., Позолотин к., Попов к., Порфирьев к., Потанин к., Пржевальский к., Пугачев к., Пучинин к., Рузаев к., Сатпаев к.

Кейбір көше атауларында жеке тұлғаның аты-жөні толық айтылады. Мысалы, Демьян Бедный к., Павел Васильев к., Вильямс Вознесенский к., Юрий Гагарин к., Ульяна Громова к., Маршал Жуков к., Мағжан Жұмабаев к., Аубәкір Исмаилов к., Зоя Космодемьянская к., Олег Кошевой к., Роза Люксембург к., Павлик Морозов к., Сәбит Мұқанов к.

7) Бұл топқа мезгілді көрсететін семантикасы бар лексемалар тобы жатады. Мысалы, Весенняя к., Прохладная к., Первомайская к.

8) Бұл топқа локативті семантикадағы лексемалар. Топонимиканы екіге бөлуге болады: жергілікті топонимика, еліміздегі жер-су атауларымен аталатын көшелер жатады. Мысалы, Иртышская к., Ишимская к., Казахстанская к., Кызыл-Тууская к., Кокшетауская к., Тууская к., Акмолинская к., Айыртауская к., Алма-Атинская к., Астана к., Уральская к.

Екіншіден халықаралық топонимика, мұнда шет мемлекеттердің аттары мен қалаларының атаулары арқылы аталатын көшелер жатады. Мысалы, Киевская к., Ленинградская к., Омская к., Минская к., Украинская к., Уфимская к., Московская к., Курганская к., Рижская к., Советская к., Фрунзе к.

Қазіргі қаланы лингвистикалық тұрғыдан сипаттап көрсететін лингвистикалық элементтердің бірі – эмпоронимия (грек. «сауда» + оним) болып табылады.

Қаламыздағы дүкендер атауын шартты түрде мынадай мағыналық лексемалар тобына бөлуге болады:

1. Заттық лексика. Заттың, өнімнің атымен аталатын қорытынды семантикалы лексемалар. Мысалы, *«Меха» дүкені, «Подарки» дүкені, «Меховая радуга», «Мех-Х», «Мир обуви».*

2. Адамдар есімі. Мұнда объект иесінің және отбасы мүшелерінің біреуінің есімімен аталатын, әрі әдеби, мифологиялық және ертегі кейіпкерлерінің

аттарымен аталатын номинациялар жатады. Мысалы, «Алиса» балалар киімі, «Ақбота» балалар киімі, «Яна» балалар киімі, «Бота» балалар киімі, «дүкені, «Мария» әйелдер киімі дүкені, «Бизайша» сауда үйі, т.б.

3. «Табиғи» семантикалы атаулар, яғни жануарлар мен өсімдіктер, метеорологиялық құбылыстардың аттаулары жатады. Гүл сататын киоскілер гүлдердің атымен аталса, көбінесе бейтарап «Гүлдер» немесе «Цветы» деп атайды. Мысалы, «Орхидея» гүлдер дүкені, т.б.

4. Кеңістікті және жергілікті семантикалы лексика. Мысалы, «Кристалл» шаруашылық дүкені, өсімдіктер, жануарлар дүкені «МИР», «Аура-плюс» сұлулық салоны, «Планета», «Еркін» дүкені, «Күнгей» дүкені, «Евразийский» сауда орталығы, «Страна товаров» сауда орталығы, «Техас» ерлер киімі, т.б.

5. Шет тілдік лексика. Мұнда басқа шет елдік тауарлармен қызмет көрсететінін, шет елдік атақты фирмалардың атымен дүкендердің атын атау арқылы түсіндіреді. Сонда дүкендердің аты тауарлардың сапасын білдіріп тұрады. Мысалы, «Boxis» балалар киімі, «LCWAIKIKI» балалар киімі, «Wenice» балалар киімі.

6. Абыройлы және жағымды бағалауыштық семантикалы лексика. Мұнда беделділікті білдіретін бірнеше мысалы, *престиж, элит, люкс, эксклюзив, студия, фирмалық* сияқты сөздер қолданылады. Мысалы, «Шик шоп» киім дүкені, «Стиль» киім салоны, «Галерея Люкс» киім салоны, «Триумф» киім салоны, «Грация» киім дүкені, «Сән» киім дүкені, т.б.

7. Ментальды саладағы семантикалы лексика. Сауда саласы бойынша көбінесе ментальды семантикалы атаулар болып табылады. Мысалы, «Мечта» дүкені, «Знание» кітаптар дүкені, «Детский мир» дүкені, «Гармония» дүкені, «Гримуар» дүкені, «Ласка» дүкені және т.б.

8. Уақыттық лексика. Осы топтың атаулары ешқандай өнімнен хабар бермейді, жылдың төрт мезгілінің атымен аталады. Мысалы, «Ночка» төсек-орын дүкені, «Наурыз» дүкені, «Сезон» дүкені, «День и Ночь» кафесі, «24 часа» дүкені.

Астенизм, годоним, эмпоронимия тіл білімінің лексика саласынан айтарлықтай орын алады. Берілген атауларды қала халқы өзінің сана-сезімінде, қалада болған белгілі бір іс-шаралармен байланыстыра отырып естерінде сақтайды, әрі соған орай номинация береді.

Әдебиеттер:

1. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2010. – 229 б.
2. Солтүстік Қазақстан облысының энциклопедиясы. - Құрастырғандар: Т. Мансұров және т.б. –Алматы, 2006.

АБАЙ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ «ТАҒДЫР» КОНЦЕПТІСІ

Есматова М.Т., Жақсылық Ж.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Кез келген ұлттың өзіндік ойлау жүйесі, дүниені бейнелеу тәсілдері бар. Ол ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық мәдениеттің, философияның негізін құрайды. Материалдық және рухани мәдениет дамыған сайын ұлттық ойлау да дами түседі. Ұлттық ойлау жүйесінің рухани көздері ретінде шешендік сөз-өнерін, фольклор, мақал-мәтелдер, салт-дәстүр, ислам діні мен ғылым, халықтық білім мен халықтық философияны айтуға болады. Қазақ менталитетіндегі дүние ұғымының басты ерекшелігі ретінде оның тұтастығын айтуға болады.

Дүниенің тілдік моделін бейнелейтін тілдік ақпарат жүйесінде дара тұлғаның ақиқат дүниеге қарым-қатынасы танылады. Ол концептілер жүйесін құрайды.

Концепт - ғалам бейнесіндегі ұжымдық таным-түсініктердің кешенді мазмұнға ие күрделі құбылысы. В.Н.Телия: «Концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы, соның мағынасының барлық экспрессиясы», - деп өз тұрғысынан анықтама береді [1: 19].

Концептіге берілген анықтамаларда барлық зерттеуші ғалымдардың пікірі бір: «концепт» термині ақиқат дүниені когнитивті тұрғыдан тануға, ғаламның тілдік бейнесін түсінуге мүмкіндік береді. Адамның жекелеген немесе жалпы тілдік ұжымның, лингвистикалық қоғамдастықтың ғаламды тану арқылы ғасырлар бойы жинақталған болашақта өз жалғасын таба беретін білім жүйесінің жиынтығы.

Дүние болмысы – адамның өз болмысы. Бұл бірлікті халық санасында «тағдыр» деген түсінікпен білдірген.

Тағдыр – халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. Тағдырға философиялық сөздікте мынадай анықтама беріледі: «Тағдыр – адам ғұмырындағы барлық жағдайларды алдын ала пешенесіне жазып қоятын табиғаттан тыс күш туралы діни мистикалық түсінікті білдіретін ұғым» [2: 409].

«Тағдыр» концептісі – өмірлік мәні бар адамзатқа ортақ концептілердің бірі. Зерттеушілер ғаламның тілдік моделін тануда ең алдымен ұлттың өмір және тағдыр туралы танымына тоқталады. «Тағдыр» концептісін зерттеу жалпы халықтың дүние тану шеңберін айқындауға негіз болып табылады.

Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде және қазақ тілінің сөздігінде «тағдыр» сөзінің синонимдік қатарлары: құдірет, бұйрық, жазмыш, жазу, пешене, маңдай, бақ, салым сияқты сөздердің мағыналарының барлығы бір-біріне жуық екені көрсетілген.

Қазақ тіліндегі «маңдай» сөзі «тағдыр» ұғымын беретіні белгілі. Осы мәселеге байланысты ғалым Ә. Нұрмағамбетов мынадай пікір айтады: «Маңдай

бастың жоғарғы жағының алдыңғы бөлігі тілімізде осылай аталады» [3: 201]. Маңдайдың дене мүшелерінің ішінде бастың бөлімінде орын алуы, әрі жұмбақ, әрі қызық табиғи құбылыс.

«Тағдыр» концептісі қандай да болмасын халықтың мәдени мәні бар концептілерінің бірі, әрі қазақ дүниетанымында да басты орын алады. Ол өзінің абстракциялы сипаттамасы бойынша өте күрделі. Ислам бойынша, тағдыр Алланың жазмышы, яғни алдын-ала белгілеп қоюы, оған мұсылман адам күнделікті санада ешбір қарсылықсыз, шыдамдылықпен көнеді. Адамның шыдамдылық, сабыр еткені, қанағат тұтып шүкіршілік еткені үшін Құдірет сый көрсетеді деген сенімге байланысты. Бәлкім осындай түсінік негізінде құдайға сенуші жалғаннан – өмірден түңілмей, оның сәтті де, бақытты кезеңдерін күтіп, «тағдырдың» келеңсіздіктерін шыдамдылықпен, мойымай басынан өткізеді.

Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанудан гөрі қанағаттанбаушылығы басым екендігі байқалады. Яғни «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. «Тағдыр» мен «өлім» концептілері арасында белгілі бір байланыс бар екені сөзсіз. Адам өлімнің алдында да тағдырдың алдындағыдай өзінің дәрменсіз екенін мойындап, өлімді тағдырдың құрамдас бөлігі ретінде қабылдайды.

Қазақ халқының өзіне тән ерекшеліктерін, ұлттық әдет-ғұрпын зерттеуші, қолөнер шебері С.Кенжеахметұлы дағдыланып кеткен адамның маңдайын ұруын былай деп түсіндіреді: «Маңдайын ұру – қатты өкінудің, яғни қатты қателесудің, тағдырға моюдан туған дағды».

Зерттеуші В.А. Маслова мынадай пікір айтады: «Судьба управляется космосом. Своя судьба есть у всего: у людей, вещей, событий, явлений. Судьба – это божественно установленные сущность и будущность каждой вещи и каждого человека, но это неразумная сущность, в религиозном сознании – это Бог» [1: 207].

Философ, ақын Абай атамыз да тағдыр Алланың бұйрығы, соған көну, оны тағдыр деп қабылдау адам баласының ісі екендігі туралы айтқан:

«Қор болды жаным,

Сенсіз де менің күнім,

Бек бітті халім,

Тағдырдан келген зұлым

Тағдыр етсе Алла,

Не көрмейді пәндә» [4: 120].

Сөйтіп, «тағдыр» концептісі діни ұғыммен, түсінікпен тікелей байланысты. Адамды қоршаған табиғаттың да сыры мен құпиясы бірден ашыла қоймайтын құбылыстар. Әрине, тіл мен дін сол сансыз құпияны шешуге ықпал етеді. Тәңірге жалбарыну пенде пешенесіне жазылған көп құпияның бірі.

С.Аверинцев философиялық сөздікте тағдыр санаға сыймайтын және түсінуге қиын құбылыс және адамның іс-әрекеті деген анықтама береді. Сондықтан да «тағдыр» концептісін әр қырынан және әр түрлі талдауға болады. Осыған байланысты оны зерттеу қиындық туғызады.

Көркем шығармаларда «тағдыр» концептісі үлкен орын алады. Зерттеушілер ғаламның тілдік моделін тануда, ең алдымен, әр тілдегі ұлттың өмір және тағдыр туралы нанымына тоқталады. Тағдыр танымы – әрбір ұлттық тілдің ішкі құндылықтарын құрайтын негізгі концептілердің бірі. Жеке адамның шығармашылық санасы арқылы танылған эстетикалық форманың тілдік көрінісі күрделі біртұтас ұғым болып табылады.

Л.О.Чернейко, В.А.Долинский сияқты зерттеушілер концептіге сипаттама беру үшін дерексіз атаулардың гештальты деген түсінік енгізеді. Гештальт дегеніміз ол дерексіз атауға киілетін маска сияқты. Концептіні сипаттау үшін гештальтты анықтау маңызды деп есептейді. Бұл түсінікке олар атауда жасырын берілген және тіркесу барысында анықталатын тіл иесінің ұғымын енгізеді. Олар бір құбылысты екінші құбылыс арқылы көруге мүмкіндік беретін «тағдыр» концептісінің бірнеше гештальттерін атайды. «Тағдыр» концептісіне тән барлық гештальтты анықтау мүмкін емес деген пікір айтады В.А.Маслова [1: 208].

Біз қазақ халқының концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын «тағдыр» концептісінің төмендегідей гештальттерін қарастырамыз:

1. Тағдыр – тұлға, адамнан күшті, сондықтан да қазақ халқында «Алла», «жаратушы», «жоғары ие», «шарасыздық», «амалсыздық», «белгісіз әсер ететін күш», «тағдырға қарсы тұрмау», «тағдыр осылай шешті» деген ұғым бар. Тағдырдың жаратылыстың күші екендігіне сену. Тағдырдың Алладан берілетіндігіне сену. Тағдырға жақсы-жаманның, әр нәрсенің Алладан болатындығына сену, тағдырмен байланыстыру. Қазақ менталитетінде «Алланың әмірінсіз ештеңе болмайды, бәрі Алланың әмірімен болады» деген түсінік ұғым бар. Ақынның «Әбдірахман өлгенде» өлеңінен үзінді келтіретін болсақ:

«Жарлығына Алланың,

Ерте ойлаған көнбек-ті.

Олар да тірі қалған жоқ,

Тірлік арты өлмек-ті» [4: 227].

«Кешегі өткен ер Әбіш» өлеңіндегі мына жолдарға назар аударсақ:

«Ойламаған өлімнен,

Жасқанамын демек-ті.

Тағдырға тәбділ бола ма,

Сабырлық қылсақ керек-ті» [4: 229].

«Қартайдық, қайғы ойладық, ұйқы сергек» өлеңінде:

«Жас қартаймақ, жоқ тумақ, туған өлмек,

Тағдыр жоқ өткен өмір қайта келмек.

Басқан із, көрген қызық артта қалмақ,

Бір құдайдан басқаның бәрі өзгермек» [4: 52] - деген жолдар бар. Берілген өлең жолдарының барлығы Абайдың тағдыр жөніндегі таным шеңбері діни және ұлттық ұғым түсініктерімен астасып жатқанын көрсетеді. Мұнда да –мақ есімше тұлғасының стильдік қызметі айрықша танылады. Бұл жерде –ті формасының да ерекше когнитивтік стильдік қызметі көрінеді.

«Көнбек-ті», «демек-ті», «өлмек-ті» сөздерінде шебер қолданылған қосымша «көнбек абзал, демек абзал, өлмек абзал, сабыр қылу абзал» деген әрі лексикалық мағынаны алмастырып, семантикалық мүмкіншілігі эстетикалық мақсатта барынша пайдаланылған, әрі 7 буынды өлеңнің буын санын тепе-теңдікте, сол арқылы сөйлеуші адамның көңіл-күйіндегі тепе-теңдікті, ырғақты да дәл бейнелеп тұр. Екінші және төртінші өлең жолдарындағы «-ті» қосымшасының когнитивтік қызметі – ішті өртеген қайғыны, шықпай қалған эмоциядан арылуға, қайғыны жеңілдетуге қызмет етуінде. Және өлең жолын оқығанда да ақынның қайғыдан қайысқан күрсінісі әсіресе соңғы буында айрықша сезіледі, ол айтылмаса сыртқа шығып келе жатқан қайғы мен мұң ішке қайта жұтылып кететіндей.

2. Тағдырға кез болу. «Тағдыры жетті». «Басқа бақыт құсы келіп қонады». «Тағдырын шешті». «Істің тетігін тауып, шешімін анықтады».

Абай өз өмірінде сүйікті ұлының өліміне дейінгі өлеңдерінде тағдырға кез болу қай күні екені белгісіз, бірақ бұл өмірдің өтпелік заңы бар екендігін мына жыр жолдарында айтқан:

*Амалсыз тағдыр бір күн кез болмай ма,
Біреуге жай, біреуге тез болмай ма.
Асау жүрек аяғын шалыс басқан
Жерін тауып артқыға сөз болмай ма? [4: 72]*

«Әбдірахманның әйелі Мағышқа Абай шығарып берген жоқтаудан» үзінді келтірер болсақ:

*Көре алмай қалдым қалқамның
Дәл екі жыл қызығын.
Жүректегі жазылмай,
Тағдырдың салған сызығын.
Өмірдің, алла, беріңсің
Күнде өтерлік шыжығын.
Баяны жоқ, байлаусыз,
Тілекте жоқ бұзығын [4: 241].*

Өлең жолдарынан көре алатынымыз тағдырдың жазғаны осы болса, жүрекке тиген ең бір ауыр жара болғандығының көрінісі.

3. Тағдыр – жазмыш. Жазмыш – мұсылман әдебиетінде адамдардың іс-әрекеттерін, әлемде болып жатқан құбылыстарды түсіндіретін сөз.

Адам туғанда өзінің тағдыры жазылады. Қазақтың «жазмыштан озмыш жоқ» деген танымы бар. «Тағдырдың жазғаны». «Алланың арнауы, маңдайға жазғаны». Тағдырға қарсы тұру – Аллаға қарсы келу. Қалыптасқан түсінікке байланысты «тағдырға мойынсұну, көну» ұғымы да бірлікте жұмсалады. Ол Абайдың Әбдірахманның өліміне шығарған өлеңдерінде былайша көрініс тапқан. Тағдыр көбінесе діни негізде түсіндіріледі. Абай өлеңдерінде «тағдыр озбақ, о бастан арналмаған, бұйыртпаған» деген тіркес кездеседі. Абай Әбдірахман өліміне арнаған өлеңдерінде тағдырға көну, мойынсұнудан басқа қолдан келер дәрмен, іс-шараның жоқтығын айтады. Мысалы:

Жылама, Мағыш, жылама,

*Алладан өлім тілеме!
Қолдан ұшқан ақ сұңқар
Қайтып келіп қонбайды.
Бір шешеден туғанда,
Бәрінен кетті тәуірім.
Көтермеске амал жоқ,
Көрдім дүние ауырын [4: 241].*

Ақын тағдырдың жазғаны осы болса, адамға оны көтермеске болмайтынын көрсетеді. Одан басқа амал жоқ.

«Келдік талай жерге енді» өлеңінде де:
*Әзелде тәңірім сорлы етті,
Арсыз елмен әуре етті,
Жалғыз үйде күңіrentті,
Тағдырға білдік көнгенді [4: 156].*

Тағы да мысалдар келтірейік. «Әбдірахман өлген соң өзіне айтқан жұбатуында»:

*Сақта дейміз, қайтеміз,
Ілінген жалғыз тіректі.
Тағдырына тәбдил жоқ,
Тәубе қылсақ керек-ті [4: 235],* - деп, Алланың жазғанына көнбестен басқа шара жоқтығын дәлелдейді.

4. Тағдыр адамға ие және оған қарама-қайшы: адамның тағдыры өз қолында, өзіне байланысты деп те айтады. Адам тағдырына қарсы тұрам десе, өз еркінде. Оны мына өлең жолдары арқылы дәлелдеуге болады:

*Қорғалап құр өтпе өмір бос,
Тағдырыңа қарсы бар.
Бір өзіңнен басқа бір дос
Таппасаң өл, жүрме зар [4: 236].*

Адам дүние есігін ашысымен-ақ тағдыр жетегінде болады, өйткені адамның өмір сүргені, өмірде істеген амалдары, қуанышы мен қайғысы, барлығы да – оның тағдыры. Тағдыр өзгермейді, оны Абай өзінің жиырмасыншы қара сөзінде былай деген: «Тағдырдың жарлығын білесіздер - өзгертiлмейдi. Пәндеде бiр iс бар жалығу деген. Ол – тағдырда адаммен бiрге жаратылған нәрсе, оны адам өзi жора тапқан емес. Оған егер бiр елiксе, адам баласының құтылмағы қиын. Қайраттанып, сiлкiп тастап кетсең де ақырында тағы келiп жеңедi» [5: 88].

Демек, адам тағдыры дүниеге шыр етіп келгеннен бастап бірге жаратылады.

Және, керісінше, адамның күнделікті өмірі – оның тағдыры, ал тағдырды өзгерту, жақсы жаққа бұру, яғни қоғамына сай өмір сүру, білім алу, ол – адамның күнделікті амал-әрекеті мен ісіне байланысты. Ол – өз қолында, оны қабылдауға, өзгертуге адамның ақылы мен ой-санасының, дүниетанымының жоғары болуына байланысты.

Тағдырды жасаушы – адамның ақыл-ойы, іс-әрекеті, яғни сөзі. Ол қанша ойланса да, өз тағдырын басқаша өзгерте алмайды. Өткенге өкіне алмайды, тек амал-айла, жол ідейді. Адам баласы өз өмірінің иесі, оның сәнді болуы өз қолында.

Сонымен, «тағдыр» концептісі арқылы қазақ мәдениетінде екі негізгі идея байланыстырылады: болашақтың белгісіздігі және адамның өмірінде болып жатқан құбылыстарды бақылаудың мүмкін еместігі.

Бұл идеялар бір-бірімен кезектесіп жатады: тағдыры шешіліп жатыр, бірақ әзірше шешілген жоқ, адам өз тағдырын өзгерте алады, ал ол адамның өзі ойлағандай шешілмесе, оған көну, оны мойындау, тағдыр осылай шешті деп мойындау.

Сонымен, қазақ халқының тілдік санасында тағдыр бар, оның қасиетін сезінуге болады және сананың терең құрылымының бірі – гештальттер арқылы анықтауға болады.

Қорыта келгенде, «тағдыр» концептісінің дүниетанымдық көрінісі екі шешімге ие: тағдыр Алла әмірі болса – еш шара жоқ, ол – сабырлық пен төзімділікке ұласады. Қазақ менталитетінің негізгі рухани құндылықтарының бірі – төзімділік. Төзімділік – қазақ үшін ғасырлар бойы жинақталған, тәжірибелік тұрғыдан сұрыпталған, ұлттық болмысымызға тән сыртқы дүниемен қатынас орнатудың ерекше бір түрі.

Ал, өмірдегі амалын, іс-әрекет арқылы тағдырды адам ақыл-ойымен түзетуге болады, тағдырды өзгерту – өз қолында. Қазақ халқының дүниетанымы мен ұлттық ойлаудың басты нысанасы – адам, оның өмірі, дүниемен қарым-қатынас жасай білуі.

Тағдырды алланың жазғаны деп түсіндіру оның діни танымдық негізін көрсетеді, осыған байланысты ақын тіліндегі жаратушы Аллаға қатысты қолданылған семантикалық қатарлар неғұрлым кең болып келеді.

Абай шығармаларындағы «тағдыр» концептісін төрт танымдық модельге бөліп көрсеттік. Оның семантикалық өрісі «Алла», «тәңірі», «құдай» т.б. лексемалардан тұрады. Абайдың «тағдыр» туралы концептісіне тән басты ерекшелік өкініш білдіру, ішкі наласы мен назын білдіру, түңілу, мұңаю, өмірдің қызығынан бас тарту, үмітсіздікке берілу секілді жан дүние толғаныстары, эмоцияларының танымдық моделіне айналуында.

Әдебиеттер:

1. Маслова В. Когнитивная лингвистика. – Минск, 2004. – 256 бет.
2. Нұрғалиев Р. Философиялық сөздік. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 1996. – 525 бет.
3. Нұрмағанбетов Ә. Бес жүз бес сөз. – Алматы: Санат, 1994. – 304 бет.
4. Абай. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. Өлеңдер мен аудармалар /1 том. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 бет.
5. Абай. Қара сөз. – Семей, 2001. – 264 бет.

ЕСІЛ АУДАНЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ШЫҒУ ТАРИХЫ ЖАЙЛЫ

Есматова М.Т., Мұсабек А.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті

Топонимдердің жасаушы иесі де, пайдаланушысы да халықтар болғандықтан, ол тек географиялық себептерден пайда болған құбылыстар емес, қайткен күнде де, тарихи себептерден туған тілдік құбылыстар болып табылады. Географиялық орта тек арақатынастық роль атқарады. Ал атаудың тууына ол дербес себепкер бола алмайды. Географиялық атаудың қалыптасуына сол бір объектінің күнделікті адам тіршілігіне қажеттігі мұрындық бола алады. Қайсыбір жер атын, су атын алсақ та, оның аталуының өзіндік бір сыры, өзіндік тарихы бар. Соған қарағанда, қазақ халқын ат қоюға шебер халық деп расында да жайдан жай айтпаған болу керек.

Есіл – Қазақстанның Солтүстік атырабындағы суы мол өзеннің аты. Сондай-ақ, аудан аты /Солтүстік Қазақстан облысы/. Қазақ «ес» етістігінің (бұйрық рай) өзгелік етіс түріндегі есіл формасынан қалыптасқан атау. Еспе (сын.) топонимімен жақын туысады.

Есіл өзені туралы. Есіл өзені — Сарыарқада биіктігі 400 – 500 метр Ниаз тауынан басталып Батыс Сібірге жеткенде Ертіске құяды. Қазақстан территориясында Есілдің ұзындығы - 1400 км. Егер ұзындығы жағынан Дон өзенімен қатарласса, су шығыны Доннан алты есе кем. Есіл өзені Астана және Солтүстік Қазақстан облыстарын басып өтеді. Өзеннің су жиналатын алқабы 144 мың шаршы километр, ал республикамыздағы аумағы - 113 шаршы километр. Есілге Колутон, Терісаққан, Аққанбурлық және Төменгібурлық өзендері қосылады. Есіл жазықтық өзеніне жатады, сондықтан оның шығыны қар, жер асты суы және жауын – шашынмен толығып отырады. Олай болса, су шығыны ауа райына байланысты – кей жылдары мол, кей жылдары өте аз болады. Судың жылдық орташа шығыны Астана қаласының тұсында секундына 6,2 текше метр, ал Петропавл қаласының тұсында секундына 57,7 текше метрге дейін барады. Сәуір айында Астана маңында орташа жылдық су шығыны он есе көбейсе, Петропавл тұсында 7 есеге дейін көбейеді, сол кезде су деңгейі Астана қаласының тұсында 2 метрден 4 метрге дейін көтерілсе, Петропавл қаласының маңында 4 метрден 9 метрге дейін көтеріледі. Есіл өзенінің бойында Есіл, Сергеев, Осакаров және тағы басқа су қоймалары бар. Облысымызда Есіл өзенін алып қарасақ, көлемі жиырма немесе жиырма екі метр солтүстігінің жартысын алып жатыр, тереңдігі 50 метрге жақын. Есіл өзенінің оңтүстік жақ бетінде Өрнек, Шал ақын ауданы орналасқан. Есіл өзенінің ауасы таза және адамдарды ыстықтан сақтайды. Есіл облыс территориясының ең әдемі, сұлу жерлерінің бірі болып саналады. Есілдің осынау оң жағалауына 1752 жылы шағын бекініс қорғаны ірге тепкен болатын. Қазір қорған қабырғасының тек орны қалған, ал қала қанатын кеңге жайып, сол

жағалауға да шығып кетті. Тек Есіл өзені ғана сол баяғы қалпынша өз арнасымен толқи ағып, Ертіске қарай тартып бара жатады. Ол кешегі күннен бүгінгі күнге және ертеңгі болашаққа қарай асығады [1: 5].

Есіл ауданы – Облыстың орталығында орналасқан әкімшілік бөлініс. Ленин және Мәскеу аудандары негізінде 1997 жылы құрылды. Аудан аумағы 5,12 мың км. Есіл ауданына 15 округке біріккен 61 елді мекен кіреді. Аудан орталығы – Явленка селосы. Ауданның жер бедері жазық келген. Климаты тым континентті. Қаңтардағы орташа температура – 18 С, шілдеде – +19 С. Жылдық орташа жауын-шашын мөлшері - 300мм. Ауданның көрікті ғажап өңіріне өзгеше өң беретін Есіл өзені басып өтеді. Есілден басқа Қамысты өзені ағады. Ауданда 50-ден астам көл бар, олардың ең ірілері: Үлкен Торанғұл, Алда, Кіндікті, Тұщы т.б. Топырағының негізін кәдімгі қаратопырақ құрайды. Одан басқа шалғынды қаратопырақ, шалғынды және орманның шақатты топырағы мен сортаң топырақ кездеседі. Гидротермикалық коэф. - 0,77. Өсімдігі: ақ селеу, бетеге, жусан, сұлыбас, қамыс т.б. Шие, қарақат, итмұрын т.б. бұталы ағаш шоғырлары кездеседі. Ағаштардан қайың, көктерек, қарағай, терек өскен. Аңдардан – бұлан, елік, қабан, қасқыр, түлкі, қоян, қарсақ, суыр, т.б. кездеседі. Құстардан: аққу, қаз, үйрек, құр т.б. бар. Кен орындары – құм, құрылыс тасы, мәрмәр қиыршықтасы, алтын кені т.б. барланған. Олардың кейбіреуі өндіріледі. Аудан халқы көпұлтты: негізінен қазақтар мен орыстардан тұрады. Сондай-ақ, украин, неміс, татар т.б. ұлт өкілдері де бар. Халықтың тығыздығы 1км-ге шаққанда 6,9 адамнан келеді. Ірі елді мекендері (мың адам): Явленка (6,1), Корнеев (2,8), Покровка (2,1), Николаев (2,0), Амангелді (1,0), Бұлақ (0,9) т.б. Аудан аумағында 1996 жылға дейін мамандадырылған 2 шаруашылық бірлестік, ет-сүт, қой, шошқа, орман шаруашылығы бағыттарындағы 3 ұжымшар, 16 кеңшар, ауыл шаруашылық колледжінің тәжірибелік шаруашылығы, сондай-ақ, май, нан заттары, тұрмыстық қызмет көрсету, құрылыс, автокөлік кәсіпорындары, баспахана бар. Нарықтық қатынастардың дамуына байланысты бұрынғы кеңшар және ұжымшар негізінде 150 шаруа (фермер) қожалығы, 200-ге жуық жеке кәсіпкерлік құрылымдары, акционерлік және шағын кәсіпорын пайда болды. Қоғамдық тамақтандыру мен сауда саласында 80-нен астам дүкен, дүңгіршек бар. «Автотранс», ААҚ, «Агрохимснаб», «Норд ХПП», ЖШС, бес МТС жұмыс істейді. Ауданда жалпы білім беретін 54 мектеп бар, олардың ішінде 23 орта, 15 негізгі, 16 бастауыш мектеп болды. Ауданда «Балапан» балалар бақшасы, балалар мен жасөспірімдердің спорт мектебі, музыка мектебі, орталық аудандық аурухана, туберкулез ауруханасы, Корнеев ауылдық ауруханасы, 9 отбасылық-дәрігерлік амбулатория, 45 фельдшерлі-акушерлік пункт жұмыс істейді. Ауданда тарихи-өлкетану мұражайы, көркемсурет галереясы, аудандық мәдениет үйі жанында «Колос театры» бар. Мешіт пен православие шіркеуі жұмыс істейді. Аудан аумағында көне темір ғасыры мен қола дәуіріне жататын елді-мекендер, қоныс-тұрақтар, қорғандар, ескі оба-молалар табылды; Абылай хан батырларының бірі – Жанатайдың бейіті тұр. «Есіл таңы» (Ишим) аудандық газеті 1934 жылдан бастап қазақ және орыс тілдерінде шығады.

Аудандық автомобиль жолдарының ұзындығы - 434км, олардың қатты төсеніштілері – 191км. Аудандық аумағымен Петропавл –Көкшетау автомобиль жолы өтеді.



Аудан орталығы – **Явленка**. Явленка – орыс атауы. Бұрынғы қазақша атауы **Мұса** болған. Мұса – аға сұлтан болған. Әлібек деген кісінің баласы. Мұның өзі ХҮІІІ ғасырда болса керек. Атаудың өзгеру себебі 1905-1906 жылдары орыстардың осы төңірекке келуіне байланысты. Кейде орыстар Мусин деп те атап жүрген. Қазақшалағанда Мүсін «Явленка» деген сөздің өзі «**явленное**» деген сөзден шыққан. Яғни орыс халқының қазақ ауылдарына келіп орналасуымен тығыз байланысып жатыр. Явленкада қазіргі күнде орыс-қазақ аралас тұрады.



Есіл ауданында бізді көп қықызыттырғаны, негізінен, жер, су, жайлау, қыстау, сор, шоқ, тоғай, төбе, сай атаулары. Қайсыбір жер атын, су атын алсақта, оның аталуының өзіндік бір сыры, өзіндік тарихы бар. Соған қарағанда, қазақ халқын ат қоюға шебер халық деп расында да жайдан жай айтпаған болу керек. Көптеген жерлерге атақты батырлардың, әулиелердің, қасиетті адамдардың аттарын қойған. Мұның өзі осы жерде дүниеге келген жас сәбиге жанағы кісілердің қасиеті қонсын деген наным-сеніммен туындаса керек.

Талап + кер – ауыл. СҚО, Есіл ауданы. Есіл ауданына қарасты ауыл. Бұрын бұл ауыл «Аю ауылы» деп аталған. Елді басқарған Аю деген адамның есімінің құрметіне қойылыпты. Осы адамның ұрпағы Зілқара деген бай болған. Өзі өте сәнді киінетін, сөзге шешен, аңшылық құратын адам екен. Жылқы малын өте жақсы көрген. Күні-түні шаршамай сәйгүлік баптау өзінің қасиеті екен. Көзі ұйқыға кетердің алдында міндетті түрде жылқыларын бір қарап шығатын әдеті бар екен. Бір жылдары Николай патшаға 300 сәйгүлікті сыйға тартып, шенді шекпен киген кісі екен. 30-жылдары соның Әлібек деген баласы ел басқарыпты. Сол бала 1928 жылдары ел ұжымдық шаруашылыққа көшкен кезде төңірегіндегі Иман, Тойтан, Дауқара, Қабанбай, Жаңалық деген ауылдарды біріктіріп, «Жаңаша өмір бастайық, халқымыздың өмірі жақсару үшін әркім өзіне талап қоя білсін, болашақ ұрпағымыз үшін де талаптанып өнегелі ел болайық», - деген екен, содан ауыл аты «Талапкер» атанып кетіпті. Бұл ауылда жазушы Сәбит Мұқановтың Әншар деген жиені тұрған. Осы елге келіп жүріп, өзінің «Өмір мектебі» трилогиясын жазған. Бұл ауылда «Алуа» деген көл бар. Көлдің атының шығу тарихы мынадай: Бір байдың Алуа деген сұлу қызы кедей жігітпен көңіл қосады. Шын сүйіскен екі дос бірін-бірі көре алмаса тұра алмайды. Сөйтіп жүргенде, басқа бір елдегі бай, құлағы мүкіс, өзі ауру баласына құда түседі. Кедей жігітті елден қуғызып жібереді. Сүйгеніне қосыла алмай, жапа шеккен Алуа қыз үйінен қашып шығып, көлге суға кетеді. Ертеңіне ауыл адамдары Алуаның үкілі бөркін көлдің жиегінен тауып алады. Содан бастап көл «Алуа» атанып кеткен. (Бұл туралы С. Мұқановтың «Өмір мектебі» романында бар).

Жеке+көл (ауыл. СҚО, Есіл ауданы). Есіл ауданының (бұрынғы Ленин ауданы) орталығы Явленка селосының оңтүстік батысында орналасқан. Бұрын ол біздің атамыз Андағұл, Құлым қажы ауылы деп аталатын. Жекекөл деп аталатын себебі, жалғыз осы көлден басқа Есілге дейінгі өңірде суалмайтын су көзі жоқ екен. Осы көл ғана жүз жылдан аса суалмаған, суы бірде-бір ортая түсіп, тартылмаған көл екен. Көлдің суын астындағы бұлақ көзі сарқылмай толтырып тұратын болуы тиіс. Бұл да ауылдың бір ерекшелігі болып табылады. Бұрынғы көшіп-қонып, бытырап жүретін ауылдар кеңестік дәуірдің әйгілі ұйымдастыруы кезеңінде 1929 жылы алғашқылардың бірі болып «Жекекөл» колхозына бірігеді. Ал 1935 жылы «Жекекөл» колхозы мен «Мереке» колхозы шағын әрі көршілес болған соң, біріктіріліп, оған Амангелді аты беріледі. Ол әуелгіде Ленин ауданында болса, кейін Приишим ауданына қараған. Ал 1978 жылы «Мереке» кеңшары ұйымдастырылғанда, Жекекөл соның қарауында қалды. Қазіргі күнде Амангелді селолық округінің құрамында. Жалғыз сөзі

жеке, дара бір мағынасын береді және жеке, дара тұрған табиғи нысанды атау арқылы күрделі атаулар жасайды. Оның ішінде біріккен және тіркесті атаулардың аралас келуі сияқты тың үлгі де кездеседі.

Тау+ағаш (СҚО, Есіл ауданы, ауыл атауы). Есіл ауданындағы қазақ ауылдарының бірі. Бұл жерде мекен қылғандар: Балта - Керей, Самай – Керей және Нұралының ұрпақтары. Ауыл шетіндегі биік дөңесте өте қалың бір ағаш өскен екен. Ауыл адамдарының айтуынша, жергілікті қазақтар үлкен дөңдерді тау деп атай берген. Түбі керемет жуан, тамырын тереңге жайған биік бәйтерек ағашқа байланысты ауыл «Тау ағаш» деп аталған. Қазір дөң басылып, ондағы ағаштар да жойылып кетіпті, орнында ауыл қоныстанған. Топоним екі зат есімнің бірігуі арқылы жасалған. Табиғи ортаға байланысты туған сипаттамалы, суреттемелі топоним. Облыстың халық ақыны – Темірғали Қасеновтің елі.

Жаңа + лық ауылы. СҚО, Есіл ауданы. Жаңалық облыстағы көп ауылдардан асып түскен ерекше мекен емес. Облыс орталығынан алыста. Кешегі көшпелі қазақтың жұртында қоныс көтерген ауыл. Әрине, бұл да бабалар мен әкелердің табаны тиген топырақ. Мүмкін сонау бір 1920 жылдарда жалшылар жан пидә етіп байлармен жағаласқан шығар. Әлде 1930 жылдары алғашқы колхоздардың қазығын қағып құлақшынды алшыдан киіп алшандап жүрді ме екен. Бұл өңірдің де кешегіден бүгінге жеткен өзіндік өмір жолы бар. Ағаш-ағаштың ығында уық көтеріп Таңат, Шәкібай, Дәуіт, Шіңгір, Өгізбай, Еділ... ауылдары отырады екен. Байлардың кеудесін басып теңдік алған кедейлер жаңаша ұрандап жаңа тұрмыс құра бастайды. Осы шашылып отырған ауылдар бірігіп алдымен мойынсерікке (ТОЗ) ұйымдасыпты. Бұл 1929 жыл болды. Ол кезең шынында да дүрілдеп тұрған бір қызу шақ екен. Кешегі кедейлер кеңсесінің керегесіне қызыл ту қадап қойып жаңа өмір құруға кіріскенде асыра сілтегенін де аңдамапты. Соның салдарынан кооперативтік шаруашылық құрылысын түсінбестік әсерінен жаңа ұйымдасып келе жатқан отау быт-шыт боп ыдырапты. Бірақ кешікпей 1931 жылы қазіргі осы ауыл тұрған жерде колхоздың қазығы мықтап қағылған екен. Ол колхоздың шаруашылығы тақыр кедейдің ортаға салған 10 тұяғынан аспапты. Ауыл адамдары жас шаңырақтың аты да тұрмысына сай лайық болсын деп «Жаңалық» қойыпты. Бұл колхозды ұйымдастыруда белсене атсалысқан Төлеген Темірбаев басқарма болып сайланды. Есіл бойында орналасқан бұл ауыл ең алдымен, екі шағын ауылға бөлінген: Ойдағы ауыл және Қырдағы ауыл. Бұл атаулар жерді, мекеннің орналасу жеріне байланысты аталған. Есіл өзенінің суы жаға бойына көтеріліп, екі ауыл қосылып, «Қызылту» аталған. Бұл 1928 жылы болған. 1936 жылы ауылға «Жаңажол» деген ат берілген, яғни ауыл көркейіп, дамып, көтеріле бастаған, жаңа жолға түсті деген.

Әдебиеттер:

1. «Есіл» деп неге аталған? Жер-су аттары жайлы // Солтүстік Қазақстан. - 2003. - 10 ақпан. Топонимика – «Есіл».

2. Жартыбаев А. Ұлттық әдет-ғұрыптың топонимдерде таңбалануы: қазақ топонимикасы // Қазақ тілі мен әдебиеті. -2006. 4-басылым. -114-119 бб

.ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ТАРИХИЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Жәмбек Сәбит Нұрмағамбетұлы

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Белгілі бір дәуір аясындағы сөз өнерінің тарихи шындыққа арақатынасы - әдебиеттану ғылымының тарихилық сияқты келелі мәселелерімен тікелей байланысты болып келеді. Бұл ұғымның әдебиеттану ғылымында назар аударарлық мәселе ретінде қарастырыла бастағанына екі ғасырдан астам уақыт өткен екен [1].

Көркем сөз өнерінің мазмұнындағы өткен дәуірдің өмір шындығы нақты тарихпен тығыз байланысты. Тарих сөз өнерінің ақиқат шындығына, көркем шындығына айналады. Көркемдік үдеріс барысында тарихи шындық екшеледі, сұрыпталады, жинақталады. Тарих көркемдік тұрғыда игеріліп, синтезделеді.

«Өзінің басты объектісі адамды бейнелеу арқылы әр дәуірдің сан қилы сыр-сипатын көрсететін көркем әдебиеттің даму кезеңдеріне көз салғанда, оның нақтылы тарихи адамдар мен тарихи оқиғаларды бейнелеу ерекшелігі, яки әдебиеттегі тарихилық мәселелері айрықша назар аудартары анық. Ал, әр дәуір жыршысының өз заманының тарихи кескінін бейнелеуге әрекет еткен шығармасы тек белгілі бір ұлт әдебиетінің жасын межелеге ғана емес, сол әдебиеттің осы өзекті мәселе тұрғысынан алғандағы жүріп өткен жолын бағдарлауға да мүмкіндік береді. Сөз жоқ, ол жолды азаматтық тарихпен тікелей жарысып отыратын жол деп тануға болар еді. Өйткені, оның белгілі бір халықтың рухани есею жолын, тағдыры таразыға түскен небір тарихи тайталастарының мәліметтерін табасыз. Ал, әдебиетте бейнеленген бұл мәліметтер белгілі бір дәуірдің мән-мағынасы айқындайтын елеулі тарихи фактілер, шынайы өмір шындығы екендігі мәлім» [2].

Кеңестік саяси тарихнамада, ресми тарих ғылымында қазақтың мемлекеттік, саяси бірліктері атүсті қарастырылып, көп жағдайда еленбей өте шығатын. Тарих ғылымындағы осы олқылықтың орнын көркем әдебиет толтыратын. Сол кездері ертегі, жыр-дастандардан, тарихи жанрдағы шығармалардан қаған, хан, патша деген билеушілер бар екенін естіп, біз де бір кезде мемлекет, орда, бірлестік отандық-ау деген ойға қалатынбыз. Тарихтың тұңғышына бойлай алмайтынбыз. Тек Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Ақтамберді, Жиамбет, Бұқар, Үмбетей толғауларынан бір кездегі азат кезеңіміздің жаңғырығы естілетін. Осыған қанағаттанатын кезіміз болды. Азат кездің елесі тек қана осы рухани мұраларымызда, фольклорлық ескерткіштерімізде сақталды. Белгілі бір халықтың ұлы тарихындағы мұндай

кезеңді этнологияда ғұлама тарихшы Лев Гумилев «Мемиоралды фаза» деп атаған болатын.

Сонымен көркем әдебиеттегі тарихи шындықтың мән-маңызын ашу, тарихилық ұғымын айқын түсініп ашуымызға байланысты болып келеді.

«Тарихилық әдеби шығарманың тарихи әлеуметтік ортамен, белгілі бір халықтың мәдени тарихымен, салт-дәстүрімен, ырым-танымдарымен, ұлттық мінез, ойлау ерекшеліктерімен, аңсар, арманымен, тамырлас құбылыс. Осынау «тарихилық» ұғымы суреткер дүниетанымының шартараптылығына, асқан білімдарлығына яки мынадай таным кезеңдерінің 1) Өткенді (ретрогноз), 2) Бүгінгі (презентогноз), 3) болашақты (прогноз) жетік, жан-жақты меңгергеніне тікелей қатысты.

Әдебиеттегі тарихилық және зерттеу саласындағы методикалық әдіс ретіндегі тарихилық өмірдегі, ақиқат болмыстағы әрбір құбылысты тексеру мен бейнелеу жалпы тарихи процестің бір бөлшегі яғни тарихи сабақтастық негізінде қарастырылуға тиіс.

Сонымен, тарихилық белгілі бір заманның тарихи жағдайларын, қайталанбас келбеті мен өзіндік қасиеттерін, мән-мағынасын, болмысын, ұлттық-тарихи және өмір шындығын, идеялық-танымдық тереңдігін көркемдік тұрғыдан жырлап, тарихтың көркемдік философиясын шеберлікпен жеткізу [3].

Көркем әдебиет тек қана өткен тарихтың фактілерін тізбектеп суреттеуші ғана емес, болып өткен, болатын тарихқа, философиялық көзқараспен қарап, пәлсапалық ой-тұжырым, шешім, үкім шығарушы да. Тарихи үдерістер мен фактілерге ерекше историясофиялық көзқарасты түзуші рөлін де атқарады. Алдағыны болжау, ғайыптан сөйлеу көркем әдебиет мысалдарында өз кездеспейді. Кейде мұны ғылымда экстрополиция деп жатамыз.

«Тарихты болжап білуге болмайды деу - өтірік. Сәуегейліктердің ақиқатқа айналған мысалдары қай жерде де артып жетіледі» - деп жазды испан философы Хосе Ортега – и – Гассет. Позитивистік мектептің өкілі, француз философы Огюст Конт: «Жаңа рухани биліксіз біздің дәуіріміз – революциялар дәуірі апатқа алып барады» - деп болжампаздық білдіреді [4].

«Осы ретте ара-тұра суреткерлік интуицияны болашақ ірі қоғамдық-саяси оқиғаларды /әйтпесе өзгерістерді/, жыл, ай, күнін дәл айтпаса да, алдын-ала болжап білудегі орнын жоққа шығаруға болмайды[5].

Мысалға Ф.М.Достоевский «Жындар («Бесы»)), М.Булгаков «Шебер мен Маргарита», А.Платонов «Чевенгур» романдарында, М.Жұмабаев «Жүсіп хан» поэмасында болашақ қоғамның сыр-сипатын, болмысын терең болжап, бет-пердесін ашып, әшкерелей суреттеді. Аяусыз шенеді.

Орыс ойшылы Н.Бердяев өзінің «Орыс коммунизмінің бастаулары мен мәні» атты кітабының «XIX ғасырдағы орыс әдебиеті және сәуегейліктері» деген тарауын түгелдей Пушкиннің, Лермонтовтың, Тютчевтің, Хомяковтың, Гогольдің, Достоевскийдің, Толстойдың т.б. көрнекті қаламгерлердің өз шығармашылықтарында Ресей революциясын күні бұрын болжай білгендіктеріне арнай отырып: «Россияда дүниенің ақырына бет бұратын, болашаққа көкірек көзімен қарайтын, апаттарды алдан-ала сезінетін

эсхатологиялық рухани бітім қалыптастып, айрықша бір мистикалық сезімталдық пайда болды» - деп жазды [6].

Орыс ақыны М.Ю.Лермонтов өзінің «Сәуегейлік» («Предсказание») атты өлеңінде келер дәуірдегі Ресей басындағы қауыптың кара бұлтын былайша суреттеп көрсетеді:

Настанет год – России черный год,
Когда церей корона упадет;
Забудет чернь к ним прежнюю любовь,
И пища многих будет смерть и кровь [7].

Ақын сәуегейлігіне, ақын көріпкелдігіне таң қалмасқа шарамыз жоқ! Бұд – 1830 жылы романтикалық сипатта жазылған өлеңде ақын жүз жылдан кейін болатын революция сұмдығын, сұрапылын алдын-ала болжап, сезген. Қазақ поэзиясында да мұндай көрегендік сипаттан кенде емес. Зар заман ақыны Шортанбай:

«Сауысқан, ала қарға – құстың құлы,
Басталар ақырзаман жылқы жылы ...
... Мешін – тауық жылдары
Жалғыз-ақ қара қалады.
Ұялмастан бұл кәпір,
Оған да салық салады» - деп жырлайды.

Сәуегей, көріпкел ақынның «ақырзаман» басталатын жылқы жылын 1918-1919, 1930-1931, «жалғыз-ақ қара қалатын» мешін-тауықтың 1921-1922, 1932-1933 жылдарға, яғни ашаршылық кезеңдеріне дәл келетінін дөп басып отырғаны көрініп тұр. «Көмекей әулие» Бұқар жырау келер заман сипатын былайша толғайды:

Он екі айда жаз келер,
Көктемеде қаз келер,
Айтып-айтпай не керек,
Дәуеніңіз аз келер,
Сондай заман жеткенде,
Шаңырағың күл болар,
Еліңе қауіп төнгенде,
Ата ұрпағың күл болар,
Қараларың қас болар,
Қаскөйлерің бас болар.

Қазақ хандығы дәуіріндегі ірі саяси оқиғалар, тарихи мәселелер жыраулар поэзиясында айқын көрініс тапқан. Жыраулар поэзиясын қазақ хандығы тарихының көркем шежіресі деп білуіміз қажет. Сыпыра жырау сөздерінде Алтын Орда ханы Тоқтамыстың кезеңіндегі тарихи оқиғалар елесі бой көрсетсе, Асан қайғы толғауларында Қазақ хандығының негізін қалаған Жәнібек ханның бейнесі мен заманы, Қазтуған мен Шалкиізде, Доспамбетте Ноғайлы Ордасының тарихы, би Темір, Мамай, Мұса сияқты ел билеушілерінің бейнесі, Жиёмбет пен Марғасқада XVIII ғ Есім хан дәуірі, ал Ақтамберді, Үмбетей, Тәтіқара, Бұқар жыр-толғауларында XVIII ғасырдағы қазақ

тарихының қайғылы да салтанатты кезеңдері көркем бедерленген. XVIII ғасырдағы үш жүздің басын қосқан Абылай хан, оның жаужүрек, даңқты батырлары Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгембай, Шапырашты Наурызбай, бәсентиін Малайсары мен Сырымбет, уақ Сары мен Баян, қыпшақ Деріпсалы мен Маңдай, керей Жәнібек, Шақшақұлы Жәнібек, сіргелі Елшібек, ала тулы Олжабай бейнелері т.б. әсіресе Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырларында кеңінен көрініс тапты. Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар жырау толғауларындағы кезең шындығының тарихи шындықпен дәл үйлесетіндігін Шоқан Уәлиханов атап көрсетіп, олардағы тарихилық мәселесіне өзінің ғылыми мақалаларында айрықша көңіл бөлді [8].

Көркем әдебиеттегі тарихилықтың біраз мәселесі өткен дәуірлердегі тарихи оқиғаларды, тарихта жасаған қайраткерлердің іс-әрекеттерін өзек еткен тарихи жанрдағы шығармалармен байланысты қарастырады. Автор дәуір тынысы, заман келбетін, өткен тарихты бүгінгі күннің талғам-талабы, таным-түсінігі деңгейінде, қазіргі уақыт аясында «бүгіндік мәселе» тұрғысынан қарастырады. Бұл тарихи жанрдағы шығармалардың болмыс-бітімі көркемдік шындықпен тарихи шындықтың тұтасын, кірігіп, нәзік орайласуы, жарасым табуы, көркем синтезделуі. Осыған байланысты көркем шығармадағы тарихи шындық ұғымына тоқталайық. «Тарихи шындық - өмір шындығының тарихи тақырыпқа арналған шығармалардағы көркемдік көрінісі. Тарихи шындыққа қоғамдық өмірдегі нақтылы құбылыстар, болжаған уақиғалар, өмір сүрген тұлғалар арқау болады. Тарихтың, халық өмірінің шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Алайда, әдеби шығармадағы тарихи шындық – көркем бейнелеу тәсілімен берілетін өмір шындығы, яғни, көркем шындық. Тарихи шығармада өмірде болған уақиғалармен қатар ойдан шығарылған жайлар аз болмайды, тарихи тұлғалармен бірге көркем қиялдан туған кейіпкерлер араласып жүреді. Мәселе шындап келгенде оқиғаның, кейіпкердің өмірде болған не болмағанында емес. Шығарманың барлық мазмұны, оқиғалары, кейіпкерлері көркем ой көрінісінен өтіп, жиынтықталып, өзгеше бейнелілік сипат алып шығатындығында. Әрине, тарихи шығармада айтылмақ уақиғаның өзегі негізінен өмірде болған уақиғалардың аясында алынбақ. Сондықтан жазушы маңызды тарихи жайларды, көптеген нақтылы деректерді анық білу қажет. Ол қанша көркем суреттеулерге барса да тарихи шындықты аттап өтіп, бұрмалауға қақысы жоқ. Өткен дәуір қалай суреттелмесін, бәрібір сол кездің өз болмысын білдіруі керек. Шындыққа сай нанымды шығуы тиіс. Бұл үшін тарихи дерек көздеріне сүйену шарт. Сонда ғана бұрынғы қоғам өмірі, халық тұрмысы өз қалпында секілді тарихи стилизация тұрғысында бейнеленбек. Қоғамның даму процесі, саяси таптар мен топтар, кейіпкерлердің мінезі, іс-әрекеті өз уақытының қалпына орай алануы керек. Осының бәрі суреткерлікпен жанды түрде көркем бейнеленіп берілсе, тарихи шындықтың әсері, оқырманға берер танымдық мәні арта түседі. Тарихи шындықты әдебиетте көрсету әдістері, тәсілдері бірте-бірте қалыптасып, өрістеп келеді.

Орыс, шетел әдебиеттеріндегі бұл саладағы шоқтығы биік шығармалар А.С.Пушкиннің «Борис Годунов» атты драмасы, Шекспирдің «Арыстан жүректі Ричард IV», Генрих корольдарға арналған және бейбітшілік» атты роман-эпопеясы.

Қазақ әдебиетіндегі үздік тарихи туынды – М.Әуезовтың эпопеясы – «Абай жолы», І.Есенберлиннің «Көшпенділерін» де танымдық мәні үлкен әдеби туындылар қатарында атаған жөн. Тарихи жанр қазақ әдебиетінде елеулі жетістіктерге жете алды дей аламыз. Бұл тарапта Д.Досжановтың «Жібек жолы» романын, Х.Әдібаевтың «Отырар ойраны» романын, М.Мағауиннің «Аласапыран» романын, «Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елаң-алаң» роман-дилогиясын, С.Сматаевтың «Елім-ай» роман-трилогиясын, Ә.Әлімжановтың «Жаушы» романын атауға болады.

Қазақ тарихи романдарында қазақ тарихының қилы кезеңдері көркем жүйеленіп, бедерлі суреттеледі. Тарихи романдардың көркем әдебиет аталуы үшін суреткерлік қиял қанша қажет десек те, дегенменде тарихи фактінің алар орны ауқымды. Кез-келген тарихи роман одан аттап өте алмайды. «Әдеби шығарма негізінде дерек, факт жатуы, тарихи дәуір шындығын көрсету үшін жазушының шығарма желісін бастан-аяқ тек қана тарихи болған оқиғаға құруы шарт емес. Алайда шығарманың материалдық болмысын, өзегін тарихи белгілі, ақиқат оқиғалар құрамайынша, белгілі тарихи дәуірдің шындығын шынайы суреттеу тағы да қиын. Өткен тарихи дәуір шындығын суреттейтін қазіргі қазақ романының көркемдік жүйесінде, идеялық, тақырыптық болмысында тарихи фактінің атқаратын қызметі өте жоғары» [10].

І.Есенберлиннің «Көшпенділер», «Алтын Орда», Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елаң-алаң», М.Мағауиннің «Аласапыран», С.Сматаевтың «Елім-ай» романдары мол тарихи фактілердің негізінде жазылған. Алайда құрғақ, жалаң тарихи фактілерге байланып қалуға тағы да болмайды. Шығармашылық үдерісте суреткерлік еркіндік мүмкіндігін де жоққа шығаруға болмайды.

Мысалы М.Мағауиннің «Аласапыран» тарихи дилогиясында Сібір жылнамалары мен Қадырғали Жалаиридің «Жылнамалар» жинағына сүйенсе де, тарихи дерекке қол арта отырып, басты кейіпкерінің характерінің даму логикасына орай, мүмкіндігі бар тұстарда шығармашылық қиялға тізгін беріп отырады. Осындай көркемдік үдерістер негізінде романдағы Ораз-Мұхамед, Данило Чулков, Сейтек хан, Қадырғали бек, Петр Урусов бейнелері жаңа қырларынан ашылып, оқырман жадында бедерлі бейне, айшықты характерлер ретінде сақталып, жарқырай көрініс табады.

М.Мағауин өзі бейнелеп отырған дәуір тынысына, басты қаһармандарының тағдыр-талайына қатысты қазіргі тарих ғылымына белгілі, белгісіз тарихи құжаттар мен фактілерді жете зерттеп, игерудің нәтижесінде терең ғылыми және көркемдік ақиқаттарға қол жеткізеді. Шығармада жазушы отарған тарихи дәуір шындығының сипаты көркемдік тұрғыда да, ғылыми тұрғыда да мейлінше нанымды, дәлелденген, дәйекті.

С.Сматаевтың «Елім-ай» (1978, 1981) трилогиясында қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күресі үлкен көркемдік полотно

деңгейінде суреттеледі. Тарихтың көркемдік панорамасы жасалған. Романда мол тарихи деректер пайдаланылған.

М.Мағауиннің «Аласапыран» романындағы секілді белгілі деректерді өз мақсатына орай өзгертіп пайдалануға С.Сматаев бара бермейді. Бұл жерде тарихи дерек тарихи тұлғаның образын толық жасау, оның характерін типтендіру мақсатында пайдаланылмай, тарихи ерекше оқиғаның өзінің мазмұнын байытып көрсету үшін игерілгендей әсер қалдырады.

...Жазушы тарих шындығын тиісті жерінде басқа қырынан да көрсетеді. Тарихи оқиғаның мазмұнын көркемдік ойлау заңдылықтарына орай пайымдай отырып, адам характерін ашуға ерекше назар аударады».

Тарихи шындықты шығармашылық үдерісте сұрыптап, екшеп, байытып, толықтырып толыққанды көркем бейне жасаудың жарқын үлгілері Ә.Кекілбаевтың «Үркер», «Елең-алаң» романдарында да мол кездеседі. «Романның сюжеттік желісін құрайтын оқиғалар алуан түрлі, күрделі әрі мол. Оның үстіне Әбілқайырдың айналасындағы батырлардың әрқайсысының атына байланысты толып жатқан тарихи деректер, аңыздар, жырлар бар. Жазушы оның барлығының басын қосуды, батырлар тұлғасын сомдай түсуді алдына басты да, қосалқы да мақсат етіп қоймаған. Жазушы тарихи оқиғаларды тек тарихи оқиға ретінде ғана баяндап өте шығудан аулақ. Автор бірінші кезекте белгілі тарихи кезең оқиғаларының жүйесін, ағынын емес, сол жүйе, сол ағын негізінде кейіпкерлерінің психологиясын, олардың белгілі тарихи тұлға ретіндегі ой-пікір, тілек-нысаналарын, ішкі және сыртқы саясат бағыттарын бағдарлау, таразылау қабілетінің ауқымын танытуды баса қадағалайды.

Тарихи оқиғалардың түп негізінде жатқан көкейкесті ой-мұраттардың ерекшелігін, жеке адам мен тарих арасындағы қатынастың саяси-әлеуметтік құбылыстар және қаһармандарының іс-әрекеттерінің түп негізінде жатқан объективтік, субъективтік мотивтер романның тақырыптық-идеялық бірлігінің өзегін түзетін басты факторға айналған. Шығарманың тақырыптық-идеялық бітімінің осылайша, саяси-әлеуметтік мазмұнының тереңдігімен, кеңдігімен ерекшеленуі және суреттеу жүйесінде эпикалық тәсілден гөрі лирикалық, басқаша айтқанда, психологиялық талдаудың аналитикалық формасының басым болуы жазушы Ә.Кекілбаевтың қазақ әдебиетіне үлкен эпостық болмыс-бітімі бөлек, жаңа бір түрін алып келгендігін көрсетті».

Қазақ тарихи романын байытқан, шын мәніндегі алғашқы шығармалардың қатарында жазушы Ілияс Есенберлиннің «Алтын Орда» және «Көшпенділер» трилогиясын атауға болады. Бұл трилогияларда жазушы қазақ халқының мың жылға жуық ерлік тарихын, оның мемлекеттілігінің түп бастауларын көркем бедерлейді.

«Көшпенділерде» қазақ хандығының тарихы кең панорамалық сипатта көрініс тапса, «Алтын Ордада» қазақ хандығының түп негізі, протоқазақ мемлекеті Алтын Орда хандары Өзбек, Жәнібек, Бердібек, қазақ хандары Керей, Жәнібек, Абылай, Кенесарылардың айшықты бейнелері сомдалған.

Білікті ғалым, зерделі сыншы Р.Бердібаев: - «Ең алдымен тарихи зерттеу әдебиетте толық талдауын тауып болмаған, кей тараптан әлі күнге дейін пікір

таласын тудырып келген оқиғалар мен адамдар туралы көркем шығарма жазудың өзі І.Есенберлиннің азаматтық тұрғысының беріктігі деп бағалау керек», - деп жазды [11]. Ал ғалым-сыншы Хасен Әдібаев сол тұста: «Жазушы Ілияс Есенберлин бүгінгі таңда ел-жұртына мейлінше қажет, мың сан оқушысын тапқан, туған әдебиеттің тақырыптық шеңберін кеңейткен күрделі романдар циклын біріктірді. Триллердегі сансыз оқиға мен тарихи тұлғалар ел, жер молдығы риза етпей қоймайды, бір елдің бес ғасырлық өмірі бейнеленген шығарманы басқа әдебиеттерден өз басым әлі оқыған жоқпын» - деп таңдана да, сүйсіне де жазды [12].

Аталмыш триллерлерді жазу барысында жазушы көз майын тауысып, қаншама шаң басқан мұрағаттардағы құжаттарды ақтарыстырды, көне қолжазбаларды қағып-сілкіледі, тарихи фактілерді елеп-екшеді. «Ұлттық тарихымыздың терең қайнауларында қалған көп оқиғалардың елесі, өзгерген, бұрмаланған деректер, әр түрлі тілдерде жазылған, сан алуан қолға түспейтін сирек кітаптарда, архив қазыналарында, оқылуы қиын қолжазбаларда, әр жерде жүйсіз шашылып жатқан материалдарды тауып, оқып, қорытып шығу үшін кеткен уақыт, жұмсалған қайрат, жасалған еңбектің өзі бір адамның ұзақ ғұмырына жетіп артылар шаруы» - деп баға берді академик Р.Нұрғали [13].

Кеңестік қазақ әдебиеттану ғылымындағы зерттеулерде де «Көшпенділер» романына қатысты толымды баға, ой-пікірлер білдіріліпті: «Көшпенділер» романында толымды шыққан образдардан аттас екі ханның (Әбілқайыр – XV ғ., Әбілқайыр - XVIII ғ) бейнесін атауға болады. Сонымен қатар Керей мен Жәнібек бейнелері де бедерлі. Жазушы алғашқы екі кейіпкердің хандықтың ішкі-сыртқы саясатындағы ой-толғамдары, пікірлері арқылы олардың ішкі әлемін танытуға көңіл бөледі. Кейінгі Керей мен Жәнібек хандар романда халық қамын ойлаған, халық қамқоры ретінде көзге түседі [14].

І.Есенберлин романдарын тарихи жылнамалардағы оқиғаларға негіздегенімен, басты оқиғалардың мазмұнымен соншалықты алшақты болғанымен, шығармаларда қосалқы сюжеттік желілер мол. Тарихи белгілі оқиғаларды көркем шығармада суреттеп, баяндап көрсету үшін пішіндік (фабулалық, композициялық, стильдік) өзгешелік сипатын ескеру қажет. Бұл тұрғыда шығармадағы көркем образдар құрылымындағы үйлесімдерге, ішкі даму қисынына (логика) аса көңіл аударуға тура келетіндігін айтқанымыз жөн.

«Жазушының қаламгерлік лабараториясында бірге қайнасып, өріліп, біртұтас құбылыс туғанымен, тарихи роман қос бұлақтың көзінен тамыр тартады. Тарихи мазмұны оны тарих ғылымына жақындатады да, көркемдік формасы сөз өнері туындыларының бәрімен бауырластырады. Тарихи романның өзіндік сипаты, басты шарты – осы тарихи шындық пен көркемдік қасиетінің жігі ажырамас бірегейлік бітімінде жатыр.

Мұның мәнісі - өнер туындысына негіз болған тақырыптың – тарихи кезең, тарихи оқиғаның нақтылығында, деректілігінде. Бұл тарихи шығарманың характері, мінезі, жалпы сәулеті [15].

Жазушы І.Есенберлин құжаттар мен тарихи деректерді сұрыптауда әлемдік әдебиеттің дәстүрін негізге ала отырып, ежелгі аңыздарды, ауыз екі

әңгімелерді, халықтық мифологияны көркем шығармада шығармашылықпен игеру барысында көп жаңалықтар, соны өрістер ашты. Нәтижесінде тарихи романның жаңа бір ұлттық, жанрлық-роман шежіре, не болмаса роман – хроника үлігісін тудырды. І.Есенберлиннің тарихи романдары тарихи танымды қалыптастырудағы кеңестік қазақ тарихнамасындағы олқылықтардың орнын толтырып, қазақ оқырмандарының тарихи пайым-түсініктерін, тарихи зердесін қалыптастырып, орнықтыруда, тарихи санасын тәрбиелеуде өлшеусіз зор үлес қосты.

Қорыта келгенде айтарымыз әдебиетіміздегі тарихилық мәселесін әлі де зерттей түсуді қажет деп білеміз.

Әдебиеттер:

1. Лессинг Г.Э. Гамбургская драматургия. М-Л., 1936.
2. Тілепов Ж. Тарих және әдебиет. Алматы «Ғылым» 2001, 3б.
3. Ысмақова А. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. Алматы, 1996, 195б.
4. Хосе Ортега – и – Гассет. Избранные труды. М: изд., «Весь мир», 1997, с 70.
5. Амантай Шәріп. Сөз өнері және ұлттық рух. Педагогика пресс. Астана, 2010.
6. Бердяев Н.А. Истории и смысл русского коммунизма. Москва «Наука» 1990, с 63-78.
7. Лермонтов М. Собр.соч. в четырех томах. М.: изд. «Правда», 1986, Т.1. с 178-179.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинении в пяти томах. Т.1. Алма-Ата, 1961.
9. Әдебиеттану терминдерінің сөздігі. А., 1996, 195-196 б.
10. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркем шындық. А., 1991, 12б.
11. «Қазақ әдебиеті», «Алпыстың асуында» 17.01.1967.
12. «Қазақ әдебиеті», «Халықтың көркем тарихы» 12.04.1974.
13. Нұрғалиев Р. Телағыс. А., 1986, 291 б.
14. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. А., 1991, 45б.15. Серікқалиев З. Ақ жол. А., 1990, 157б.

Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ УӘЖДЕМЕГЕ ҚАТЫСТЫ ОЙЛАРЫ

Жумагулова Ө.А., Каирбекова И.С.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

J_Omirgul_A@mail.ru

Тіл біліміндегі уәждеме теориясы – жаңадан қалыптасу үстіндегі жас ғылым. Оның аталым (номинация) процесінің табиғатын ашудағы маңызына соңғы кезеңдерде баса назар аударыла бастады. Уәждеме үрдісіне зерттеу

жүргізген ғалым Б.Қасым: «Уәждеме – аталымның жасалуындағы алдын-ала жасалатын міндетті баспалдақ»,—деп санайды [1:120]. Атау туындауында алғашқы танымдық белгілердің таңдалуы, олардың тілдік бірліктермен бекілуі аталымның негізін құрайтын әрекеттер болып табылады. Әр атаудың жасалуына негіз боларлық танымның сипатын ашу уәждеделген атаулар табиғатын зерделеуде аса маңызды. Адам жаңа атау жасағанда заттар мен құбылыстардың санадағы бейнелерін таңбалайды, яғни солардың негізінде атау жасайды.

Әлемдегі уәж туралы алғашқы түсініктер көне замандардан бастау алады. Ежелгі грек, араб қоғамында заттың болмысы мен табиғатын түсіндіретін «құпия атауы» болады, оны білу сол зат немесе құбылыспен тілдесуге, оны бағындыруға, басқаруға негіз болады деген миф өмір сүрген. Осындай көне нанымдар қазақ қоғамында да кездесетіні туралы мәліметті Ш.Уәлихановтың еңбектерінен байқаймыз. Ғалымның зерттеулерінде: «**Жетіқарақшы** (Большая медведица), қазақ арсындағы аңыз бойынша: бұл жұлдыз – жеті қарақшының рухы, олар өлгеннен соң жеті жұлдызға айналған, тағы бір аңызда: жеті қарақшы күні бойы ұрлық жасайды да, түні бойы өздерінің күндізгі жасаған күнәларына қайғырады.**Үркер**(Плеяд), Үркердің Жетіқарақшыны үнемі өкшелеп жүретінін қазақтар жақсы байқаған. Жетіқарақшының топ басшысы Қыранқарақшы Үркердің қызы Үлпілдекті мінгестіріп алып, үнемі қашып жүретін және ол қызын құтқармақ болып, қуып жүреді. Қазақтар Үркерге қарап түннің қай сағаты екенін және жыл мезгілін анықтайды»,— деген деректер берілген[2:179]. Халқымыздың дана перзенті Ш.Уәлиханов уәждемені тура атап көрсетпесе де, атаудың пайда болу себептерін, уәжін таным тұрғысынан анықтағаны байқалады.

Қазіргі тіл білімінде уәждеме тілдік және тілден тыс үрдістермен байланыстағы бірліктерді когнитивтік, танымдық тұрғыда қарастырады. Халқымыздың ежелгі космологиялық түсініктері туралы ақпаратты мифтік танымға негізделген аңыз-әңгімелерден кездестіреміз. Есте жоқ ерте замандарда ата-бабаларымыз жұлдыздар асыл тастардан үйілген таулар, олар жерден соншалықты қашықтықта болғандықтан нүктедей болып қана көрінетініне сенген. Аспан денелерінің құдіреттілігі туралы түсініктер жұлдыздардың жер бетінде бақытқа әсер ететініне байланысты халық арасында кеңінен тараған көк күмбез жайлы әңгімелерден көрініс табады. Мұндай космологиялық түсініктер халық арасында әр жұлдыздың жердегі әрбір адамның жанымен сәйкестік тұтастықта болатындығы, адам өлгенде оның аспандағы жұлдызы да жерге ағып түсетіндігі туралы сенімді тудырған. Мұндай түсініктер – ежелгі анимистік танымнан туындап, қалыптасқан ұғымдар деуге болады. Сондықтан да күні бүгінге дейін аспаннан ағып түскен жұлдызды көрген қандастарымыз: «Менің жұлдызым жоғары!» – десе, болып-толған бақытты адамды «жұлдызы жанған», «жұлдызы оңынан туған» деп бағалайды.

Халық жұлдыздарға ат бергенде, атауды өздері таныған дүние, тұтынған заттарына ұқсата бейнелеуді естен шығармаған. Мысалы, Жетіқарақшы атауын

алып қарастырайық. Бұл атаудың тууын Жетіқарақшыға байланысты аңыздар арқылы зерделейміз: *«Темірқазыққа Тәңір өзінің аттарын байлайды. Темірқазықтың қасындағы қос жарық жұлдыз – Тәңірдің ақбоз тұлпарлары. Ақбозат пен Көкбозат арқанмен Темірқазыққа арқандаулы – Жетіқарақшы түнімен бұл екі атты ұрлаймыз деп торып, аттар қозғалмай, қағулы тұрған қазықты айналып, күзетті алдырмай, таң атып кетеді. Шынымен байқасаңыз Жетіқарақшы түнімен темірқазықты айналып шығады».*

Келесі бір аңызда *«Жетіқарақшы Үркердің (олда жұлдыз) Үлпілдек атты сұлу қызына ғашық болып ұрлап кетеді. Қызын қарақшылардан құтқарып алу үшін Үркерліктер әлі де Жетіқарақшыны қуып жүр екен дейді, жақындап қалғанда ылғи да таң атып қала береді екен. Ең жарқырап тұрғанын қарақшылардың бастығы, жанындағы көмескіленіп көрініп тұрған сол Үлпілдек дейді аңыз. Шындығында да Жетіқарақшы Темірқазықты айналып Үркер екуі жақындағанда таң бозара бастайды »*[3].

Атауға негіз болған уәждік белгі оның аспан әлемінде айналып жүруі, торауылдап қозғалуы себеп болған. Атаудың уәждік белгісі табаланушының сырт болмысындағы ерекшелігі, өзіндік қасиеті, қызметі, қолданылуы, өзге бір затқа ұқсастығы сияқты халық танымынан орын алған көптеген факторлармен астасып жатқанын көреміз. Сондай факторлардың бірі–көне заманда мифтік таным негізінде қалыптасқан аңыздар. Ғалым А.Ш.Пангереев «Қазақ фольклорындағы аспан әлемі атаулары» мақаласында Жетіқарақшы туралы мифтердің типологиялық басты белгілерін танытатын сюжеттері негізінде көрсетеді:

1. Жетіқарақшы ел арасында ұры, баукеспе болған, оларды халық соңынан түсіп қуғаннан кейін, жеті ұры аспанға жұлдыз болып кеткен. Алдыңғы төртеуі – көшбасшылары, кейінгі үшеуі – құйыршықтары.

2. Түнімен «ұйықтамай», басқаларға озбырлық көрсетіп, таң ата өздерінің істеген істеріне өкініп, қайғырады да, аспан әлемінен жоғалып кетеді.

3. Жетіқарақшы жұлдызының – алтауы – ұрылар да, ең кішкенесі – алтауының ортасында тұратын патша әйел.

4. Жетіқарақшы жұлдызы жерде мекен етіп, кейін өлген 7 қарақшының рухынан пайда болған жұлдыз.

5. Ең ішіндегі жарқырап тұрғаны – қарақшылардың бастығы, көмескіленіп тұрғаны – тұтқында отырған Үркердің қызы (Үлпілдек). «Жетіқарақшы мен Үркер жайында» деген мифте Жетіқарақшының Үркердің қызы Үлпілдекті айттыра алмай, өздерінің арасындағы «қақтығыстары» туралы айтылады [4]. Демек, халық жадында сақталып қалған аңыздардағы типтік сюжеттерден байқағанымыз, жеті жұлдыздың қарақшы, ұры, баукеспе болуы. Ал қарақшылық қараңғы түнмен байланысты болатыны да белгілі. Бұл – космонимдікатаудың аталым белгісі болатын деректер. Аталым белгісі қазіргі тіл білімінде тілдік бірліктердің семантикасын қарастыруда ономонологиялық, не болмаса уәждемелік тұрғыда сараптауға байланысты қолданылады.

Тілші О.И.Блинова «Уәждемелік белгі – атауға негіз болған денотат белгісі», – деп көрсетеді [5:19]. Демек, аталым белгісі – көп жағдайларда тілден

тыс мәртебеге ие. Өйткені аталым белгісі лексемалардың тілден тыс құбылыстармен байланысын анықтайды.

Атау берудегі халық танымындағы түрлі лингвистикалық және экстралингвистикалық себептер халық болмысымен астасып жатады. Бұл туралы А.Байтұрсынұлы «Тіл-құрал» еңбегінде «халық өмірі бір жылдап, онжылдап, жүз жылдап та емес, мың жылдап саналады. Сондай ұзақ өмірінің ішінде әр халықтың тұтынып келе жатқан сөздері, ол сөздердің біріне-бірі жалғасып тізілетін дағдылы жолы, жүйесі, қисыны болады. Әр жұрттың түрінде, тұтынған жолында, мінезінде қандай басқалық болса, тілінде де сондай басқалық болады», – деп көрсетеді [6:8]. Аталған пікір ұлт тілі мен ұлттық менталитеттің арақатынасын танытады. Кез келген атау – адамзаттың ғасырлар бойы жинақталған бай тәжірибесі мен білімінің көрінісі, сондықтан да заттар мен құбылыстар туралы адам санасындағы қалыптасқан ұғымдар олардың айрықша белгілері арқылы сақталады.

Жаңа нысандарды тануда адам бұрын жинақтаған білім қорын қолданады. Уәж – заттың атауына негіз болып, сөздің дыбыстық жамылғышы және уәждемелік база арқылы көрініс табатын танымдық және категориялық белгі. Уәждеме процесі нәтижесінде таңдалынған және бекілген танымдық белгіні сөздің уәждемелік белгісі деп түсінеміз. Оны уәждемелік талдау тұрғысынан дәлелдеп көрелік.

Космоним атауы:

Жетіқарақшы.

1. Лексикалық мағынасы: Жетіқарақшы. астр. Аспанның солтүстік жарты шарындағы шоғырланған шоқ жұлдыз.

2. Астрономиялық сөздіктердегі анықтамасы: **Жетіқарақшы** (лат. Big Dipper) – аспанның Солтүстік жарты шарындағы Үлкен аю шоқжұлдызының ең жарық жеті жұлдызы. Аталған жеті жұлдыз шөміш пішінді иіліп солтүстік аспаннан өте анық көрінеді және ол Темірқазық жұлдызын жердің өз өсінде айналуына орай әр күні айналып жүргендей көрінеді. Жетіқарақшының жеті жұлдызының ішінде 1,8 жұлдыздық шамаға дейін жалтырап көрінетін ең жарық жұлдыз – Ырық (Алиот) пен Ерік (Дубке) есептеледі. Және оның шеткі екі жұлдызы (ϵ және α) бойынша Темірқазық жұлдызын табуға болады. Жеті қарақшы шоқ жұлдызының төңірегінде көптеген галактикалар мен планетарлық тұмандықтар бар. Ең жақын галактика мен Жердің арақашықтығы 70 млн. жарық жылын құрайды.

2. Психолингвистикалық сараптаманың нәтижесі:

1) «жеті санымен байланысты» - 38 респондент.

2) «қарақшылармен байланысты» - 12 респондент.

Лексикалық бірліктің уәжділігі немесе уәжсіздігі анықталады.

Сөз уәждемеленген жағдайда төмендегідей анықтамалар беріледі:

а) психолингвистикалық эксперимент нәтижесіне сай лексикалық уәжділік (ЛУ) және құрылымдық уәжділік (ҚУ) анықталады. Мысалы, Жетіқарақшы атауының уәждемеленуін қарастырсақ.

ЛУ: *жеті, қарақшы*. Мұндағы лексикалық уәждеуші дегеніміз – өзге бір сөздің уәждемелік мағынасы негізінде нысанға алынған атаудың уәжділігін анықтайтын семантикалық бірлік.

ҚУ: ЖЕТІ/*ген*. Құрылымдық уәждеуші дегеніміз – нысанға алынған атаудың жіктемелік белгісі негізінде сөздегі құрылымдық бірліктер арқылы уәжділікті анықтайтын морфемалық бөлшек.

Уәжділік атаудың лексикалық және құрылымдық сипаты арқылы анықталады. Лексикалық уәжділік атаудың сын-сипаттық белгісіне, ал құрылымдық уәжділік атаудың құрылымдық белгілеріне тікелей байланысты.

б) сөздің ішкі формасы (СІФ) уәждемелік форма (УФ) және уәждемелік мағынадан (УМ) тұрады.

Мұндағы, сөздің ішкі формасы (СІФ) дегеніміз – атаудың дыбысталуы мен мағынасы арасындағы байланысты тануға мүмкіндік беретін сөздің морфосемантикалық құрлымы.

Уәждемелік форма – сөздің дыбыстық жамылғышының уәждеуші қасиетімен ерекшеленетін мағыналы сегменті (сегменттері).

Уәждемелік форма – ЖЕТІ/Қарақшы (респонденттер осы мағыналық бөлшектер арқылы уәждемелік интерпретация ұсынады).

Уәждемелік мағына – сөздің уәждемелік формасының мағынасы (мағыналарының синтезі).

ЖЕТІҚАРАҚШЫ – *жеті санымен байланысты* – 38 респондент; *қарақшылармен байланысты* – 12 респондент.

50/0

УФ: ЖЕТІ/қарақшы

СІФ₁<

УМ: *жеті <санымен байланысты>*

ЛУ₁: жеті

ҚУ₁: ЖЕТІ/ген

УФ: жеті/ҚАРАҚШЫ

СІФ₂<

УМ: *қарақшылармен <байланысты шығар>*

ЛУ₂: қарақшы

ҚУ₂: -

3. Сөздің ішкі формасының ерекшеліктері:

Нұсқалы / нұсқасыз, лексикаланған/лексикаланбаған, метафораланған / метафораланбаған. Мысалы:

ЖЕТІҚАРАҚШЫ

СІФ – нұсқалы

СІФ₁ – лексикаланбаған, метафораланбаған.

СІФ₂ – лексикаланған, метафораланған.

4. Атаудың уәждемелік белгісі (УБ) және атауыштық белгісі (АБ) анықталады: УБ жеті, қарақшы (АБ: бір орнында тапжылмай тұратын жеті жұлдыз).

5. **Уәждеу түрі:** морфология-семантикалық.

6. **Лингвомәдени түсініктеме:** **Жетіқарақшы** (лат. Big Dipper) — аспанның Солтүстік жарты шарындағы Үлкен аю шоқжұлдызының ең жарық жеті жұлдызы. Аталған жеті жұлдыз шөміш пішінді иіліп солтүстік аспаннан өте анық көрінеді.

7. **Атаудың иллюстрациялық көрнекілігі:**



Талдаудан саралай отырып, аталымдардың жасалуындағы мағыналық дамуы, олардың өзара сәйкестігі сөздердің уәждік белгісімен анықталатынын байқаймыз. Аталым жасаудағы уәждік белгінің тілдік және тілден тыс үрдістермен байланыстылығын, бірліктердің уәждемесін таным тұрғысынан қарастырудың алғашқы үлгісін Ш.Уәлихановтың зерттеулерінен кездестіреміз. Әмбебап ғалымның ғылымның басқа салаларындағы көзқарастары жан-жақты қарастырылғанымен тіл біліміне, атап айтсақ, уәждемеге қатысты пікірлері әлі де болса қарастырылмаған тың дүние болып отыр. Осы тұрғыдан келгенде, аталмыш зерттеуіміз тың тақырыптың бастамасы іспеттес. Әлі де зерттеуді, зерделеуді қажет ететін тақырып.

Әдебиеттер:

1. Қасым Б.Сөзжасам: семантика, уәждеме. – Алматы, 2003. –167 б.
2. Уәлиханов Шоқан. Таңдамалы. 2 бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.
3. <http://aitaber.kz/blog/qyzyqderek/800.html>
4. Пангереев А.Ш. Қазақ фольклорындағы аспан әлемі атаулары. <http://kazgazeta.kz/?p=4141>
5. Блинова О.И. Мотивология и ее аспекты. – Томск, 2000. – 295 с.
6. Байтұрсынұлы А. Тіл-құрал. – Алматы: Сардар, 2009. –348 б.
7. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.
8. Қазақтың мифтік әңгімелері. – Алматы: Ғылым, 2002. – 320 б.
9. Жанайдаров О. Ежелгі Қазақстан мифтері. – Астана: Аруна, 2006. – 252б.

КІТАПХАНАЛЫҚ ӨЛКЕТАНУ ОҚЫРМАНДАРҒА ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУ ҚҰРАЛЫ НЕГІЗІНДЕ

Исина К.Ш.

Көкшетау қ., Ш.Уалиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

K.Shaiken@mail.ru

Беріліп отырған баяндаманың көтеріліп отырған мәселесі қазіргі таңдағы ауылдық кітапханалардың жергілікті аумақтың мәдени – ақпараттық орталығы ретінде, өскелең ұрпақты мектептен тыс уақытта кітап оқуға бейімдеп, ауыл тұрғындарына кітапхана қабырғасында өткізілетін іс – шаралар, мерзімді баспа басылымдары арқылы ақпарат беру міндеті кіріп отыр. Кітапханадағы **өлкетану қызметін басқару дегеніміз** – бұл, тұрғындардың ақпараттық қажеттіліктерін кітапханаларда мақсатты түрде қамтамасыз етуге нәтижелі ықпал етуді айтады [1:1]. Кітапхана мамандары алдында жаңа міндеттер – өлкетану жұмыстарын ұйымдастыруда жұмыстың жаңа түрлері мен әдістерін іздестіру, кітапханалық өлкетану жұмысын жетілдіру жолдарын қарастыру шаралары туындады. Кітапханалық өлкетану қызметі АҚШ кітапханаларында жақсы дамыған. Американдық кітапханалық өлкетану қызметін көрсету дәрежесінің жоғарылығы – бүкіләлемдік қауымдастықтың зор ықыласына ие болған. Кітапханалық өлкетану қызметі АҚШ– та XIX ғасырдың аяғында пайда болды. 1889 жылы Америка кітапхана қауымдастығының съезінде белгілі кітапхана зерттеушісі Каттер былай мәлімдеді: «Кітапханалардың қорында осы қаланың немесе көрші аймақтың тарихына байланысты кез – келген деректер – кітап, кітапша, парақша, ашық хат, плакат, әрбір баспа материалдары немесе қолжазба болуы керек». Осы пікірден кейінгі жұмыстар өз нәтижесін беруде. Кітапханалық өлкетанудың қорғаушы күші – оқырманның өз өлкесінің өткен тарихына, бүгінгі тарихына деген қызығушылығын болып табылады. Ресейліктердің кітапхана жанындағы мұражай тәжірбиесіне назар аударсақ, өлкетану жұмысы – кітапханада жүргізілетін шаралардың басты бағыты болып саналады. Көпшілік шаралардың тақырыптары сан – алуан: өлкенің, қаланың, ауданның, ауылдың өткені мен бүгіні, аға ұрпақтар тәжірбиесі, ата– бабалар дәстүрлері, салттары, жергілікті жердің табиғи ерекшеліктер, т.т. Жаңа кезеңдегі кітапханалық өлкетану қорына өткен ғасырдағы халық тұрмысында қолданылған – шаруашылық аспаптарын, ескі бұйымдарды, жәдігерлерді іздеу, жинау жұмыстары жатады. Кітапхана мамандары өлке тарихына қатысты кез келген ақпарат, деректерді аса қызығушылықпен жинақтайды. Ресей аймақтарында жасалған мұражай энциклопедиялары осылай пайда болды. Мұражай халықтың жаңа толқынын тарту құралы емес, оның бірегей орталық екенін көрсетіп, өзіне дәстүрлі келушілердің болуын қалыптастырады. [2:11].

Осындай шетел тәжірбиесіне сүйене отырып, Қазақстан кітапханаларында өлкетану қызметін жаңа заман талабына сай жетілдіруде қазіргі таңда егемен еліміздің болашағы – өскелең ұрпақтың Отанына, еліне, жеріне, туған өлкесіне деген сүйіспеншілігін, патриоттық сезімдерін ұшқырлайтын шараларды дұрыс

ұйымдастыра білу – кітапхана мамандарының біліктілігін талап етеді. Бүгінгі кітапхана оқырман үшін интеллектуалды және рухани қасиеттерін дамытып, ақпараттық сұранымдарын қанағаттандыратын, өсіп келе жатқан жас ұрпақ үшін қажетті мәдени орталық. Ауылдық кітапхананың алдына қойылған міндеттерді орындаудың маңызды жолдарының бірі өлкетану болып табылады. Өлкетану деп, жергілікті тұрғындардың өздерінің туып өскен жерінің тарихын, өткені мен бүгінгісін жан-жақты зерттеп – тану, табиғаты мен экологиясы, экономикалық, әлеуметтік жағдайы мен даму үрдісі, өлкенің тарихи тұлғалары мен ақын – жазушылары, Ұлы Отан соғысының, Ауған соғысы және Чернобыль апатын жоюға қатысушылардың ерліктерін паш ететін мәліметтер базасының міндетті түрде болуы, өскелең ұрпақтың елін, жерін сүйуге, Отан сүйгіштікке тәрбиелеуде үлкен роль атқарады. Осы мақсатта ауылдық кітапханаларда өлкетану бағытындағы жұмыс жоспары бойынша ауызша журналдар, кездесулер мен оқырман конференциясы, әдеби шолуларын, кітап көрмелері, библиографиялық шолулар тағы да басқа формадағы көпшілік жұмыстары жасұландарға патриоттық тәрбие беруге таптырмас үлгі болушы еді. Жергілікті ауыл адамдарының ақпаратқа еркін қол жеткізуін қамтамасыз ететін кітапхананы дамыту арқылы – ауыл дәстүрін сақтап қалуға, қазақи тәрбиені яғни халық педагогикасын ұштастыра отырып, патриоттық тәрбие жүргізу заман талабы болып отыр. Жергілікті жерлердегі ауыл кітапханалары тегін қызмет көрсететін жалғыз әлеуметтік мекеме болғандықтан кітапханшының заман талабына сай ұйымдастырылған мәдени – ақпараттық шаралары, өлке мәдениетінің дамып өркендеуіне едәуір ықпалын тигізері сөзсіз. «Жердің аты – тарихтың хаты» – осы аталы сөздің мағынасына үңілсек жергілікті өңірдің таулары мен суларының атаулары тарихтан қалған сырлардың шетін ашады. Өзіндік тарихы жоқ өлке болмайды. Мысалы, Көкшетаудағы Бурабай қойнауындағы «Кенесары алаңы», «Жұмбақтас» атауларының астарында тұнып тұрған өлке тарихы жатыр. Қазақстан ауылы маңынан табылған қазақтың соңғы ханы, Абылайдың баласы Уәли ханның кесенесі еліміздің, әсіресе жергілікті елді мекендердің тарихын білуде, жасөспірімдерді ұлттық патриотизмге тәрбиелеуде құнды жәдігерлерінің бірі. Туған жерге деген сүйеспеншілік жайдан жай туындамайды, ол ұлттық тәрбие арқылы жетіледі. Өз өлкеңе, өткен тарихқа зер салу – ұлтыңды ұлықтап, Отаныңның тарихы мен мәдениетін зерделеуге әкелетін жол. Өткен тарихымыздың рухани мұрасын, қадір – қасиетін жас ұрпаққа жеткізу – кітапхана қызметінің өлкетану бөлімінің басты міндеті болып табылады. Бұл салада оқырманға көмек ретінде «Туған жер деп жырлаймыз», «Туған өлке түлектері», «Туған жер – тұнған шежіре», «Жер жаннаты – Көкшетау» атты ұсыныс тізімдері мен шолулар ұсыну қажет. Ауылдық кітапханаларда өткізілетін әр түрлі іс шаралар, жергілікті ауыл тұрғындарымен кездесу арқылы Жер – су атауларын анықтап, сұрастыру қажеттілігі айтпаса да түсінікті. Ауылдық кітапхана дамудың өркениетті жолына түскен, әлемдік қауымдастықтың даңғыл жолын тандап алған Қазақстан Республикасы өз экономикасын, саяси бағдарын, ұлттық мәдениеті мен ғылыми, мемлекеттік құрылыс жүйесін одан әрі жетілдірудегі болып

жатқан жаңалықтар мен ақпараттарды ауыл оқырмандарына мерзімді басылымдар, атаулы күнтізбелерге байланысты өткізілетін іс шаралар арқылы жеткізіп отырады. Өлкетану – жергілікті халықтың туған өлкесі болып саналатын елдің белгілі бөлігі, оның табиғатын, халқын, шаруашылығын, тарихы мен мәдениетін зерттейді. Өлкетанудың негізгі міндеті – өлке жөнінде, оның шаруашылығы мен мәдениетінің дамуына ықпал ететін түрлі ақпараттар мен мәдениеттер жинақтау. Кітапханалық өлкетану жұмысы – ауыл жайында басылымдар мен мәліметтер жиынтығы. Туған өлкеге байланысты әдебиеттерді әрбір оқырманға жеткізу – кітапхананың алда тұрған үлкен міндеті. Кітапханалық өлкетану қызметінің бағыты: өлкенің тарихи – мәдени, әдеби, саяси, әлеуметтік – экономикалық өміріне қатысты әдебиеттерді жинау, сақтау. Қорды өлкетану әдебиеттерімен толықтыру. Анықтамалық – библиографиялық аппаратты өлкетану тақырыбындағы материалдармен толықтыру. Ауылдық кітапхананың өлкетану бөлімінің қойған мақсаты – кітапхана пайдаланушылары үшін өлкетану құжаттарын жинақтау мен сақтаудың кешенді ақпараттық жүйесін құру, өлкетану ақпараттарының насихатталуы мен сақталуын қамтамасыз ету, жастардың бойында туған өлке тарихына деген қызығушылықты қолдау және дамыту. Өлкеге қатысты барлық материалдар арнаулы папкаларға, конверттергесалып, кітапхана қорында номерленіп сақталуы тиіс[2;174]. Кітапханалық өлкетану қызметінің бағыты:

- Өлкенің тарихи – мәдени, әдеби, саяси, әлеуметтік– экономикалық өміріне қатысты әдебиеттерді жинау, сақтау;
- Қорды өлкетану әдебиеттерімен толықтыру;
- Анықтамалық– библиографиялық аппаратты өлкетану тақырыбындағы материалдармен толықтыру;
- Библиографиялық құралдарды құрастыру және тарату;
- Өлкетану клубы. Кітапханалық - библиографиялық қызмет көрсету;
- Өлкетану оқулары, өлкетану сабақтарын ұйымдастыру;
- Өлкетану мәдени шараларын өткізу;
- Этникалық топтарға қызмет көрсету;
- Саясат - экскурсиялар, таным - жорықтар ұйымдастыру.

Өзіндік тарихы жоқ өлке болмайды. Адамзат алдында тұратын ұлы міндет – өзінің өмірін жалғастырушы саналы ұрпақ тәрбиелеу. Өлкеміздің тарихы мен өнерін жинақтап зерттеудің мол тәжірибесі негізінде болашақ ұрпақты тәрбиелеудің қажеттілігі арта түсуде. Әсіресе, туған жеріміздің саңлақтарымен өткізілген кештер мен кездесулер, танымдық сабақтар – туған өлкеге деген сүйіспеншілік сезімін оятумен қатар, өз ата– бабаларын мақтан етуге шақырады. Өлкенің танымал әдебиет, мәдениет, өнер иелерімен, суретшілермен және спортшылармен таныстырудың, яғни, кіші отанға деген махаббат пен азаматтық борышты өтеуге баулудың маңызы зор. Ауылдық кітапхана өлкетану бағыты бойынша кәсіби қызмет көрсететін мемлекеттік ұйымдар мен мекемелер кітапханалары, мұрағаттар мен мұражайлармен т.б. етене арласып қызмет етуі қажет [2:79].

Кітапханалық өлкетану мақсатында мынандай істерді қолға алу керек:

- Өлкетану құжаттарының қорын қалыптастыру және толықтыру;
- Мәліметтер және ақпараттар қорын құру (электрондық, тақырыптық папкалар, аудио– бейне және т.б.). Бүгінгі таңда пайдаланушыларға заман ағымына сай қызмет көрсету, олардың ақпараттық мәдениетін дамыту кітапхана қызметін одан әрі дамыту, міндеттерін жүктейді.

Әдебиеттер:

1. Неверова Т. А. Краеведческая деятельность библиотек: Учебно-методическое пособие. – М.: ЛИБЕРЕЯ-БИБИНФОРМ, 2005. – 136 с.
2. Мамонтов А.В. Краеведческая библиография: учебник / А. В. Мамонтов, Н. Н. Щерба; под ред. Н. Н. Щербы. –2-е изд., доп. и перераб. – М.: Кн. палата, 1989. – 216 с.Бородин В.А.

Ә. КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЙІПКЕРЛЕР БЕЙНЕСІНІҢ СОМДАЛУЫ

Пірімбетова Г.Т., Қайруллаева А.М.

Ғылыми жетекші: профессор **Қадыров Ж.Т.**

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті

Zhkadyrov_777@mail.ru

Әдебиеттің негізгі материалы тіл екені белгілі. Шығарманың тартымды, тартымсыздығы ең алдымен тілге байланысты. Ал осы қағиданы біле отырып, әр кейіпкердің мінез-құлқына, іс-әрекетіне қарай сөз саптау қажет. Шеберлік мәселесіне толып жатқан стиль, әдіс-тәсілдер, әр жазушының өзіндік ерекшеліктері кіреді. Ал, жазушы ерекшелігі оның дүние тануымен, эстетикалық көзқарасымен тығыз байланысып жатады. Осы тұрғыдан шығарманың көркемдігі сипат алады.

Көркемдіктің бірінші белгісі – шығарманың халықтығында. Көркем шығарма ең алдымен халықтың арман-тілегін, қаһармандық ісін, мінез-құлқы мен психологиясын кең түрде жиынтықтап беруге тиісті. Ондай шығарма көпке түсінікті, шын мағынасында қарапайым болып келмек.

Адам өмірі – қилы-қилы тарамды, қиын-қиын өткелді жол. Жазушы адам өмірінің осындай елеулі жақтарын сұрыптап алып, оны қиялдау, образдау тәсілі мен жинақталған күйде қаһарманның өмір сүретін ортасымен, оның түрлі объективті жағдайларымен тығыз ұштастыра ғана, көркемдік бейнелеудің көптеген ұтымды айла, әдістерін қолданса ғана жанды бейне тұлғасы өз дәрежесінде шықпақ.

«Аңыздың ақыры» (1971) алғаш рет «Махаббат мұнарасы» деген атпен жарияланды. «Мені тарихи тақырыпқа итермелейтін оқиға да, адам да емес, бағзыдан бері шешімін тауып болмаған өзекті әлеуметтік проблема» - дей келіп [1], ол «Дала балладалары» атты шоғырлы повестері мен «Аңыздың ақыры» романында «белгілі бір көзқарастан туындаған тұжырымға» сүйенгенін айтады. Бұл – төрт бөлімнен тұратын роман. Романның негізгі кейіпкерлері бар-жоғы үшеу-ақ. Олар - Әмірші, Кіші ханым, шебер. Бұл үшеуінен басқа да Ұлы ханым, күтуші әйел, бас ұста, Ахмет саудагер секілді жанама кейіпкерлер бар. Жазушы жанама кейіпкерлерді де осы үш образды ашу үшін алған.

Төрт жылға созылған жорықтан қайтып келе жатқан Әмірші осы ұзақ жолда өз өмірін еске түсіріп талдау жасайды. Осыдан неше жыл ғана бұрын ол қатын-баласын жетектеп осы жерлерде қашып жүріпті. Талай қиыншылықты басынан өткізіп, ұрыс даласында ерлікпен көзге түскен. Оның ұлдары да қол бастап, өзіне көмекші болуға жарап қалған. Әміршінің соғыстағы айлакерлігі мен соғыс тактикасын терең меңгергендігін суреттеу арқылы жазушы оны шебер қолбасшы екендігін де ашады.

Жазушы Әміршінің бүгінгі өмірі, ана аманатын орындаудан басталғанын суреттейді. Шешесінің айтуымен Әмірші соңғы кезде Кіші ханымға біржолата көшіп алады. Себебі, анасы тақтан сыз, ордаға, балаларына, қалың әскеріне де көз өтетіндігін, тұғырдан түсетіндей заман болса, балалы әйелді емес, баласыз әйелді сағалау керектігін ұғындырады: «Балалы әйелдердің алдында баласыздығынан қорғалақтап, өзінді пана тұтып, өле-өлгенше сыйлап өтеді», - деп түсіндіреді. Бұл монолог Кіші ханымның бейнесін аша түсуге көмектеседі. әмірші бейнесін ашуда жазушы монолог, іс-әрекеттен басқа да авторлық баяндау, авторлық ұстаным сынды тәсілдерді де пайдаланады.

«Үш тарапты табанына таптаған Әмірші өзі басып алған елдерде алтын тәж бен тақытқа қандай өш болса, сәнді сарайлар мен мұнараларға да сондай өш-ті.

Ол өзінің жаһандағы билеуші атаулының бәрінен озғаны секілді астанасын да бар шаһардың бәрінен оздырмақ. Кешегі жорығынан да мыңнан астам шеберді көзінен тізіп айдап келді» [2] деген үзіндіден бақ та, дәулет те тек менде болса, мендегі бар асылға ел таңдана қараса деген өзімшілдігін, көрсеқызарлығын, дүниеқоңыздығын көреміз.

Әміршінің осындай осал жерін дөп басқан Кіші ханым да осал жан емес. Ол Әміршінің өзіне жіберген бар асыл тасын, күллі байлығын алыстан шаршап келгенде ұзақтан қол бұлғап, еріксіз өзіне қарататын мұнара салуға пайдаланбақ болады. салынған сол мұнара арқылы автор Кіші ханымның Әміршіге емес, Шебердің Кіші ханымға деген ынтықтық сезімін бейнелейді.

Қырағы көз Әмірші жақындаған сайын биіктей берген мұнараларға күлім қаққан өңі сұстана қарайды. «...Дәл іргесіне келгенде, зеңгір көкті төбесімен тіреп шалқалап жатып алатын» мұнаның сырына үңіле түсті. Үңілген сайын өз ойынан өзі түңіле бастады. Сонда бұл кімнің сезімі? Кіші ханымның ба, әлде шебердің бе? Әрине, бұл – Ортөбелік шебердің Кіші ханымға деген ынтық сезім, ыстық құшақ, мөлдір махаббаты деп ұғады. Әмірші осындай ой

құшағында жүргенде Ұлы ханым құрт түскен қызыл алма беріп жібереді. Әмірші ойға батады.

«Мұнара» деп аталатын екінші бөлімде автор Жаппар өміріне шегініс жасайды. Ортөбелік құмырашы ұлын ертіп, Ахмет саудагердің үйіне келіп, мешіт салып жатқандардың қатарына қосылады. Жаппардың көз алдында әкесі көк жөтел болып өледі де, баласына «шаһардан кетпе» деп аманат айтып кетеді.

«Махаббат» деп аталатын үшінші бөлім – романның шарықтау шегі. Әмірші келгенде мұнара бітіп тұрсын деп шеберге өзіне ұқсаған бір нөкер қызын жіберіп, өз арын сақтап қалғанмен, Әміршінің өзіне бір кірмеуі – Кіші ханым үшін қатал үкімге айналады. Оның іш-құса боп, азып-тозуы сондықтан. Ал, оның бар айыбы – мұнара салдырғаны. Сол мұнарада пәк сезім, адал, ақ махаббаттың мен мұндалап тұрғаны үшін Кіші ханым да, шебер де өз жазасын алады. Шебердің екі көзі ойылып, тірі кезінде. Істің басы-қасында жүрген Бас шебер де бұл жазадан аман қалмады. «барар жерім бәрібір жердің асты» деген жазумен өзі салған зындан оның өз басына сор болды. Ол өзі қазған көрге тірідей тасталады. Әмірші «Басқаша шаһарда мұндай мұнара салынбасын» деп шешеді.

Ал Кіші ханым өңінде емес, түсінде жасаған ұрлығы үшін жазаланады. Шеберге барған бір қыздың айтып келгені өзіне арналған шынайы махаббат екенін сезген Кіші ханым әлем-тапырақ күй кешеді. Күндіз ұзақ сапардан келген Әміршіні сағына күткенмен, санадағы сапырылысқан ойдың көрінісін Әміршіге танытып алады. Өң мен түстің араласып кеткені сонша, Кіші ханым есіктен кірген Әміршіні де айыра алмай қалады. Түс – кейіпкер монологінің бір түрі. Жазушы осы әдісті шеберлікпен пайдаланған. Түс пен оқиғаның тұтас бірлікте алынуы осыны байқатады.

«Аңыздың ақыры» деп аталатын төртінші бөлімде Әмірші бойындағы арпалысқа, жанын жегідей жеген күйзеліске кезігеміз. Автор мұнда да негізгі әдіс ретінде Әміршінің түсін пайдаланған. Ол да санадағы ойдың көрінісі. Түсіне Мекке-Мәдине кіріп, жан дауысымен. «Хақ тағала қай қызметіне де әзірмін», - деп айғай салып оянады. «Тек жұртқа жасаған мейірімінді маған да қия көр» - деп екі етек боп жалбарынып келеді. бірақ, тірсегінен қағып өтіп, шыркөбелек үйіріліп, шыр айнала қашып жүрген Қағбаның қасиетті тарғыл тасы бұған бәрібір жеткізер емес». Осы түспен Әмірші психологиясындағы дағдарысты бейнелейді.

Ол түсін жорытайын деп піріне барса: «Кие үркіткен, әруақ ренжіткен жерім бар шығар, балам, ойлан» [3], - дейді. Пірінің осы сөзі Әміршінің есіне шебердің киесін үркітіп, оның құмырашы әкесінің әруағын ренжіткенін растайды. Алайда сабыр таппаған Әмірші тағы да жорыққа аттанады. Оның жауабын тағы да жорықтан іздемек.

Бірақ осы жорыққа аттанып бара жатқанда алдынан тіл мен көзден айырылып, боп-боз қу сүйегі қалған құмырашы кездеседі. Ол – баяғы Ортөбелік өндірдей жігіт. Оның адам баласын арбап алатын нұрлы көзінің орнында екі шүңірек қана қалған. Осы кездесуден авторлық ұстанымды көруге болады. Ол – «қолмен істегенді мойнымен көтер» , қайда қашсаң да, алдынан

осы жасаған қатыгездігің, жауыздығың, хайуандығың шығады да тұрады деген ой. Жаппарда қанша қорладым десе де оның жаны, ары Әміршіден жоғары. Әміршіні көрген халық қоғадай иіліп жатқанда, оның тіп-тік отыруы, салған күмбезінің күн өткен сайын жарқырай түсуі – осыған дәлел. Бұдан шығатын қорытынды – адам еркінен тыс табиғаттың тылсым күшін, жастар арасындағы кіршіксіз пәк сезімді ешқандай күш те, зорлық та өшіре алмайтындығы. Оған дәлел – сол сезімді бойына сыйғызған мұнара.

«Аңыздың ақырында» жазушы тарихи тақырыпты игерудегі жаңа қадамын танытты. Ол Алмас ханның болмысын ашу жолында адам жанына үңіле білді, психологиялық талдауға ден қойды. Бұл ізденістер сол тұстағы қазақ прозасының табысына айналды. Авторлық ұстаным мен кейіпкер ойының, баяндаушы мен қаһарман үнінің кейде қосылып, кейде кезектесіп кететіндігі, «адам психологиясының иірімдерін көрсету, талдау молдығы жағынан» романның әдебиетімізге тың жаңалықтар алып келген әдебиетшілер баса назар аударды.

«Үркер» романы (1981) «Жазушы» баспасынан жеке кітап болып шығып, 1991 жылы «Жалын» баспасынан «Плеяды – созвездие надежды» деген атпен орыс тілінде басылды. Бұл – төрт бөлімнен тұратын роман.

Қазақстанның Ресейге қосылуын көркем бейнелейтін бұл екі роман бөліп жаруға келмейді. «Елең-алаң», «Үркердің» заңды жалғасы. Ондағы кейіпкерлер де, оқиға да ортақ. Романның негізгі бас кейіпкері – Әбілқайыр. Жазушы Әбілқайырды қол бастаған батыр, ел басқарған билеуші, халыққа, оның мүддесіне жақын жан ретінде көрсетуге тырсқан. Мәселен, С.Сматаевтың «Елім-ай» трилогиясында ол – мансапқор, құзғын пиғылды көп сұлтанның бірі болып суреттеледі. Ал, Қ.Жұмаділовтің «дарабозында» қазақты орысқа сатқан алаяқ, баққұмар сұлтан ретінде бейнелесе, І.Есенберлиннің «Жанталасында» дарақы, әпербақан, өркөкірек жан болып кескінделген. Әбіш Кекілбаевтың ерекшелігі - Әбілқайыр бейнесін жасау үшін тарих қойнауына үңіліп, сол тұстағы қазақ халқының әлеуметтік, экономикалық хал-ахуалына талдау жасай отырып, кейіпкердің сондай қиын заманда елін аман сақтап қалу жолында шешуші қадамдарға батыл барғанын көрсетеді. Аталған романдар жарық көргеннен бері сыншылар мен әдебиеттанушы ғалымдар бұл туындыларды әр қырынан сөз етуде.

Роман кіші жүздің ханы Әбілқайырдың Ресейге жіберген елшілерін күтуінен басталады. Автор шегініс жасау нәтижесінде Әбілқайырдың монологымен көп сырды аша білген. Патшаға елші жіберу оған да оңай болмаған. Кейіпкердің ішкі монологы арқылы автор қазақтардың ел болу, бірігу жолындағы ізденістерін шолады, Күлтөбедегі, Сайрам мен Мәртөбедегі бас қосуларды еске алады, ол бір қазақ халқының мамыражай күйі сияқты еді. Тәуке жіберген елшілікті Гагарин: «Сібір губерниясынан қазақ ордасына шапқыншылық болмайды. Қол астындағыларға сіздермен тату-тәтті тұруға бұйрық берем», – деп шығарып салып еді. Ол кезде Әбілқайыр жас сұлтан болатын. Тәуке қайтыс болған соң жағдай өзгерді, қазақ жеріне көз алартушылар көбейді. Оған қарсы Болатхан әрекет ете алмайды. Әбілқайыр

қазақтың басына түскен осы қиыншылықтар жөнінде ойланып толғанады. Жазушы осы бір ұзақ монолог арқылы Әбілқайыр бойындағы билік құмарлықтың да ояна бастағанын көрсете білген.

Әбілқайырды хан көтерген соң оның алдында қазақтың болашағы туралы шешім қабылдау міндеті тұрды. Жоңғарды жеңсең, ар жағында құжынаған қытай тұр. Ендеше қазақ ары тартса арба, бері тартса өгіз өледінің» кебін киіп тұрғанда не шешім жасаса да асықпау керек. Сол жолда ол Ақназар, Тәуекел, Тәуке, Қайыптардың да көкірегінде жүрген азулы империяға бодан болу жайлы ойларға да иек артады. Ендеше, Әбілқайыр тыңнан жол тауып отырған жоқ екен. Ол қазақты сан рет толғандырған ойға «Тәуекел» деп бел буады. Жоңғардың шабуылынан шаршаған қазақты аман алып қалу үшін Әбілқайырдың орысқа елші жіберуінің себебін жазушы тарихи шындық негізінде ашқан.

Сыншы қазақ әдебитінің бүгіні мен келешегіне немқұрайлы қарай алмайды. Бүгінгі қол жеткізген табысымыздың төркінін, шыққан тегін сөз ету – оның қаламына тән ерекшелік. Қазақ әдебиетінің қол жеткізген табысын әлем әдебиетімен қатар алып салыстыру негізінде ғана көрсетеді. Әбіш Кекілбаевтың терең ойлы, сындарлы сын, рецензия, мақалалары қазақ әдебиеті сынына қосылған үлес.

Әбіш Кекілбаев – өте ізденімпаз жазушы. Ол өзінің әрбір жазбаларына биік талап қойып, биік деңгейден көріне біледі. Ғылыми зерттеу негізінде жазылған әрбір мақала өз ғылымилығымен құнды. Қаламгер өзін көп толғантқан, шешімін таппаған өзекті мәселелерге қайта-қайта оралып отырады. Оны Әбілқайыр хан, үш би (Қазыбек, Төле, Әйтеке), сұлтан Бейбарыс жөніндегі жазбаларынан көруге болады.

Қорыта айтқанда, Қазақстанның Халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты Әбіш Кекілбаев – қазақ әдебиетінің поэзия, проза, драматургия, сын, публицистика, аударма жанрларына бір кісідей үлес қосқан қарымды қаламгер. Оның поэзия жанрындағы алғашқы ізденістерінен бастап, соңғы жылдары жазылған сыршыл лирикасы, әңгіме, повестері, романдары қазақтардың кешегі, бүгінгі өмірі жайында терең сыр шертеді. Оларда жасалған тарихи тұлғалар мен біздің замандастарымыздың толымды бейнесі оқырмандар тарапынан үлкен қызығушылық танытуда. Оның тілін құмға да, тасқа да тіл бітірген образдылығы, елі мен жерін сүйген отаншыл (патриот) азаматтың бүкіл шығармашылығының қазақ халқының азаттығы мен тәуелсіздігін негізгі идея етіп ұсынуы да қолдау табуда.

Әдебиеттер:

1. Бердібаев Р. Тарихи роман. – Алматы: Санат, 1997.
2. Сыдықов Т. Қазақ тарихи романы. – Алматы, 1997.
3. Атымов М. Қазақ романының поэтикасы, – Алматы, 1975.

О. БӨКЕЙ, Д. ИСАБЕКОВ, Ә. КЕКІЛБАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЖАТСЫНУ МӘСЕЛЕСІ МЕН АНТИУТОПИЯЛЫҚ САРЫН ІЗДЕРІ

Рыспаева С., Тәрбие Б.

Ғылыми жетекші: профессор **Қадыров Ж.Т.**

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік

университеті

Zhkadyrov_777@mail.ru

Қазіргі әлем әдебиеттануында, соның ішінде орыс әдебиеттану ғылымында соны леп болып танылып келе жатқан жатсыну мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген сала болып саналатыны айқын. Жатсыну мәселесіне қазақ ғалымдарының ішінде философ ғалымдар көбірек ден қойып жатқаны–құптарлық жайт.

«Жатсыну сияқты философиялық категория – экзистенциализмнің күрделі концепцияларының бірі. Жатсыну мәселесі қазақ әдебиеттану ғылымында аз зерттелген. Философияның да ғылыми мәселесі ретінде жатсыну көп жылдар бойы маркстік-лениндік ілімге қарсы қойылып, тек бір жақты түсініктердің ауқымында қалып қойды. Бүгінгі дәуірде, әлемдік мәдениеттердің интеграциясы күшейген шақта рухани ықпалдардың төркінін танып, өрісін барлау ғылым алдындағы маңызды істердің бірі екені анық» [1: 80].

Абай, Шәкәрім, Ақан сері, Біржан, Мәди, Мағжан шығармашылығынан жатсыну формаларын тауып, философиялық ой-толғамдармен зерделенуі, ақындардың таным көкжиегінің кеңдігін көрсетумен қатар, осы жатсыну мәселесінің өзектілігін бүгінгі күні аңғартып отыр.

Бүгінгі таңда өзекті болып саналып отырған осы мәселенің өзінің қайнар көзін сонау ауыз әдебиеті үлгілерінде жатқандығы анық. Желмаясымен басқа жер, басқа ел іздеп жүрген Асан қайғы атамыз бен өз ортасынан сытылып шығып, өлімсіз өмір іздеп жүрген Қорқыт атамыздың арман - тілегі осы жатсыну мәселесімен ұштасып жатқандай. Мұны түбегейлі зерттеу, зерделеу болашақтың мәселесі деп білеміз.

Ал, қазіргі қазақ прозасындағы жатсыну тақырыбына келетін болсақ, ең алдымен Оралхан Бөкей шығармашылығын атап өтер едік. Мәселен, «Бура» әңгімесіндегі Бура бейнесінде жатсыну нышандары көрініс тапқан. Қашып жүрген Бура бейнесінің астарында сол заманға деген қарсылықтан туған жатсыну жатқандығын байқауға болады. Бура өткенін аңсап, болашақты жатсынып Бұқтырма бойын кезіп жүр. Өз ортасынан өзі жеріп, жатсынған Бура ақыры поезға соғылып өліп, тыным табады. Автор танымындағы өзекті ойды осылай байқауға болады.

«Жалғыздық қасіреті, адам болмысындағы жатсыну – әлемдегі жазушылар мен ғылымдардың кейінгі уақытта назарын аударып келе жатқан ауқымды мәселе. Біздің ғылымда бұл проблема көп уақыт дұрыс бағаланбай келген кезең – жалпы дүниетанымдық мәселеге тек материалистік тұрғыдан келу үстем болып тұрған кеңестік дәуірге дөп келеді» [1: 80]

«Қар қызы» повесіндегі Қоңқай бейнесінің өзі жатсыну мәселесіне әкеліп тіреді. Жеке дара тау арасында кісікіік болып өмір сүрген «кіші Қоңқай мемлекетінің өзі» АНАУЛАРҒА бағынуға деген қарсылық әрекетінен туындайды.

Қазақ прозасындағы О.Бөкей шығармашылығындағы жатсыну мәселесінің көрініс беруі өте күрделі және ауқымды болып келеді. Оралхан Бөкей жатсынуға философиялық ой-түйіндерімен келсе, ал, Дулат Исабеков күнделікті өмірмен астасқан күйкі тірліктің қыр-сырымен шынайы келген.

Д.Исабековтің «Сүйекші» повесіндегі Үндемесі – бұл жарық дүниеде ештеңеге қызықпайды, еш нәрсеге өлерменденіп ұмтылмайды, бір нәрсені аңсап, армандамайды да, айналасында не болып, қойып жатқанында шаруасы да жоқ, кешегі өткеніне өкінбейтін, ертеңісіне асықпайтын, тіпті адамдардың ортасын қажетсінбейтін де, өзінен-өзі жерініп, өткенін былай қойғанда, болашағын да жатсынып, жалғызсырап жүрген бір мұңлық. Осы бар-жоғы белгісіз Үндеместі оны қоршаған ортасының өзі қажетсініп керек етіп отырғаны шамалы, өйткені олар Үндеместі тек мола қазу үшін ғана іздейді. Автор Үндемес образына әкеліп, үш түрлі жатсынудың түрін жинақтап береді. Біріншісі өзін-өзі жатсынған Үндемес болса, екіншісі – қоршаған ортасын, өзгелерді жатсынған, жалғызсыраған Үндемес, ал, үшіншісі – өзгелердің Үндеместен жерініп, жатсынуы.

«Жаным малымның садақасы» дейтін қазақтың жаны малында, малдың жаны су мен шөпте болған кезде, құдық қазып, су шығарып, ел сауабына бөленсе де, басына іс түсіп, жаны қысылған сәтте, сөзін сөйлеп, көмек көрсеткен тірі пенде болмай, жалғызсырап, өз ортасы жатсынған, сыртқа тепкен байқұс әке аманатқа жалғыз ұлын беруге мәжбүр болады. Бір шаңырақтың іргесі шайқалып, ортасына түсуі осы шағын деталь – құдық қазудан басталғанымен, мұндарлы әке мен баласының тағдырының арасындағы көзге көрінбейтін желі психологиялық параллелизм арқылы беріледі. Су шығарып, ел ықыласына бөленсе де, бақытты болғаны шамалы байқұс әкенің де, көр қазып, өлінің сауабын алып жүрген ұлының да жетіскені шамалы. Автордың ойынша мұның себебі неде жатыр? Тағдыр тәлкегіне ұшырап, арқа сүйер ешкімі жоқ, жар құлағы жастыққа тимей, «Қайтсем, баламды қолыма аламын» деп зорығып, бір құдықтың түбінде көз жұмған Қомша бейнесі – үлкен трагедиялық бейне. Осындай жағдайға тап болған Ә.Кекілбаевтың «Шыңырау» повесіндегі бас кейіпкер – Еңсеп ата да – құдық қазып жүрген елеусіз ғана адам.

Бір тақырыпты екі жазушы трагедиялық тартысқа құрып алған. Ә.Кекілбаевтың Еңсебі ғұмыр бойы үрей мен күдіктен арыла алмай қойса, Д.Исабековтің Қомшасы: – «Балам оқу бітірсе, ғұлама молда болып, үйленсе» деген арманына жете алмай кеткен үзілген үміт иесі. Ал, Қомшаның ұлы – Тұңғыш үшін сәби кезінен тағдыры талқыға түскенін ескере отырып, бөгде орта, жат жұртта жылы мейірім сезінбей, тасжүрек болып, қатып қалған, адам аңсайтын, армандайтын тілектерден ада болған кейіпкерді жазғыра да алмаймыз.

Автор кейіпкерін қай ортаға салса да, сол орта Тұңғышты жерініп, қабылдамай, жатсынады. Ал, Тұңғыш болса, жалғызсырап барып, ол да жатсынуға бой ұрады. Шығарма сюжетіндегі Тұңғышқа кездескен жандардың өздері де – өскен орта, қоғамнан жатсынып, жалғызсырап жүрген адамдар. Мәселен, алғаш Тұңғыштың жүрегіне жақсылық пен үміттің сәулесін төккендей болған диуананың өзі де – жалғызсырап, тағдыр тәлкегінде жүрген адам. Ал, одан кейінгі кездескен сүйекші шалдың өзінде де «Үйдегі бар дүние – бір киіз, бір алаша, бір көрпе, бір жастық. Жер ошақтағы қазан қақпағының үстінде жұмыртқаның уызымен жамалған сынық кесе, кәрі құман, ағаш қасық, ағаш табақ тұр» [2: 264].

Осындағы деталь қызметін атқарып тұрған сынық кесе татар сүйекшінің жалғызсырап өтіп жатқан сынық өмірінің көрсеткіші іспеттес. Сонымен қатар заттардың тек бір-бірден болуы – оның жалғыз екендігінің куәсі.

Тұңғыштың осы бір көз жасына бала болып, ана махаббаты мен әкелік қамқорлыққа бөленбеген, жар қызығы мен әке болу бақытына ие бола алмаған, пайғамбар жасына келсе де, немере түгілі, бала қызығын көрмеген бейбақ шалдың өксікті өмірі сыйып кеткен тәрізді.

Автор Тұңғыштың осы бір үнсіз көз жасына, өмірге қалай тыныш келсе, солай тыныш кеткен тауқыметті өмірін, деталь дәлдігімен символға айналдырып, асқан шеберлікпен түйіндей білген. Осы бір көз жасы Тұңғыштың бүкіл өмірінің соңғы нүктесі іспеттес.

Дулат Исабековтің стильдік бір ерекшелігі – шығарма экспозициясында келеңсіз, сүреңсіз табиғат көріністерін кейіпкерлерінің ауыр тағдырымен психологиялық паралелизм арқылы қатарластыра алуында. Жазушының «Тіршілік» атты повесінде шал мен кемпірі – екеуі бір шаңырақтың астында өмір сүріп жатса да, бір-біріне деген жылылық сезілмейді. Екеуі өмір бақи бірге тұрса да әрқайсысының өз алдына жеке-жеке жалғызсырап өткен пенде ғұмырларын аңғаруға болады. Молдарәсілдің өз әлемі өзінде. Өмірінің мәнін, сәнін келтіріп, адам ретіндегі бар тілегінен туған бір қуанышы – көкнәр. Мазасыз, жалғызсыраған тірлігінің емі де осы көкнәрмен өлшенетіндей.

«Қамшының сабындай қысқа да», ауыр азапты, мұндарлы тағдырға толы жетім ботадай жалғызсырап, жаутаңдап өткен, таусылмастай, бітпестей болған ұзақ-сонар осы күйбің, бұйығы тіршілік көрініс философиясының панорамасын Д.Исабеков біртіндеп жайып салады. Автордың адам болжап білмейтін сыры мен қыры мол жат бауыр тіршіліктің баурайындағы кейіпкерлерінің өмірін «Шалы», «Кемпірі», «Екеуі» деп саралап, бөліп алуында да үлкен сыр жатқан тәрізді.

Шағын шегіністермен еске түсіру жетегімен Киеван шалдың өмірі тізбектеле көз алдыңыздан өте шығады.

Бір кезде ортасы мұны одан кейін Киеван өз ортасын жатсынып келіп, ақыры көкнәрі таусылғанда барып өзінен-өзі жатсынып, жатсынудың толық түріне енеді.

«Адамдардың адамнан жатсыну мәселесі Д.Исабековтің «Сүйекші», «Тіршілік», Ә.Кекілбаевтың «Күй», «Шыңырау» повестеріндегі айрықша

көрініс табады. Жазушылар өмірінің трагедиялық бейнесін жасай отырып, сол қатыгез тағдырдың құрбандығына айналған кейіпкерлерді сомдайды.

Адамның өз-өзінен жатсыну мәселесі (самоотчуждение). «Тіршілік», «Қарғын» (Д.Исабеков), «Аңыздың ақыры» (Ә.Кекілбаев), «Өз отынды өшірме» (О.Бөкей) шығармаларында осы мәселе тереңірек қамтылады. Мұнда адам болмысының рухани дағдарысы жеке адамның ішкі себептерінен және олардың өмір сүру кеңістігінің трагедиясынан ізделінеді.

Адамның қоғамнан жатсыну мәселесі О.Бөкейдің «Қар қызы», «Мұзтау», «Қамшыгер» сияқты шығармаларында, Ә.Таразидің «Тасжарған» романында көрінеді. «Адамның онтологиялық жалғыздығы, адамның өз-өзінен жатсынуы да, қоғамнан жатсынуды да тудырады. Қоғамдық тіршілік пен жеке адамның бір-бірінен алшақтауы сөз етіледі» [1: 98].

Д.Исабеков бұл повесінен жатсынудың бір құрамдас бөлігі – үнсіздік көрінісін де байқаймыз.

«Үнсіздік – кейіпкердің ішкі жан әлемін ашуда ең үлкен жауапты да көркемдік психологиялық қызметті атқарады. Ол әсіресе мынадай жағдайда, психиканың ең терең пластикасы және ішкі жағдай өте қарама қайшылықты, күрделі және бұлыңғыр кезінде сәтті қолданылады. Және ондай психологиялық сәтті өзге ешқандай бейнелеу тәсілі алмастыра да алмайды. Үнсіздіктің өзі адамның тұңғық жан дүниесін жан-жақты ашуға және психологиялық ауыр жағдайды одан әрі күрделендіруге, күшейтуге, динамикалы дамытуға салмақ салады» [3: 71].

«Қол ұстасып жаңа өмірге қадам баспақшы болып тұрған жарым көңіл екі жанның арасындағы үнсіздіктің белең алуының сыры тереңде», – дейді автор танымы.

Шығармадағы Қыжымкүл үнсіздігі әсерлі шыққан. Молдарәсілмен бір дастархан басында талай отырса да, бір тіл қатпай «Мақұл» деген сөзін де Қымқа арқылы естіртті. Осы тағдырдан көп теперіш көрген байғұс әйелдің шығарманың кіріспесінде-ақ басталған үнсіздігі аяғына дейін бір желімен тартыла отырып, үлкен бір сырды аңғартса керек. Қыз болып, бой жеткен кезінде тап болған трагедиялық ахуал, салған жара оның бүкіл ғұмырына таңба салып кетті. «Уақыт – емші» дегенмен, тән жарасы жазылса да, жүрек жарасы жазылмаған Қыжымкүл басындағы сол бір күйік, іштегі бітеу жара үнсіздікке айналып еді. Ғұмыр бойы тағдыр тәлкегіне өкпесіз көніп келе жатқан Қыжымкүл үнсіздігі бейшара көнбістікке ұласып еді. Автор көркем деталь ретінде сәтті пайдаланған Молдарәсіл таяғы арқылы символдап тұспалданған өмір тепкісінің қасында түк емес деп бағамдайды. Сол шемен болып қатып қалған үнсіздік әдетке айналды. Не нәрсені болса да көнбістікпен, үнсіз қабылдауына әкеп тіреді.

Көздеріне көрінсе, «бар екен ғой» деп, көрінбесе «қайда» деп ешқашан жоқтамайтын, бір уыс боп бүрісіп, елеусіз, жалғызсырап ғұмыр кешіп жатқан кемпір мен шалдың үнсіз өмірлеріне түскен жалғыз «жарық сәуле» – ол хат еді. Өмірге жалғызсырап келіп, түңілуден бас алмай, тағдыр тәлкегіне үнсіз

көндіккен қос мұңлықтың бұл тіршілікті жатсынып өткен бүкіл өмірлерін осы хат басқа арнаға бұрды.

Бүкіл ғұмырындағы өмір тауқыметі мен күтпеген қуанышын көтере алмаған Қыжымкүл бейнесі қазақ прозасындағы аналар галереясына қосылған бір ерекше бейне екендігі анық.

Д.Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесть-ертегісі антиутопиялық ойлау көріністері барлығымен құнды. Біз жазушы шығармалары ішінен бұл туындыны бекерге бөліп алып отырғанымыз жоқ. Антиутопияның бір тарауы іспетті дистопияда ғылыми фантастика, виртуалды шындық басым келеді. Олай болса, каламгер шығармалары ішінен эстетикалық-философиялық, көркемдік ерекшелігі жағынан, сюжеттік құрылымы тұрғысынан оқшау тұратын бұл повесть – ертегіні қазақ әдебиетіндегі антиутопияның бір үлгісі ретінде зерделеуге болады.

Антиутопиялық ой – сарындарында ел тағдырын терең пайымдауды, ой елегінен өткізуді белгілі қаламгер – Оралхан Бөкей шығармашылығынан көптеп ұшыратамыз. Мысалға «Қар қызы» повесіндегі Қоңқайдың жер асты шағын мемлекетін алуға болады.

Д.Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесі сияқты Оралхан Бөкейдің де бұл шығармасы Маканиннің «Лаз» повесімен рухани жағынан туыстасады. Маканиннің кейіпкері де қаладан шығып, қала шетіндегі тар жол арқылы төменге түседі. Төменде музыка, таң-тамаша өмір көз қарықтырып, жарқырап тұрған шамдар, көңілді әңгімелер, керек заттар толы дүкендер. Бұл повесте де антиутопия жанрына тән вертикалды кеңістік – бағдар – жоғары – төмен позициясы қылаң береді.

Оралхан Бөкейдің «Қар қызы» повесіндегі үш жігіттің табан тіреген «Қоңқай мемлекетімен», Дулат Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» шығармасындағы Ермектің «Ертегі еліне» барған сәті антиутопиялық әлем кеңістігімен біріге түскен. Екі жазушының да кейіпкерлері өзгеше бір ортаға тап болады. Ол ортаның өмір сүру заңдылығы да әр түрлі. Кейіпкерлері де бір бөлек. Өмірдегі адамдарға ұқсамайтын, мифтік ертегіде ғана кездесетін бейнелерді ұшыратамыз. Оралхан Бөкейдің Қоңқайы – жырақта өмір сүріп жатқан, ортасынан жатсынған, онаша, оқшау тірлікті қалайтын қызық адам. Бір қарағанда ойлауы да қызық, өмір сүру қағидасы да оқшау осы бір Қоңқай образының астарында авторлық танымнан туған сыр жатқан сияқты.

Жазушы елу жыл бойы осы Айыртауда арыстандай айбат шегіп, ошағының отын сөндірмей отырған Қоңқай бейнесіне әр қырынан талдау жасап, соны ой түйіп, саралайды. «Қоңқай жалғыз емес, - дейді автор, - Қоңқай дегеніміз өз қара басының амандығын тілеген әр қазақтың жүрегінде» деп, ой түйеді. Қоңқай жаққан от – бір кездегі найзаның ұшымен, білектің күшімен, талай қазақтың қанының құнымен келген, бабалар жағып, аманат қып кеткен қазақтың қара шаңырағының мәңгі өшпес киелі оты.

«Мынау қараша үй – менің кішкентай ғана, қарлығаштың ұясындай мемлекетім, қара басымның жалғыз еркіндігі. Бұл – Кіші Қоңқай мемлекеті, түсіндіңдер ме! Сол қарлығаштың ұясындай мекенімнің қауіпсіздігін көзімнің

қарашығындай күзетіп, суверенитетін сақтау үшін алысқанмен алыстым, атысқанмен атыстым. Бұл – менің жанымның, рухымның, жүрегімнің, тіпті бүкіл бостандығымның Отаны» [4: 312].

Заманы бір қос жазушының шығармаларына арқау болған ортақ тақырыпты ашу үшін жасалған қос кейіпкерге өзіндік сонылық тән. О.Бөкейдің «Қоңқайы» қарт адам бейнесінде болса, Дулат Исабековтің «Ертегі елінде немесе қоштасу вальсі» повесіндегі Ермек уыздай жас, балдырған. Оралхан Бөкейдің кейіпкері Қоңқай бейнесі өз тәуелсіздігін қолдан жасап алып, сақтап қалуға ұмтылған жанталасқан қазақ бейнесін символдық тәсіл арқылы, ал, Дулат Исабековтің повесіндегі Ермек жас бала болса да, қазақтың намысын қолдан бергісі келмей, ерте есейген ерке Ермекті көреміз.

Оралхан Бөкейдің Қоңқайы: «Мен деген – өзіммін, басқа емеспін» деп, өзінше өмір сүріп, өз мемлекетін құрғысы келеді. Қоңқай сол өзінің титімдей мемлекеті мен от жаққан Отанының шекарасын бұзып, табалдырығын аттағандарға қасық қаны қалғанша аянбай күресіп келеді және әлі де күресіп өтпекші. Суреткердің шығармасының өң-бойында желідей тартылып отыратын – МЕН; ӨЗІМ қолданыстарының өзі экзистенциализм ұғымның антиутопиялық жанр көрнісін айғақтайды. Өз қара басының амандығын тілеген Қоңқай үшін «Біріміз – бәріміз үшін, бәріміз – біріміз үшін» деген жалған ұранның мәні шамалы. «Қоңқай Қоңқай болғалы өздігінен ешкімді іздемеген, қажетсінбеген, өмірі – қоғамды жатсынуынан туындап отыр», - деген ой түйдіреді авторлық тұжырым. Ал «суверенитет» деген сөздің өзінде үлкен мән жатқан сияқты. Бұл шығарма 60-жылдары жазылғандығын ескере отырып, авторлық таным тұрғысынан бажайласақ, бұл шығарманың астарынан елінің тәуелсіздігін көксеп өткен біртуар азамат, ұлтын сүйген ұлы жүректің арман-тілегін сезінгендейміз. Қазір, тәуелсіз ел болғаннан бері осы «суверенитет» деген сөзді өз қолданысымызға енгіздік қой. Өзіндік МЕНІ көкірегін жара іштей менмұндалап тұрса да, кеңес үкіметінің жүктеген, партиясының міндеттеген БІЗІНІң жетегінен шыға алмай, дегендеріне үнсіз көндіккен қазақ халқының бейнесін көреміз. Сонымен қатар шығарма кейіпкерлерінің – үш тағандай болған үш жігіттің есімдерінің атауында да біраз сыр жатқан тәрізді. Қар қызы боп мұнартқан Тәуелсіздікке Нұр мен Бақытқа оранып, Аман жетер күн де туар деген асқақ арманды сезінгендей боламыз.

Қорыта айтқанда, әдебиет табалдырығын 60-жылдары аттаған қос суреткердің асыл мұраты тәуелсіздік екені олар сомдаған образдар арқылы астарлы түрде меңзелген. Екі суреткер де авторлық танымын оқырманмен бөлісу мақсатын асыру жолында жатсыну мәселесі мен антиутопиялық сарынға жүгінген.

Әдебиеттер:

1. Жарылғапов Ж. 70-80-жылдардағы қазақ прозасындағы адам концепциясы. ф.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы: 2000. –153 б.

2. Исабеков Д. 2-томдық шығармалар жинағы. –Алматы: Жазушы, 1993. – 497 б.
3. Пірәлиева Г. Көркем прозадағы психологизмнің кейбір мәселелері. Алматы: Алаш, 2003. – 328 б.
4. Оралхан Бөкей. Таңдамалы. – Т.1 – Алматы: 1994. –4 15 б.

МҰҚАҒАЛИ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ПЕЙЗАЖ БЕН АДАМДЫҚ БОЛМЫС

Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К., Жұмабекова Ш.Т.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті

Zhkadyrov_777@mail.ru

Мұқағали – лирик ақын. Лирикада адам болмысының түгел көрініс табатыны, адам жанының сыры, ой-сезімі жоғары поэтикалық деңгейде өрнектелетіні аян. Лирик ақын көбіне өзімен-өзі іштей сырласып, ойды іштей саралап, өзіне-өзі сауал қойып, тоқтам айтып, өз ойын дәлелдеуге тырысады. Өз мақсатына жетуде түрлі көркемдік әдістерді құбылта отырып пайдаланады. Әсіресе өз кейіпкерінің ішкі сезімін, жан дүниесін, табиғатын, болмысын беруде пейзажды керемет пайдаланады. Табиғаттың сұлулығын бірде құлпырта сол күйінде суреттесе, енді бірде кейіпкерімен қатар ала отырып, салыстыра, астастыра суреттейді. Сол арқылы адам болмысын, оған тән мінез-құлықтарды, қасиеттерді нақты да шынайы бейнелейді.

Поэзия арқылы Мұқағали қоғам тынысын жай сезініп көруші емес, оның бағалаушысына айналған. Өнердің кәусар туындысы халық өмірінің терең және мөлдір қайнарынан шымырлап шығады да, сол халықтың өзінің рухани сусынына айналады. Ақын поэзиясында рухтың, аса бір ізгіліктің мекені бар, табиғаттың сиқырлы сый қоймасы бар, сезім-түйсіктің ең нәзік сазды пернесі бар ғаламның тіршілік ағзасы.

Мұқағали – қазақ халқының әлеуметтік, ұлттық психологиясын жақсы білгендіктен ол әрдайым саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты тез өзгеріп отыратын қайшылықты, қарама-қарсы қоғамдық құбылыстардың куәгері болған. Өйткені ол халықтың қалың ортасында тәрбиеленген, халықпен етене араласқан үлкен азамат. Жақсылық пен жамандық, барлық пен жоқтық сықылды бір-біріне ымырасыз күштер текетіресе түсіп, тайталасып, арпалысып жатқанын көрген ақын оны жырларында шынайылықпен көрсетті. Ол өз ұлтының қасиетті тамаша дәстүрін, ұлттық психологиясын, өзіндік өрнек-бояуымен ерекше жырлады. Ақын өнерімен халық өмірінің арасында нық байланыс бар екені оның өлеңдерінен анық көрінеді.

Шын мәнінде ақынның өнерінде халық даналығының таңбасы бар. Демек, өнердің жасампаз күші оның халықтан туып, халық қажетіне жарауында жатыр. өз шығармалары арқылы ақын әдебиеттің халықтығын туғып көтерді; поэзия

бәрінен бұрын, халық өмірінің айнасы болуын, поэзияда, бәрінен бұрын халықтық мәні бар келелі шындықтардың суреттелуін көкседі.

Қолаң қара шашың-ай күн қақтаған!
Қос бұрым-ай жотанда бұлғақтаған!
Қарғам, сенде жерімнің иісі бар-ау,
Жер иісі жұпардан қымбат маған! –

деп толғайды бір өлеңінде. Яғни оның халқын сүюі табиғатынан, қанынан, бар болмысынан туады. Бұл ақынның туған топырағымен тұтастығын танытады.

Қазақ поэзиясындағы дәстүрлі тақырыптардың бірі – туған жер, оның бауырында өткен балалық, атамекеннің тағдыры, оған деген сүйіспеншілік екені белгілі. Ғалым Т.Жұртбай: «Көшпелі халықтың нысаналық атауына сүйенсек, Жер деген сөздің мағынасының өзі ұлы ұғымдық астардан шыққан. Жер. Біз жердің жемісін жеп, ырыздығымызды айырамыз. Есесіне ол біздің тәнімізді қойнына жасырады, денемізді азық етеді» [1: 4], - деп жазса, А.Шәріп: «Ұлттық идеяны халықтың қонысқа көзқарасына қатыссыз елестету мүмкін» [2: 85] еместігін ескере отырып, тұжырым жасайды. Мұқағали Мақатаев – туған жерінің суретін бейнелеуде өзіндік өрнек таныта, өзгеше поэтикалық әлем аша жырлайды. Табиғат аясында туып-өскен әрбір ақынның сол тақырыпқа қалам тартпауы мүмкін емес. Туған жерді, оның әдемі табиғатын жырлау – барлық ақынның перзенттік парызы. Қазақ даласының табиғатын Мұқағали пәк, таза күйінде көргісі келеді. Адам мен табиғатты ол тұтастықта таниды. Табиғат та адам сияқты кейде көңілді, кейде мұңды. Соған лайық ақын да оны әр-күйде суреттейді. Бірде ол дала бетін жапқан жібектей жасыл шөптер мен асқар тау, балдан тәтті сулар көрсе, кейде сол даладағы бабасы өскен Кеңбұлақты ғасырлардан оралған көштерге теңейді. Кейде сарғайған сары белін сәулелі лағылға теңесе, енді бірде сол даланың соққан самалынан таңдайына қымыздың дәмі келген.

Аян ғой аймағыңның сыры маған.
Сөйлейсің, сөйлейсің сен Ұлы Далам!
Мен сенің көкке ұшырған бозторғайың,
Шырылдап жерге түспей тұрып алам.

Жаралған жан емеспін басы бөтен,
Туған жер, топырағыңды басып өтем.
Кеудемде қатып қалған бірдеңе бар,
Кім білсін, туған жердің тасы ма екен?!

Ақынның ойы да, сезімі де еркін, сыршыл, нәзік мұңды көңіл-күйі аралас жүреді. Ақын көлгірсімейді, ағынан жарыла шынын айтады. Сезім мөлдірлігін, үлкен шеберлікті, суреткерлікті танытатын мұндай өлеңдер Мұқағалида мол.

М. Мақатаев адаммен бірге табиғаттан да келісім мен жарасым іздеген ақын. Оның лирикасындағы табиғат жай сурет, көрініс ғана емес, жанды, сезімтал. Сол үшін Алатауға мұң шағады, жас қайыңнан өзіне сырлас табады,

жапырақты жүрекке теңейді, мергеннің оғына іліккен аққу мен киікке жаны ашиды.

Кейіпкерді өз қиялындағы таза табиғат құшағына, ата кәсіп басына жетектеген – жеңіл-жеңсік, әуесқой желік емес, ішкі жан драмасын ашуға құрылған. Шынайы торығыс, жанға жақын, көңілге қонымды суреттерді еске алудан туған шын серпіліс, тебіреніс көкірегіндегі өзгеше бір шапағатты сәулені оятардай әсер береді.

Ақын туған жер табиғатын шабыттана, құштарлықпен өлеңге енгізеді. Жас ұрпақты туған өлкесін сүйуге үндейді. Адам назарын аударатын және адам тіршілігімін етене байланысты табиғаттың тылсым құпия сыры көп. Адамзат жаралғалы, тіпті одан да бұрын жаратылған заңғар, биік таулар мен шалқыған айдынды көлдер, ширатылған заңғар өзендер қай заманда да ақын қиялын тербетіп, назарынан тыс қалмаған. М.Мақатаевтың туған жерге байланысты өлеңдері бір шоғыр. Олар: «Апырай, туған жер-ай», «Дөңгелек жер», «Рахмет, дала», «Қазақ жері», «Жетісу», «Туған жерге», «Туған жер сағындырды», «Саржайлау», «Қайран, Қарасазым-ай», «Осынау шуақ шашқан кең өлкеде», «Туған елге» т.б. Себебі, қай ақынды алмаңыз, ең алдымен өзі өскен жерінің табиғатын жырлап өткен. Мұқағали да сол дәстүрді жалғастырушы.

Ақын таудың тура табиғи кейпін жырлаудан гөрі тауды фон етіп алып өзінің сезім дүниесін, көңіл-күй әлемінің тебіренісін осы фонға ұштастырып жібереді. Тауды жырлай отырып, түйдек-түйдек ой айтады, философиялық топшылаулар жасап, адам психологиясына жарасымдылық ұғымының эстетикалық мәнін сіңіріп жібереді. Тау табиғатының тылсым сырының ақын қиялын тербетіп, сезіміне ыстық шоқ тастап, бойына қуат дарытып отыруы да сондықтан.

Өлмесін деп берген ғой тауды маған,
Мен күрсінсем, күңіреніп тау жылаған.
Көңілімде бір құйын көтерілсе,
Тауларымда тұрады қарлы боран, - дейді.

Тауды өзінің, өз көңіл-күйінің баламасы ретінде салыстыра алады. Жаны да, тәні де табиғатпен өзектес сипатты көреміз.

Оның суреттеу мәнерінде сезім басым. Мұқағали сөзінен сыңғырлаған сұлу дыбыс шығады. Ақынның тілі үнді, әуенді, музыкалы тіл. Өлеңін оқығанда көкірегің күйге толып, өз-өзіңнен ән салып отырасың. Бұл – сүйіспеншілік, құштарлық сезімі. Ақынның туған жерге деген махаббатты жыр болып төгілген.

Мұқағалидың табиғат лирикасын ақын лирикасындағы туған жер келбеті, өлең өрнектеріндегі табиғат перзенттері, жырға айналған жыл мезгілдері деп топтауға болады. Ал, қыс тақырыбына жазылған «Анау – аспан, мынау – бақ» өлеңінде:

Аспан жердің арасын,
Дәрігер-қыс алуда.
Табиғаттың жарасын
Ақ дәкемен таңуда.

Тандырып ап маңдайын
Тағы көйлек сұрап жүр
Бақты кезіп тал – қайың,
Жалаң аяқ жылап жүр.
Ку бұтағын құшақтап,
Түксиеді кәрі емен.

Қыс – тазалық, қыс – аппақ, -

деп көз алдындағы көріністерді әшейін көзбен көріп қана қоймайды, көкірекпен қабылдап, өзінше, өзгеше бір бейнемен кейіптеп, кестелеп, бедерлеп көреді.

М.Мақатаевтың қуаныш сезіміне бөленген көңіл күйін «Біздің көктем» өлеңінен де көруге болады. Көктем мезгілі жер-дүниенің жасарып, тіршілік атаулының басталар тұсы және табиғат ананың босанып, айнала әртүрлі гүлдерге көміліп, жасыл желекке бөлінер сәті болғандықтан ақын көктемді өмірдің, жаңа тіршіліктің басы ретінде жырлайды. Лирикалық кейіпкердің көңіл-күйін, жан-толқынысын, сезімін бейнелеу, суреттеу арқылы маусымның қайталанбас сәттерін бейнелеп береді. Күзді бейнелеудегі ақынның әдісі өзгеше.

Сен менің тынысым ең, тұрмысым ең,
Сен үшін өмір сүріп тырмысып ем.
Жыл құсымен оралған жаным менің,
Бірге аттанып кетесің жыл құсымен.
Қызылы жоқ қырманды – күзде міне
Қайтқан құстың қараймын тізбегіне, -

деп, өз сағынышын, күрең күзгі күндерін мұңдана еске алып, құлазыған көңілін қайтқан құспен сабақтастырады.

Мақатаев атты дарын, алып ақындық талантымен қаншама жылдар өтсе де, өлмес өлеңдерімен өрлей бермек. Оның өшпес өрнекті өлеңдері ұзақ өмір сүріп, жастардың жүрегіне жарқырап жетіп, жалын құйып, өзінің жылуы мен жарығын дарытуда. Әрбір оқыған, ізденген сайын ақынның жаңа сырлары аңғарылып, тың толқындары тулап, сырлы саздарын төгуде.

Тарихтағы ұлт ұлы ақыны ғана шығатын шұғылалы биікке көтерілген әрбір ірі ақындар сияқты Мұқағали да қазақ поэзиясын жаңа кеңістікке көтеріп қондырды да, өзі соның мәңгілік тұрғыны болып қалды. Ол әрбір мезгілмен бір көктеп көгеріп, әр ұрпақпен бірге жасайтын ақындардың таңдаулы тобына жатса керек.

Әдебиеттер:

1. Жұртбай Т. Дулыға. Екі томдық. – Т.1. - Алматы: Жазушы, 2007. – 400 б.
2. Шәріп А. Қазақ поэзиясы және ұлттық идея. – Алматы: Білім, 2000. – 474 б.

ҚАСЫМ АМАНЖОЛОВ ЛИРИКАСЫНЫҢ КӨРКЕМДІК ӘЛЕМІ

Қадыров Ж.Т., Шералиева Г.Р., Сейдахметқызы Г.
Петропавл қ., М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті
Zkadyrov_777@mail.ru

Қасым Аманжоловлирикасының тілі бейнелі суретке толы. Ақын шығармаларында өзіндік бейнелеу құралдарын қолданылуы ақынның даралық тұлғасын тануымызға мүмкіндік береді. Ақын өлеңдерінде тек өзіне ғана тән бейнелеу құралдарын қолданғандығы өлеңдері арқылы дәлелденеді. Кез келген қаламгердің өзіне тән сөз қолдану тәсілдері болады. Әр қаламгердің сөз қолданысы өзіндік ерекшелігімен танылады. Стиль мәселесіне байланысты қазақ әдебиеттану ғылымында да қарастырылған. Қ.Жұмалиев: «Егер жазушының стильдік ерекшеліктері ең алдымен тақырып таңдау, шығармаларының идеялық мазмұны, жанры, композициясы, адам образын жасау әдістерін қамтиды десек, сөз қоры, сөйлем құрылыстары, поэтикалық тілі басқа компоненттерден олқы соқпайды. Өйткені қандай шығарма болсын, тіл арқылы жасалынады. Сондықтан тіл шешуші орын алуға тиіс» – дейді [1: 25]. Белгілі жазушы Ә.Кекілбаев: «Суреткердің өмірге деген өз көзқарасы болуы, оқушыға ылғи да өз ойын айтуға тырысушылық субъективизмді күшейтіп жібереді екен деп қорқуға болмайды. Суреткердің өзіндік қиялы, өзіндік көзтастасы, өзіндік ой тебіренісі мен субъективизмнің арасы жер мен көктей» – дейді [2]. Қ.Жұмалиев: «Қандай шығарма болсын тіл арқылы жасалады» - деп, стильді анықтаудағы тіл мысалдары мәніне көңіл бөлсе, жазушы Ә.Кекілбаев суреткердің дербес көзқарасы мәніне назар аудартқан.

Мұның бәрі белгілі бір ақын шығармашылығын қарастырғанда, оның өзіндік бейнелеу құралдарын арнайы саралауға алып келеді. Ақын стиліндегі бейнелілікті қарастырғанда, алдымен оның көркем әдебиеттің ажарлау құралдары эпитет, теңеуді қалай қолданғанына арнайы көңіл бөлінеді. Бұл тұста да стиль хақындағы тіл білімі мамандары мен әдебиетшілер ұйғарымдары арасында алшақтық жоқтығы, бұл ұғымның екі жақта да қызмат ете алатыны, онсыз стиль мәнін кең ашу мүмкін еместігі анықталады. Мәселен, көркем әдебиеттің ажарлау құралдары эпитет пен теңеу және құбылту түрлері ауыстыру, алмастыру, кейіптеу, меңзеу т.с.с. сөз болғанда, тіл білімі ғалымдары оны шығарма тілін т.с.с. анықтау үшін қолданса, әдебиетшілер ақын стилін, дербес бітімін т.с.с. ашу үшін пайдаланып отырады. Көркем әдебиет жалпыхалықтық тілдің бар байлығын молынан пайдаланады. Пайдалана отырып қазақтың ұлттық әдеби тілінің дамуына өз әсерін тигізеді.

Әркім ойын әртүрлі өреде жеткізіп айтады, сол ойды жеткізу мақсатында бірсыпыра амал-тәсілдер қолданылады. Біреу туралап, төтелеп айтса, біреу мақал-мәтелдеп, біреу тұспалдап, астарлап, біреу жұмбақтап жеткізеді. Осының бәрінде олар өздерінің эстетикалық өресіне, ой-сезімінің өресіне, мәдениетіне қарай, сөздің мәнді мағыналысын, бейнелі суреттісін, көркем бояулысын қолдануға тырысады. Осылардың бәрінің арасында логикалық та, тілдік, мағыналық та үйлесім болады. Ол үйлесімсіз сөз ойды жеткізе алмайды. Ал сөз өте күрделі құбылыс. Оны қолданудың өз заңдылығы, өзіндік жүйесімен қоса, әркім біле бермейтін көп қыры, көп сыры бар. Ақын-жазушылар солардың орайлысын, орнына қарай қолдануға тырысады. Бұл олардың шеберліктерін танытар тұсы саналады. Әрбір бейнелі образды, бояулы сөздің жағымды, жағымсыз мәнде қолданылатыны бар. Сөздердің жазушының дегеніне бағынып, ажарланып, ойнап шыға келетін мінезі тағы бар.

Айталық, Қасым Аманжоловта мынадай жолдар бар:

Батыстың бұлты қанталап;

Немесе

Қанталап бұлт төнсе.

Бұл жолдардағы «бұлт қанталауы» әдетте айтылмайтын, ойға сыйымсыз ұғым, «қанталау» деген тірі организмге ғана тән айтылады. «Екі көзі қанталап», «қолы қанталап» және тағы басқа болып қолданылады. Ал, мына жолдарда осы «қанталау» байырғы ұғымнан, сөздің өз мағынасынан алшақ қолданылған. Бірақ, ақынның айтайын деген ойын дәл жеткізіп, мағына тереңдігі жағынан да, көркемдік жағынан да үлкен роль атқаруда. Ол ақынның сөзді қиыннан қиыстыра, үйлестіріп әкеліп, өз ойын көркем жеткізе білген шеберлікте. Ал мұндағы үйлесімдер қалай көрінген? Ең алдымен мағына, мазмұн үйлесімі әдемі жеткізіліп берілген. Өйткені қантөгіс, қырғын соғыс жүріп жатқан жерде аспан ашық болмауы нанымды. Сондай-ақ батыс деп ақын Европа континентін ғана емес, соғыс өрті шарпып отырған күллі батыс елдерді, ондағы халықтарды да айтып отыр. Сөйтіп, ол дерт, қасірет мағынасында алынған «қанталап» деген сөзді әдейі қолданып, біріншіден, «батыс аспанының асты сау емес» деген ұғымды білдірсе, екіншіден, халық қасіреті, ел қайғысы деген мазмұнға да мегзеп жатыр.

Бұдан кейін өлеңге қойылар үлкен талаптың бірі – сезімге эмоциялық әсерлілік болса, мұнда жай әсер ғана емес, естіген құлақ елең ететін, ұққан көңіл бір дір етпей қалмайтын үрей де тұр. Байырғы мағынадан алшақ қолданылған «бұлт қанталауы» бұл жағынан да үйлесімді берілген.

Көркемдік тұрғысынан қарасақ, сөз бейнелі, образды. Көз алдына қып-қызыл болып күйіп батқан күн арайының фонында қара қошқыл қою бұлт – күннің батар шағы елестейді. Демек, шындық өмір көрінісі астарлы мағынада образ арқылы бейнеленген.

Сөйтіп, «бұлт қанталап» деген сөз өзінің байырғы мағынасында қолданылмаса да дәл осы жерде көп мағынаны білдіріп, ақын ойының жүзеге асуына қызмет етіп тұр. Осы тәрізді Қасымның:

Дүние тулап жатса да,

Мұхит мөңкіп;

Дүние дөңбекшіп жатты, –

деген жолдарындағы әдетте айтыла бермейтін, байырғы ұғымнан алшақ қолданылған «дүние тулап», «дүние дөңбекшіп», «мұхит мөңкіп» деген бейнелі сөз тіркестері бұл жерде сезімге әсер етіп, ойнап шыға келген.

Көркемдіктің негізгі шарттары ой айқындылығы, дәлдігі, сезім сұлулығы, нәзіктік, оқиға желісінің суреттілігі болып табылады. Қасым Аманжоловтың көркемдеу құралдарының халықтық үлгісін пайдаланып, өз тұсынан оны жетілдіре, дамыта түскен талант екендігі даусыз.

Шын мәніндегі көркем шығарманы табиғи дарын, асқан талант, ерекше шебер ғана жасайды дедік. Ал осы ерекше шеберіміз тыңнан сөз жасап, жоқтан бар жасай ала ма? Жоқ. Өйткені әдебиет теориясы жайлы жазған еңбегінде З.Қабдолов образ жайлы былай дейді: «...әр сөз о баста образдан туған, келе-келе көп образдар ұмытылған да, олардан туған сөздер ғана қалған. Сондықтан образды тіл деген ұғымды жаңалық деу қиын. Бұл – әр сөздің табиғи қасиеті» [3]. Олай болса, әрбір суреткер өз ұлт тіліндегі өзінен бұрын қолданылып келген бейнелі сөздерді, ұлттық поэтикалық тілдің өзіндік үлгілерін пайдаланады, ондағы ұлттық, халықтық ерекшелікті сөзсіз сақтап отырады.

Көркемдеу құралдары-образды сөз адамдардың өз ойын бір нәрсені екінші бір нәрсеге, бір құбылысты екінші бір құбылысқа балау, салыстыру, теңеу, мегзеу арқылы білдіру әрекетінен туғаны аян, болашақта да солай бола да бермек.

Дүниедегі ешбір ерекше талант өз ұлтының халықтық ауыз әдебиетінен, осы тәрізді халықтық ойдың нәтижесінен, оның көркемдеу құралдарынан пайдаланбай, одан үйренбей қалған емес.

Қасым Аманжоловтың да көркемдеу құралдарының халықтық үлгісінен үйреніп, соны пайдаланып, өз тұсынан оны жетілдіре, дамыта өскен талант екені даусыз. Қасым көркемдеу құралдарының халықтық үлгісін қалай пайдаланды, өзі қалай дамытты деген мәселеге тоқталамыз.

Қасым Аманжолов поэтикасы толық қалыптасып, өз стилін тапқанға дейін көркемдеу құралдарының өзінен бұрынғы халықтық үлгісін қолданған. Өз идеясын, ойын айқын, ашық жеткізу мақсатына бағындырып қолданған. Ал көркемдеу құралдарының халықтық үлгісі, бейнелі сөздің фольклорлық үлгісі, фольклорлық тәсіл Қасымда соншалық көп те емес. Шығарма көркемдігін белгілейтін шарттар дәлдік, ықшамдылық, қарапайымдық, сөз сұлулығы, олар арқылы берілетін мазмұн байлығы, мағына тереңдігі болса, жазушы, ақын өресін танытар меже – тіл байлығы, сөз төркінін, оның күллі қырын терең де нәзік түсіне білуі, оны өз творчествосында орнын тауып қолдана білуі.

«Көңілдегі көрікті ойды» сол көркем қалпында айтып берудің бірден-бір шарты – сол ойды ықшам, дәл, көркем, қарапайым етіп жеткізе алар сөз табу. Бұл, бір жағынан, суреткердің сөз қолдана білу шеберлігіне байланысты болса, екінші жағынан, тіл байлығына, сөз қорына байланысты. Ал суреткерді бұл қырынан танудың бір жолы – оның сөз қолданудағы амал-тәсілдерін. Анықтау болса, екінші жолы – сөз қорын анықтау. Ол үшін ақынның синонимдерқолдануын қарастырамыз. Мұның өзі ақынның тілді білу өресін де, суреткерлік қабілет өресін де танытар жайт деп ұғамыз.

Суреткердің бір мағынаны немесе бір ұғымды айтылуы басқа-басқа болып келетін бірнеше сөзбен беруіне мүмкіндігі бар. Біздің ұлттық тілімізде, сөздік қорымызда жатқан осындай сөздер мол. Бұларды *синоним сөздер* немесе *мәндес сөздер* деп атайды. Мұның өзі байлық. Өйткені, мейліңше таңда, мейліңше талға, сөйт те қалағаныңды қолдан. Бұл халық алдында үлкен жауапкерлікті талап етеді. Өйткені, халық сөз өнерін жоғары бағалаған. Халық үшін сөз алмайтын қиын, сөз шешпейтін түйін болмаған. «Ер құны, нар пұлы» кетсе, халық сөзге тоқтаған, соны да кешірген. Олай болса, бұл күнде ақын, жазушы атын екінің бірі жамылып жүр екен деп, сөз қадіріне жетпей, елдігінді өрге сүйрер өнерді күн көрістің көзі етуге арланбасақ та, қадірлемеуге қақымыз жоғын білуге тиіспіз.

Қасым Аманжолов ақындық өнерге өте жауапты қараған. Оның үстіне табиғатында төкпе ақын, тасып төгілмесе, сөз таппай қысылғаны байқалмайды. Айтып дегенін жеткізіп, өткір, терең және тұжырымды да шебер айта алған адам. Мысалы ол:

Жығылам деп жүре алмаймын жәй басып,
Жүгіремін киіп-жарып, айқасып.
Мүлги берсін, ілби берсін қорқақтар
Іш пыстырып, жалт-жалт қарап, жәй басып,

дейді. Осы жолдардағы сөздер біріншіден, Қасымның сөз қорының молдығын танытады. Өйткені мұнда мәндес сөздер басқаша айтқанда, синонимдер мол қолданылған. «Жүгіру», «киіп-жару», «айқасу», «мүлгу», «ілбу», «іш пыстыру», «жәй басу» – күллісі мәндес, синоним сөздер. Әдетте ақын-жазушылар синонимдерді сөз қайталаудан қашқан уақытта қолданады. Соның өзінде синонимдер жеткізе алмай, бір өлеңінде, бір шумақта, кейбіреу тіпті бір жолдың өзінде бір сөзді қайталап қолданып жататыны болады. Ал Қасым жеткізе алмай жатқан жоқ, қайта тасып-төгілтіп, төпеп қолданып жатыр. Синонимдерді бұлай қолдану Қасымда өте жиі ұшырайды.

Қазақ тілінің ұлттық көркем әдеби нормалары туралы профессор Р.Сыздық: «Ұлттық көркем тіл стилі, оның нормалары жазушы мен оқырманның талғамынан туады. Көркем стильдік нормалардың қалыптасып, орнығуында жазушылардың ролі зор екендігі белгілі. Шын мәнінде көркем әдебиет тілі жалпы әдеби тілмен тығыз байланыста бола

отырып, онымен тарихи контексте дами келіп, сол тілдің шоғырланған көрінісін береді. Қазақ көркем сөзінің ұлттық белгілерін анықтауда біз де осы танымды ұстанамыз, яғни көркем әдебиет стилінің нормалары, бір жағынан, жалпы әдеби тіліміздің ұлттық ерекшеліктерімен ұштасып жатса, екінші жағынан, ол нормалар көркем әдебиет тілінің ұлттық белгілерін ұсынатын қуатты көз болып танылады» [4] – дей келіп, қазақ әдеби тілінің ұлттық белгілерінің бірі ретінде сөзді астарлап, бейнелеп қолдануды айтады. Бейнелілік тек көркем әдебиет тіліне ғана емес, қазақтың жалпы сөйлеу тіліне тән белгі. Бұған сөздік қордағы атауларға зер салу арқылы көз жеткізуге болады. Затты, құбылысты, іс-әрекетті суреттеп сипаттап, астарлап айту мен теңеулердің активтілігі сияқты белгілер – қазақ көркем тілінің ұлттық сипаты.

Қасым Аманжоловтың шығармалары ұлттық тілдің байлығы мен сипатын айқын танытады. Ақын әдебиеттің ажарлау құралдарын, құбылту түрлерін шеберлікпен қолданып отырады. Лирикалық қаһарманның сипатын ашуда болса да, оқиғаны баяндауда болса да тұспалдау, ажарлау, құбылту үндестікпен жұмсалып отырылған. Теңеу, эпитет, ауыстыру, алмастыру, кейіптеу, ұлғайту, т.с.с. айшықтау орынды қолданылған. Ақын теңеулерінде де дәстүрлі теңеулер мен ақынның қолтаңбасын танытатын авторлық теңеулердің мол екендігін айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Жұмалиев Қ. Әдебиет теориясы. – Алматы, 1965. – 196 б.
2. Кекілбаев Ә. Шешендік шиырлары. – Алматы, 1993. – 221 б.
3. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы, 2002. – 359 б.
4. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы, 1995. – 267 б.

ҚАЗІРГІ АҚМОЛА-КӨКШЕ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ДӘСТҮР МЕН САБАҚТАСТЫҚ («Сарыарқаның жыр самалы» атты альманах бойынша әдеби сын)

Кемеңгер Қ.

Астана қ., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Әдебиет – өмір айнасы. Ұлылардан қалған ұлағатты сөзге алып-қосарымыз жоқ. Өмір шындығы, қоғам мұңы, замана зары, тарих тылсымы – қаласыңыз да, қаламасаңыз да әдебиетте бедерлене береді. Қолына қалам ұстаған қаламгер қауымы жылт еткен жаңалықты, шаттық сыйлаған қуанышты, қасірет әкелген қайғыны, қоғамға, ұлтқа пайдасы бар кез келген ғибратты оқиғаны жүйрік қиялы арқылы кестелі сөзбен көркем шығармасына айналдыра береді.

Көркем әдебиет туралы көрікті ой, кестелі сөз, орнықты пікір айту үшін теңіздей терең білім мен жоғары эстетикалық талғам қажет. Сынның теориялық анықтамасын бергенде ғалымдар оның әдеби, ғылыми, публицистикалық, эстетикалық, идеологиялық т.б. сипаттарын көрсетеді. Яғни, сыншы әрі жазушы, әрі ғалым, әрі журналист, әрі сұлулықты биік бағалай білетін эстет, әрі саясаткер болу керек. Қоғамдық ғылымдардан сусындаған әдебиет сыншысы алдымен әдебиеттану ғылымының салаларын жақсы түсінуге тиісті. Себебі сан ғасырлық тарихы бар көркем әдебиетке сыни баға беру үшін сыншыда териялық білім болғаны ләзім.

Асыл сөздің ұлы суреткері Жүсіпбек Аймауытұлы Мағжанның ақындығына баға берер алдында былай деп жазады: «Мағжанның ақындығын сынауға біліміміз, күшіміз кәміл жетеді деп айта алмаймыз; толық сынау үшін, оның алды-артын орап, өрісін арылтып шығарлық сегіз қырлы, негізді білім керек». Жалпы кез келген үлкен іске бармас бұрын байыпты дайындықтың болғаны дұрыс. Бізде ондай мүмкіндік болмады. Өмірге жаңа кітап келіп жатыр дегенді естіп балаша қуанғанымыз ғана белгілі. Оның үстіне ол кітап қазақ тілінде, Ақмола-Көкше елі жиырма ақынының өлең-жырын жинаған антология екенін біліп ерекше риза болдық. Жыр сүйер оқырманнан сүйінші сұрайық деп қуаныш үстінде жазған сондағы ойларымыз төмендегідей.

Жазылған туындының көркемдік қуаты қандай? Оқырманның жүрегіне ол шығарма жол таба ма? Еңбектің ғұмыры ұзақ, немесе қысқа бола ма? Бұл – екінші мәселе. Алдымен, арамыздағы сөз өнері өкілдерінің, өмірін өлеңге айналдырып жүрген жаратылысы бөлек жандардың тылсым табиғатын ашып көрейік. Ақын атаулы қауымның жан дүниесін зерттеп байқайық. Одан кейін ақынның қоғамда алар орны туралы пікірімізді ортаға тастайық.

Алланың пендесіне рақымы мол,
Сен де өзіндей адамға мейірімді бол.
Ол жаратты, сен дағы жаратып бақ,
Бардан барды жасасаң, болады сол, –

деген екен ғұлама Шәкәрім қажы. Адам баласының қандай да бір тірлігі, іс-әрекеті – Алланың несібесі, тікелей бұйрығы. Соның ішінде ақындық та – Жаратушы сыйлаған ұлы өнер, тылсым дүние. Ақындардың жұмбақ әлемін әлмисақтан бері қаншама ғұлама, зерек ғалымдар зерттеп келеді, ашамыз деп әуреленеді. Алайда ол әрекеттің бәрі де ақын жанын, өлең құдіретін толық түсіндіріп болды дей алмаймыз. Сірә, ешқашан білмей кетерміз де.

Ақын қоғамның ішінде өмір сүрсе де, өзінің жеке әлемінде бөлек кейіпкерлерімен сырласады. Сырласқан жандарынан естігенін, ойға түйгенін, жанын жадыратқанын, жүрегін ауыртқанын қаламы мен қағазына аманаттап, жырына айналдырады. Әлгі өзі өмір сүріп жатқан қоғам кірін жаңа жазған өлеңімен тазартамын деп әрекеттенеді. Қандай да бір ел қуанышын сүйіншілеп, халқының рухын асқақтатамын дейді. Не жазса да, жүрегінен өткізіп, шындықты ғана төгеді. Сондықтан, қазақ қоғамында ақынның алар орны төр

болған, айтқан сөзі ақиқат деп есептелген. Оның пікіріне хан да, қара да құлақ артқан. Тағы да Жүсіпбекке жүгінсек, ол былай деген: «Өнегелі ел аяулы ақындарына өшпес белгі орнатады, сөзін жинайды, басады, қастерлейді. Өмірін жазады, үлгі қылады... аспанға шығарады. Неге десеңіз, ақын – елінің тілі ғой, адал туған ұлы ғой, бүлк-бүлк еткен жаны ғой, жанын жеген ары ғой, айта алмай жүрген зары ғой».

Бұл пікірді Жүсіпбек Аймауытұлы қазақ поэзиясының аспанында ерте сөнген жарық жұлдызы Сұлтанмахмұттың сөздерін жинап, бастыру науқаны тұсында жазған. Оқырман қолына жол тартқан «Сарыарқаның жыр самалы» атты альманах жарық көріп жатыр деген сөзді естігенде Жүсіпбектің дана сөзі еске оралды. Аллаға шүкір, техногендік мына дәуірде, ел кітап оқудан қалған компьютерлік заманда елдің мұңы мен зарын, қуанышы мен шаттығын, толғағы тоқсан түрлі тірлігінің көркем суретін арқалаған тамаша жыр жинақ аяулы азаматтардың қолдауымен, әдебиетке жанашыр жандардың жәрдемімен жарық көрген екен.

Кітапты Қазақстан халқы Ақмола ассамблеясы мен «Аялау» қоры бірлесіп шығарыпты. Антологияның бас редакторы, «Аялау» қорының директоры – Ғалым Мәдешұлы Бекмағамбетов. Поэзиялық жинақ Қазақстан Жазушылар одағы Ақмола облыстық филиалының төрағасы Төлеген Қажыбаев пен Ақмола облыстық «Арқа ажары», Көкшетау қалалық «Көкшетау» газеттерінің және «Көкшетау» журналының бас редакторы Жабал Ерғаливтің жазған алғы сөздерімен ашылады.

Жинаққа топтастырылған өлеңдердің көркемдік деңгейі біркелкі емес. «Өлеңге әркімнің-ақ бар таласы» дегендей, авторлардың ішінде ел таныған ақындар да, аймақтық, қалалық жыр мүшайраларында көзге түсіп жүрген өнерпаздар да, өлең әлемінің табалдырығынан енді ғана аттаған жастар да бар. Антологияны құрастырғандар оның ішіне Ақмола-Көкше елінің жиырма сөз зергерінің туындысын топтастырған екен. Бұл орайда, олар танымал тұлғалармен қатар есімі беймәлім жастарды бірге беріп отыруының, біздіңше, мынадай айқын себебі бар. Біріншіден, қазақ сөз өнерінің көрнекті тұлғалары өмірге келген қасиетті топырақта жыр бұлағы суалған жоқ екенін байқату. Төлеген Қажыбаев, Мәтен Бижанов, Тыныштық Шәменов, Иран сал Тасқара, Сайлау Көшкенұлы, Бақберген Амалбек сынды аға буын қаламгерлердің елге айтар ақылын, ағалық өсиетін жеткізгісі келген. Екіншіден, бауырға аға, ағаға іні болып жүрген Сайлау Байбосын, Құдайберлі Мырзабек, Ерболат Баятұлы, Серік Жетпісқалиев, Қайырбай Төреқожа, Дәулетжан Ахметжанов, Алмас Темірбай, Арман Бердалин, Қайырбек Кемеңгер секілді орта жастағы ақындардың көкейіндегі көрікті ойын танығысы келген. Үшіншіден, Ұлмекен Тыныштықбекқызы, Әйгерім Джамантикова, Ердігүл Дәдібас, Дағыстан Алтынбек атты поэзия табалдырығынан енді аттаған жастардың балаң сезімін, тәтті қиялын бір кітапқа сыйғызуды мақсат еткен. Осындай жақсы әрекет арқылы кітапты құрастырушылар киелі топырақта өлең көші тоқтамағанын, жыр дәстүрі жоғалмағанын айтқысы келген. Яғни, бұл жинақты толық оқыған адам Ақмола-Көкше өңіріндегі өмірді көрген, халқына айтары бар ел

ағаларының, орда бұзар отыз бен ер жасы елу арасында жүрген, қоғамда өз орындарын таба білген орта буынды азаматтардың және өлең өлкесіне енді келген жастардың құдіретті поэзия тілімен өрнектелген ой-аңсарларымен таныса алады.

Антологияны парақтап қарасақ, атағы нар түйеге жүк болар, айтары бір қауым елге ой салар, төрт аяғын тең басқан шабытты жыр жазып жүрген Төлеген ағамыз сынды үлкен ақындар өз інілері мен қарындастарына өлең өлкесінде жол көрсетіп жатқандай әсер аламыз. Поэзия әлемінде соқталы табыстарға жете қоймаған, жыр жинақтарын жарыққа шығарып үлгермеген Д.Алтынбек, Е.Дәдібас, Ә.Джамантикова, Ұ.Тыныштыққызы секілді жастар үшін айтулы ақындармен бірге бір антологияда жариялану – үлкен абырой деп білемін. Бұл жағдай, екіншіден, олардың өз бойларындағы талантына деген сенімін нығайтуға көмектеседі. Болашақта осы жастар арасынан поэзия әлемінде Алмас ақындай жарық жұлдыз жанып жатса, бұл альманахқа олардың алғысы шексіз болады.

Кітапқа кірген өлеңдердің тақырыптық аясы, одан туындайтын идеялық мазмұны сан алуан. Шығармалардың көркемдік деңгейі көп жағдайда авторларының өлең жазу шеберлігіне сәйкес. Көп ақында туған жер, табиғат, махаббат, философиялық, діни, көңіл-күй лирикасы, тарихи секілді ортақ тақырыптар кездеседі. Мысалы, Төлеген Қажыбаевтың «Көкшетау туралы толғаныс»; Мәтен Бижановтың «Теректім», «Ауыл таңы», «Зеренді айшықтары», «Ару Көкше еркем десем ойыма»; Алмас Темірбайдың «Көкшетау», «Ескі жұрт»; Құдайберлі Мырзабектің «Ақмолаға арнау»; Серік Жетпісқалиевтің «Көкшетау»; Тыныштық Шәменовтің «Күз келді»; Сайлау Көшкенұлының «Туған елім», «Боран», «Күз», «Көктем келді»; Иран сал Тасқараның «Ақмола маршы», «Көкше жолы», «Көкше жері», «Жыл мезгілдері», «Ерейментау»; Қайырбек Кемеңгердің «Ауылға арнау»; Бердіхан Орындықұлының «Жол бойында туған ой»; Ұлмекен Тыныштыққызының «Жаңбыр жуып жапырағын желектің», «Сағыныш», «Табиғат тамашасы» атты туындылары туған жерді жырлауға, оның әсем табиғатын суреттеуге арналған. Мұндай ортақ тақырыпқа ақындардың көп өлеңін топтауға болады. Кейбір ақынның жеке шығармаларында бірнеше тақырып қатар беріледі. Мысалы, М.Бижановтың «Нұрлы жаз», «Толқын» өлеңдері табиғатты суреттеумен басталса, кейін олар оқырманды өмір жайлы философиялық толғанысқа жетелейді. Осындай тәсіл Т.Шәменовтің «Жалғыз ағаш», А.Темірбайдың «Ақ қар жауып жатқанда», Ұ.Тыныштыққызының «Неге менің көңілім көкті аңсайды» өлеңдерінде сәтті қолданылған.

Жинаққа енген бір топ өлеңдерді арнаулар құрайды. Бұл орайда арнауларды біз екі топқа бөліп қарастырғанды дұрыс деп есептейміз. Оның алғашқысы – ел тарихында айтулы орны бар, танымал тұлғалар туралы жазылған туындылар болса, екіншісі – есімі елге таныс емес, өлең жазған ақынның апасы, не жездесі, жора-жолдасы секілді адамдарға жазылған арнаулар. Т.Қажыбаевтың «Мерейтойға» (Мақтай Рамазанұлына); М.Бижановтың «Өмір жырлайды» (Сәкен Сейфуллин рухына); С.Байбосынның

«Қанжығалы Бөгенбай батыр», «Үмбетей жырау», «Сендерден қалған намысты», «Жантай батыр», «Табысу» (Ерейментауда әкелі-балалы Бапан және Саққұлақ билерге ескерткіш қойылғанда); Қ.Мырзабектің «Кекіліктегі күйзеліс», «Күлсауыт», «Жүз күннен кейін»; Е.Баятұлының «Біліп жүрсін соны адам»; С.Жетпісқалиевтің «Шоқан»; Қ.Кемеңгердің «Арыстар», «Серіні сағыну»; Д.Алтынбектің «Мәлік аға», «Мәлік Ғабдуллинге арнау» атты шығармалары ұлт тарихындағы ұлы тұлғалар өмірі мен өнегесін жырлайды. Олардың ұлағатын тану арқылы біз тарихымызды тағы да бір терең зерделей аламыз.

Антологияға кірген өлең-жырлардың көркемдік қуаты әр деңгейде деп көрсеттік. Айшықты теңеу, сәтті метафоралар арқылы жазылған сұлу лирика аталған топтамада біршама кездеседі. Т.Қажыбаевтың туған жеріне деген махаббат сезімі оның мына өлең шумағында әдемі берілген:

Перзентіңнің мына сырын ұғып ал,
Деген шақта тағдыр мәңгі тыным ал.
Саған деген махаббатқа оранып,
Сонау бір сәт қос жанарым жұмылар.

Төлеген ақынның талапты інісі Алмас Темірбай осы тақырыпқа жазылған туындысында өз махаббатын жаңа оймен жеткізеді:

Көзіме Көкшетау боп көрін бақыт,
Тірімде тілегімді орындатып.
... Мен сенің топырағыңды жер астынан
Сүйемін, сүйем мәңгі өліп жатып!

Екі ақында да туған жерге деген махаббат өлгенше таусылмайтынына көзіміз жетеді. Сонымен қатар, Алмастың туған жер топырағын өлгеннен кейін де сүйіп жатамын деуі – бұрын біз оқыған поэзияда кездеспеген жаңалығы. Кітапта осындай тосын ойлар, әдемі иірімдер Қ.Мырзабек, Е.Баятұлы өлеңдерінде де көрініс табады.

Көрнекті әдебиеттанушы ғалым, лирика табиғатын терең зерттеп жүрген Қуандық Мәшһүр Жүсіп: «Қай ақын болсын тамаша өлеңдер жазғысы келеді, тек көркем туындылар беруді мақсат тұтады. Әйтсе де, жақсы өлең тудыру кім көрінгеннің қолынан келе бермейтіні де белгілі. Нағыз талантты ақынның да өнер әсемдігіне жете алмауы аз кездеспейді», – деп поэзияға қойылар эстетикалық талғамның жоғары екендігін айтады.

Дей тұрғанмен, антологияға енген туындылар ішінде сезімге әсер ететін, қиялға бой алдыртатын, терең тұңғыық ойға батыратын, мазмұнына формасы сай айшықты жырлар аз емес. М.Бижановтың «Ауыл таңы» атты өлеңінде төмендегідей жолдар бар:

Келемін таңмен ертерек,
Жылы леп есті қарсы алдан.
Қыз-қайың – балдыз еркелеп,
Жездесін бейне қарсы алған.

Көркем сөзбен салынған сурет. Үзіндінің ажарын келтіріп тұрған қыз-қайыңды балдызға, ақын өзін жездеге теңеген сәтті метафора. Ел көбінесе журналист ретінде танитын Мәтен ағамыздың бұл өлеңдері қай заманда жазылғанын білмеймін. Қалай болғанда да, олардың ұйқасы, әсіресе, тармақ ішіндегі ішкі ұйқасы («Келші, жаным, бал ерніңді сүйейін») жұп-жұмыр. Олар мөп-мөлдір жырдың оқырманға берер әсерін күшейтпесе, әлсіретпейді. Ағамыздың философиялық тақырыпта жазылған «Өмір жырлайды», «Өмір деген немене...», «Екі өлең», «Тағдыр деген...» атты туындыларында да сәтті теңеулер, орынды метафоралар көп кездеседі.

Антологиядағы С.Байбосын мен Е.Баятұлының өлеңдері – намысты оятатын рухты жырлар. Құдайберлі ақынның бір топ өлеңдері де осы бағытта жазылған. Бұл ақындардың өлеңдерінен қазақ деген халықтың өр мінезін, асқақ арманын көре аламыз. Сайлау Байбосын өз жырларында туған жердің ұлы тұлғаларының көркем галереясын жасау арқылы бүгінгі замандастың зердесіне ой салғысы келеді. Сайлау ақынның Бөгенбай бабасының рухына арнаған өлеңінде төмендегідей жолдар бар:

Қайтеміз текке өкіне беріп,
Білмесе әркім шамасын.
Тұлғаң тұр бүгін екіге бөліп,
Даңқ пенен дақпырт арасын.

Ерейменнің шабытты ақыны, есімі алашқа жайылған Сайлау Байбосын отты өлеңімен қазіргі қоғамның зор кемшілігін дөп басады, орынсыз даңғойлықтың бет пердесін ашып береді.

Ерболат Баятұлы өлеңдерінен автордың өр мінезін, намысшылдығын, қайсар рухын байқаймыз. Кей тармақтарынан ақын ағамыздың тентек мінезін де аңғарып қаламыз. Өзіміз жақсы білетін Ерболат ақынның тіл байлығы терең, оны қолдану тәсілі ғажап, ойын жеткізу жолдары керемет. Өлеңдерінің қай-қайсысы болмасын сұлу жіппен өрілгендей, шебердің қолынан шыққан әшекейлі бұйымдай. Ақынның өзіндік дара стилін байқататын әдемі теңеулерден, бейнелі эпитеттер мен метафоралардан тұратын кейбір тармақ үлгілерін көрсетсек, олар төмендегідей: «Мекер қатын секілді жәләп қоғам» («Қызықпаймын...»), «Жастығымның жаз жайлауы гүл ашып» («Таң алдында жарқыраған жұлдыздай»), «Үйірінен безген құландай үркіп қашты үміт» («...Сәбидей шошып ояндым»), «Өтірік деген жалғанның жансыз жәдігөйі» (сонда), «Шыңыраудан шыққан шындықтың құлын даусынан» (сонда), «Өмірдің өзі құрылған өрмек сияқты // Шырмалған пенде дәрменсіз шыбын сынайлы» («Уақыт мүжіп тауысады...») т.б.

Ақынның кестелі тілмен әдемі жазылған жыр жолдарын оқып отырғанымызда жан ләззатына бөленгенімізді жасыра алмаймыз. Алайда «Қызықпаймын...», «...Сәбидей шошып ояндым», «Өмірдің жалған екенін» секілді өлеңдерінде Ерболат ақынның тарығуы, жалған өмірден шаршауы, жақсылықтан үміт жібін үзуі байқалғандай болды. Мұндай қоңыр жырларын ақын ағамыз енді жазбай-ақ қойса екен деген тілектеміз.

Көкшетаудың атын алты Алашқа танытып жүрген қазіргі қазақ поэзиясының жарқын жұлдызы Алмас ақынның антологияға енген тамаша өлеңдерін көркемдік қыры тұрғысынан біраз талдауға болады. Алайда біздің мұрат ол емес. Талғампаз оқырман Алмастың шығармашылығына биік бағасын беріп қойған. Досымыздың өлеңдері жайлы байыпты сөзді асықпай айтудың сәті әлі туар деп білеміз.

Шабытты ақын Құдайберлі Мырзабектің ұлттық нақышы қою, тілі шұрайлы, мазмұны бай, шынайы, табиғи жазылған көркем туындылары антологияның абыройын биіктетіп тұр. Зердеге ой салатын да, қиялға қанат бітіретін де, жүректі селт еткізетін де алуан түрлі мөлдір жырлар бар оның ішінде. Өлеңдердің бірінен ақынның дара мінезін танысақ, басқасынан көңіл-күйін, жанын мазалап жүрген сауалдарды түсінеміз.

Жалғанның өткінші екенін, пенденің өмірге келгендегі негізгі міндетін Серік Жетпісқалиев пен Арман Бердалин өз өлеңдерінде көркем жеткізе алған. Арман ақынның түрлі тақырыпта жазылған жақсы лирикасынан хабардармыз. Алайда жинаққа кірген шығармалары оның ақындық қуатын толық ашпайды. Арманның кітапқа кірген өлеңдерінің саны аз.

Антологияда ұйқасы ақсап жатқан, формасында олқылығы көп, көркемдік қуаты төмен, нәзік лирикадан гөрі құрғақ баяндауға, публицистикаға жақын өлеңдер де кездеседі. Ондай жырлар кітаптың бағасын түсіріп тұр. Өлсіз шығармалар жастарда ғана емес, сонымен қатар, жасы егде тартқан авторларда да бар. Осындай өлеңдердің орнына жерлестеріміз: Бауыржан Қарағызұлы, Мерген Тоқсанбай сынды жас ақындардың жаңа мазмұн мен тың формада жазылған жырларын бұл жинаққа қосқанымыз абырой болар еді. Келешекте осы ұсыныстарымыз екерілсе деген тілектеміз. Қайткенде де, антология арқылы болашақ ұрпақ ХХІ ғасырдың басында Ақмола-Көкше елінде сөз өнерінің, поэзияның қандай деңгейде дамығанынан, ақындарды мазалаған мәселеден аз да болсын хабар ала алады. Кітапқа деген анық бағаны да Күреңбайдай сыншы тудырған қалың ел сонда береді.

М. ШАХАНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ -МА/МЕ, -БА/БЕ, -ПА/ПЕ ОМОФОРМАЛАРДЫҢ СӨЗЖАСАМ ЖАСАУДАҒЫ СТИЛЬДІК ҚОЛДАНЫСЫ

Қожанұлы М.

Астана қ., Қазақстан Республикасының

Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы ұлттық қорғаныс университеті

m_kozhanuly@mail.ru

Қоғам және мемлекет қайраткері М. Шаханов шығармалары туралы жазушы Т. Әбдіков: «Сонау XV ғасырды мекен еткен жау жүрек жыраулардан бастап, күні бүгінге дейін поэзия әлеміне көз салсаң, қазақ халқының бүкіл ақыл-ойы, сенім-түйсігі, арман-мұраты, шаттығы мен қайғысы, жеңісі мен жеңілісі, ең алдымен, ақын жүрегіне жиналғанын көреміз. Олар өз Отанын сөзбен ғана емес іспен де, қарумен де қорғады. Халық тағдырын өз тағдырынан биік қойды. Сахарада сайран салып, ұшқан құстай еркіндікте бұла өскен, ерлікті тірлігіне ту еткен намысқой жырауларға ел үшін өлу бір тамаша бақыт, мұрат секілді. Елдің бірлігін ойлап күңіренген де, азаттықты аңсап айқасқа шақырған да, хандарға ақыл берген де – ақындар.

...Бұл күнде азаматтығы мен поэзиясын күллі әлем мойындаған Мұхтар Шаханов - осындай басын бәйгеге тіккен ақындардың бірі» [1:5-6],- деп жазады.

Мұндай ерлікті тудырушы күш – адамның өз халқына деген махаббатынан басқа ештеңе болуы мүмкін емес.

Ақын сонау поэзияға алғаш келген кезінен бастап, ел тағдырын жырлаудан жалыққан жоқ. Оның «Сейхундария», «Күре тамырды іздеу», «Сенім патшалығы» секілді философиялық поэмаларында ақиқат пен жалған, сенім мен күдік, махаббат пен қызғаныш, адалдық пен арамдық, ізгілік пен қиянат, ерлік пен сатқындық секілді рухани өмір өлшемдері мен болмыс заңдарына бойлай отырып, бар жақсылықтың басы – туған анаға, туған жерге деген сүйіспеншіліктен басталатынын дәлелдейді. Және де ақын үшін ең қымбат – өлеңнің түрі емес, ішкі мазмұны, өлеңдегі ой тереңдігі мен көкейтестілігі. Оның табиғатында суреткерлік қасиет басым болғандықтан, ашынған жүрек, ақырған ашу, қан жылаған қайғыны мезгіл, мекенсіз өлеңнің өзегіне итере салмайды, соған әкелген жағдай мен заманды, тарих пен тағдырды баяндап, тұтас бір өмір келбетін жасайды. Ақынның айтар ойы, айшықты сезімі кейіпкер тағдыры емес, өз тағдырымен тікелей үндестіріп, ой маржанын бүкіл әлемнен (Адам-Табиғат-Қоғам), ал поэзиялық бояуларын халықтан (Тіл-Сана-Ұлт) іздейді.

Ақын М. Шаханов қай тақырыпты алып жырласа да оқырманына ой салып, күтпеген тың байламдар жасау - оның шығармашылығына тән бір ерекшелік. Мысалы:

«О, сұмдық-ай,

Жаулық сезім парасатты паналапты,

Исатайды өлімімен Махамбетті жаралапты...

Қадірлім-ау,

Көз жіберші асау жылдар өрісіне,

Бір адамға байланысты бір адамның жеңісі де.

Кейде мені мұқатпақ боп жаулар сені жамандайды,

Ал егер сен жамандасаң, бұл әрине, маған қайғы» [2:23-б]♦,- деп жырлағандай, оның қоғам және мемлекет қайраткері ретіндегі рөлін тарихшы және әдебиетші қауым өкілдерінің еншісіне қалдырып, ақын поэзиясындағы кейбір тілдік элементтерге тоқталуды жөн көрдік.

Қоғамның дамуы, адам санасының өсуіне байланысты жаңа заттар мен ұғымдар пайда болады да, оларды атау қажеттігі туады. Осы қажеттікті атау үшін жаңа сөздер жасалады, кейде олар басқа тілдерден де алынады. Алайда, басқа тілдерден сөз қабылдау тіл дамуында белгілі бір орын алғанымен, тіліміздің сөздік құрамының баюында негізгі қызметті қазақ тілінің сөзжасам жүйесі атқарады [3]. Көне замандардан бері дамып, сұрыпталып, толығып келе жатқан бұл жүйе жаңа сөздер жасауды қамтамасыз етіп отыратын тілдік тұрақты құбылысқа жатады. Бір сөзбен айтқанда, сөзжасам жүйесі тілдің даму процесімен тығыз байланысты.

Сөз етіп отырған тақырыбымызға орай, ақын поэзиясындағы бір ғана - *ма/ме*, *-ба/бе*, *-па/пе* омоформалардың табиғатына тоқталып, оны ақын қалай қолданып отырғанына мән берелік. Мысалы, «Осалдық» атты өлеңінде:

«Бірде олай, бірде былай бұл өмір,

Бақ пен қайғы бір *бөлмеге* сыйған ба?!» [4:93] – деген өлең жолындағы *бөлме* сөзіне мән беріп, ақын (етістіктен зат есім жасап) бақ пен қайғыны бір жерге жинаудың мүмкін еместігін осылай түйіндейді.

Тіліміздегі оможұрнактарды бір-бірінен ажырату үшін екпін де жетекші рөл атқарады. Мысалы, сен ағашты бөлме – (етістіктен етістік тудырушы жұрнақ), сен бөлмеге бар – (етістіктен зат есім тудырушы жұрнақ). Сондай-ақ, етістіктен жасалған туынды зат есімдердің қайсы біреулері стильдік тұрғыдан келгенде, окказионалдық құбылыс ретінде қаралуға тиіс. Бірақ контекстік ыңғайда ғана дериват болып саналғанмен бұлар да сол нақтылы бір заттың атын білдіреді. Оны ақынның «Ғайша» атты өлең жолдарындағы *сырғыма* сөзінен байқауға болады:

«...Махаббаттың құм секілді мінезі жоқ *сырғыма*

Жүргенімен көп опық жеп алданып...

Ғайша кенет орнынан сүйретіліп тұрды да,

Бір ғана ойға табан тіреп түбірлі» [2:111].

Бұдан біз – ақын поэзиясында омоформаларды *-ма/ме* (варианттары) ұтымды қолдана білгендігін көреміз.

Жалпы, бұл омоформалар етістікке, зат есім, сын есімге, сондай-ақ шылау (оның ішінде демеулік шылау мәнінде) сөз таптарына да қатысты.

♦Ескерту: Ақын қолданысындағы бұл формалар арқылы жасалған өлеңдерін тізіп жатпай, бір ғана мысалдармен шектеп отырдық.

Тарихи тұрғыдан алғанда, олар о баста бір қосымша болғаны белгілі, яғни -ма/ме болымсыз етістіктің бұл жұрнағы өз мағынасының үстіне заттық мағына білдіріп, тағы бір мағынасы пайда болған. Сөйтіп, тілдің даму барысында, бұл қосымша екі сөз табының көрсеткіші дәрежесіне жеткен. Мұның өзі тілде синтетикалық тәсілдің сөзжасамда өнімді екенін көрсетеді.

Бұл жұрнақтың басты қасиеті екі сөз табына: етістік пен зат есімге қатысты. Осы форма етістіктің болымсыз түрінде кездескенде сөз мағынасын өзгертпейді, тек ғана сөзді түрлендіреді. Мысалы, «Жігерлендіру» өлеңінде:

«Кім айтты саған:

Тұлпарды *сүрінбейді* деп,

Асауды *мінілмейді* деп,

Ақ көйлекті *кірлемейді* деп,

Қара ешкі мүжіген ағаш

Қайтадан *гүлдемейді* деп?» [2:30],- деген жолдарында ақын өмірдегі құбылыстың қайталау процестерін етістікті сөздерді түрлендіру арқылы түйіндейді. Сонымен қатар, ақын айтпақшы ойының стильдік талабы мен талғамына қарай, етістіктің болымсыздық мәндегі қосымшасын қазақтың қара өлең түрінде қолданып, өлең ұйқасын нәрлендіріп тұр. Оның «Танакөз» атты поэмасынан көруге болады.

«Жап-жас едік, сұлу едік, бірақ ерге *шықпадық*,

Арманда өлген екі достың шаңырағын *жықпадық*.

Бізді намыс асырады, қиындықтан шықты алып,

Екеуіңнен артық бақыт бар деп тағы *ұқпадық*» [4:172].

Сондай-ақ, бұл қосымшаның сөзжасам жасауда етістіктен зат есім тудыру жағынан қандай өнімді болса, сын есім тудыру жағынан да сондай қабілетті. Оның бұл ерекшелігі жоғарыда айтылғандай, зат есімге, сын есімге ортақ (омонимдес) қосымша болуына байланысты.

Тілімізде -ма/ме (варианттары) жұрнағы арқылы жасалған сын есімдер тікелей өздері жалғанған негіздерінің лексикалық мағыналарына байланысты сындық ұғымды білдіреді. Мысалы, «Алма бақтың ұрылары» атты өлеңінде:

«Алма бетті қарындасым бой жеткелі менің де,

Мазам кетті. Бір көңілсіз шырмау түсіп сенімге.

Қиын, қиын, қыз ағасы болу деген бұл бір сын,

Бағымызға қандай ұры жолығарын кім білсін?» [4:101],- деген өлең жолдарында *алма* (етістікке -ма жұрнағы жалғанып сын есім) сөзі *бетті* сөзімен тіркесіп, синтаксистік қызметіне қарай айқындалып, қыздың бет-әлпетінің қызыл шырайлы екенін, бетті алмаға теңеп тұр. Ақын поэзиясында бұл қосымшаның қасиеті етістікке, зат есімге қарағанда, сын есім тудыру қабілеті сан жағынан аз кездеседі. Мұның өзі ақын тілінің сөзжасам жасаудағы өзіндік қолданысындағы ерекшелігі деп қараған жөн.

Сөз етіп отырған омоформалар ақын поэзиясында көмекші сөздерді (оның ішінде сұраулық мәндегі демеулік шылау) жиі қолданылған.

Тілімізде сұраулық мәнде қолданылатын демеуліктердің (-ма/ме, -ба/бе, -па/пе) өзіне тән, дербес лексикалық мағыналары болмайды. Олар толық

мағыналы сөздерге, кейде сөйлемдерге әр алуан абстракциялық (грамматикалық) мағына қосу үшін жұмсалып, өздері қатысты сөздермен тіркесіп, әр түрлі формаларда тұра береді [5]. Тілдік форманың осы қасиетін ақынның атақты «Нарынкұм зауалы» поэмасында:

«Бұдан өткен зор қасірет болар *ма*,

Бұдан өткен зор қасірет болар *ма*,-

Деп әкесі жас үйірді жанарға» [2:117],- деп беріліп, -ма формасы етістікпен тіркесіп, өкіну мағынасында қолданылса, ал сұраулы сөйлем жасаған -ма/ме қосымшасы өзінен кейін анықтайтын сөйлемді керек ететін құбылысы бар. Мысалы:

«Бұл замани қағиданың мүмкін бе екен көнер *ме* еді,

Қозы-Көрпеш аман болса, Баян сұлу өлер *ме* еді?

Исатайды жеңбесе жау, Махамбетті жеңер *ме* еді,

Қайран ақын тағдырына соққысына көнер *ме* еді?» [2:23],-десе, енді бірде ақын:

«Даңқ деген нар *ма* екен, нар құлатқан жар *ма* екен?

Ұқсап туу бар-дағы, ұқсап өлу бар *ма* екен?» [4:104],- деген өлең жолдарында -ма/ме шылауы етістікпен, есім сөзбен тіркесіп риторикалық мәнде қолданып тұр.

Біздіңше, М. Шаханов поэзиясында шылаулардың неғұрлым жиі кездесуі, ақынның сөз қолданысы, стилі және осы ерекшелігінен (омоформалар қолданысы) ақынның шығармашылық кредосы мүлдем бөлек екенін байқадық.

Ақын М. Шаханов поэзиясындағы тілдік өрнектердің ерекшелігі – оның азаматтықты ақындықтан биік қоятындығы. Автор «Мені неге Мұхтар қойған?» атты өлеңінде:

«Өткізбеймін ешкімге зорлығымды,

Түсірмеймін ешкімге көлеңкемді,

Заманымнан алғанша үлесімді

Тоқтатпаймын тағдырмен күресімді.

...Мені осынау сенімнен *айырма*, Отан,

Қатарыма күшімді пайымдатам.

Өзім қанша мықтыны мойындадым,

Енді өзімді соларға мойындатам» [6:13],- деп жырласа, ал ақын Т. Айбергенов болса:

«Ақын боп өмір кешіру оңай деймісің, қарағым,

Аузында жүру бұл өзі сыздаған барлық жараның» [7:29],- дегендей, екі ақын ағаның поэзиясындағы ортақ үндестік - азаматтықтан ел, халық мүддесін жоғары қоюында. Екінші сөзбен айтқанда, олар өз халқының барлық сыздаған жарасының аузында жүрген ақындығында.

Қорыта келгенде, жазушы Т. Әбдіковтің «Еңбекпен келген даңқ - ақын үшін үлкен бақыт, бірақ та нағыз ақын қашан да халқы бақытты болғанда ғана өзін бақыттымын деп санайтынына имандай сенсек, онда америкалық ақын Джон Эшперидің: «Құдайым, әр ақынға, өз ұлтына осы Мұхтар Шахановтай қызмет етуді жазсын!» [1:13-14],- деген пікірімен түйіндей келіп, ақын

поэзиясының ажырамас бір бөлшегі ретінде омоформаларды сөзжасам тұрғысынан зерттеу - болашақтың ісі демекпіз.

Әдебиеттер:

1. Әбдіков Т. Халқын сүйген қаламгер // Кіт.: Шаханұлы М. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - Дәуір дастандары. А., 1992.
2. Шаханов М. Эверестке шығу. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - А.: «Атамұра», 2003.
3. Қазақ тілінің сөзжасам жүйесі. - А.: «Ғылым», 1989.
4. Шаханұлы М. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - Дәуір дастандары. А., 1992.
5. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. - А.: «Мектеп», 1994.; Жосақынова Ш.Қ. Қазақ тіліндегі сұраулы сөйлемнің табиғаты мен стилистикалық ерекшеліктері (АҚД). А., 1994.
6. Шаханов М. Махабатты қорғау. Өлеңдер, балладалар, поэмалар. - А.: «Жалын», 1982.
7. Айбергенов Т. Шығармалар. – А.: «Қазақ энциклопедиясы», 2013. т.1.

«АБАҚ АРМАНЫ» ПОЭМАСЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР

Құлыбекова Ж.С., Аманкиличева Қ.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Ежелден қалыптасқан қазақ фольклоры әр дәуір сипатына қарай өзгеріп, түрленіп отырған. Бұл мұра халықтың рухани байлығының өзегі бола тұра, оның тарихи және көркемдік мәні түрліше көрінеді. Осыған сәйкес фольклор мұраларының кейбіреуі санамыздан өшіп, қолданудан шығып жатса, кейбіреуі жанадан өрістеп, дамыды. Осындай рухани қордың озығын, көркемін ақын-қаламгерлер өз шығармаларына арқау етті. Бұл орайда С.Бегалиннің халық ауыз әдебиеті үлгілерін өз шығармаларында орынды да кеңінен қолданып, туындыларының идеялық-көркемдік арнасын тереңдете, ажарландыра түскен мақсаттан шыққанын көруге болады.

«Ақынға ақын болу үшін ең басты шарттың біреуі өзінен бұрын жасалған халық әдебиетін көп білу: ауыз әдебиетінде аты аталған атақты ақындардың бәрі де ең алдымен, халық әдебиетін жақсы білген» [1:177], - деп С.Мұқанов айтпақшы, С.Бегалин де фольклор туындыларын жақсы біліп, оның адам өміріндегі маңызды орнын естен шығармаған, тәрбиелік-тағылымдық мәнінің талай ұрпаққа игі әсер ететініне күмән тудырмаған. Фольклор элементтерін поэмаларында кеңінен пайдалануының басты кілті де осында шығар.

1927-32 жылдар аралығында жазылған «Абақ арманы» атты көлемді поэмасында бүгінгі шал, кешегі күні жауға қарсы қолдың басшысы болған өжет те алып, мерген де найзаға ұста, талай жерде қайрат көрсеткен Абақтың өмірі мен ішкі сыры негізге алынған. Оның бейнесі эпостық жырлардағы батырлардың кескін-келбетін де, ішкі мінезін де көз алдымызға әкеліп, зор сүйіспеншілік тудырады:

Қармаулы, қара құсты, қалбағайлы,
Ұзын жақ, қалқан құлақ, кең маңдайлы,
Отты көз, қасқыр қабақ, қошқар тұмсық,
Сом дене, болат тұлға ерге сыйлы.
Кең иық, шалқақ топшы, балғын білек,
Бура сан, қасқыр жота, өр көкірек,
Қайтпайтын жаннан беті өрт мінезді,
Сан жаудың алдын тосқан найза тіреп [2: 146].

Тама ішіндегі кірме Абақтың әкесі құл, шешесі күң бола тұра, өз құрбыларынан артық туып, ерлігімен көзге түсіп, «сүйріктей суға шыққан көзді тартып» деп суреттелуінен тау тұлғалы азаматтың талай абырой-даңқымен танылатынына үміт мол көрінеді. Бірақ әділетсіздік пен жаугершілік кең етек жайған заман талай азаматтың тағдырымен ойнағаны, талай адамның өмірі қыл үстінде болғаны белгілі.

Барымтамен, ұрлықпен тыным таппай күн көріп жүрген Тарақтының озбыры Аққозы Сарысу бойындағы Қаракесек Нұрланға ойнақ салып, елін шауып, «сабасын керегеге іліп, қорын төгіп, жонды жон қылып, белді қан қылып», барлық малын айдап әкелуге қол астындағы он жігітіне жарлық береді. Жерді жақсы білетін жетеудің басшысы Абақ ел жата, малшысы көп қалың жылқыға кеп тиеді. Бұл екі жақтың өзара ұрысы жан аямай беріспеудің қимылы еді:

Жарқылдап, айбалталар от ұшқындап,
Желекті ақ найзалар жүр сымпылдап.
Қабактан қан сырылдап, маңдайдан тер,
Ұрысқа екі жақ та кірді шындап.
«Аттанның» қоюланып артқы жағы,
Құйылды тобыменен ел адамы,
Жазылып Абақ тобы есі шығып,
Жалғыздап қаша ұрыс сап бытырады.
Абақты бой жаздырмай ортаға алып,
Абақ та жан аямай қимыл салып,
Дарытпай етке таяк, *аш бөрідей*,
Шығады *Ырғайкермен* топты жарып [2: 149].

Нағыз қас батырларша қимылдаған Абақты дұшпандары қолға түсіріп, қол-аяғын байлап Нұрлан қолына тапсырады. Елді әбден ығыр қылып, талай қанға батырған Нұрлан мен Аққозы арасындағы тартыс нәтижесінде жазықсыз айдап салған Абақ сияқты ерлер тұтқын боп итаяқтан сарысу ішіп жапа шегеді, соңдарынан келген іздеуші де болмайды. Нұрлан ол арқылы Тарақтыға өшпес

таңба салу мақсатында ауылына келген ташкенттік бай Садыққа Абақты ит орнына сатып, үлкен қорлық көрсетеді:

Мен десең орындалсын осы қолқам,
Ерлік қыл осыны істеп көрсет өнер.
Орнына сол адамның бір тілегім,
Қостағы қос қарала итіңді бер [2: 151].

Бұндай азапқа төзіп, тағдырдың салғанына көнетін Абақ емес-ті. Оның ішіне түйген өз есебі бар болатын – ол амалын тауып қашу. Жанына жалынды үміт серік болған Абақ жасымайды, қайта осы ой оны қайрай түскендей, сенімін арттырғандай. Оның *монологы* - жарқын дәлел.

«Егер де өлмей өтсем мынау шөлден,
Бұл да бір бейнет шығар тәнім көрген,
Тән түгіл жан қорлығы бұдан да ауыр,
Сатылып ит орнына ит боп көнген.
Босанар бір кез келсе кісенді ашып,
Құтылар мынау тордан шығар қашып,
Садықтай сұмырай байдың басын кесіп,
Кетер ем кегімді алып, қанын шашып» [2: 153].

Іздегенге – сұраған демекші, Абақтың ол ойы да жүзеге асады. Тұтқыннан Садыққа пышақ салып өлтіріп, Көсеукөкке мініп қашады.

Шығарма тағдырын тартыс шешпек. Тартыс та уақытқа тәуелді өзгеріп отырады. Фольклорлық негізге сүйенгеніне қарамастан, шығарманың басты көркемдік қасиетін поэмада тартыстың реалистік сипаты көтеріп, анықтап тұр. Олай қарасақ, тартыс әлеуметтік жағынан тең емес адамдар арасында ғана емес, Аққозы секілді бай құйыршығы – сұмырай Жәпек арасында да өтеді екен. Абақты өзгеден көп күндейтін жексұрын Жәпектің алдауға келгенін ыңғайынан біледі. Бұл поэмадағы тартыстың жете ойластырылуын көрсетеді. Шығармада Садықтың өлтірілуі шиеленісті ширата түседі. Тартыс аясын кеңейтіп, шығарманың тынысын ашады.

Бірақ Абақтың еліне қайтып баруына жол жоқ – Аққозы да, Нұрлан да жау. Осы жерде Абақтың тағы да қатты толғанып, жаны тебіренгенін көреміз, өзін сатып кеткен жауларына деген өшпенділік – әр батырдың басындағы жағдай деуге болады.

Сыймаспын Сарыарқаға атым өшпей,
Неге өсті өшкір атым, бағым өспей.
Арқа мен Сыр бойына қош айтысып,
Болмайды қырғыз өтіп шетке көшпей [2: 155].

Қырғыз еліне кетіп қалған Абақ Алатау бөктерінде Мария қызға кездесіп, бірін-бірі ұнатып, ғашық болған екі жүрек енді табысып, енді бақыттарын тапты ма дегенде, тағы бір сынақ түседі - Марияны улы жылан шағып өлтіреді. Бұған қатты шерленген Абақты Марияның әкесі Аркадий мен Сәрсен шал өз жандарына алады, сөйтіп, басына талай қиындық түскен Абақ сол уақыттан бері тау бөктерінде талай жыл өмір кешеді. Поэма халық ауыз әдебиетіне тән элементтер негізінде осы Абақ басындағы шерлі оқиғаны баяндап береді.

Қазақ халқы ерте заманда тек төрт түлік малды өсіріп, соны тіршілік тірегі етіп қана қойған жоқ. Мұнымен қатар, аң аулауды да кәсіп еткен, үлкен өнер ретінде бағалаған. Аңның етін, жүнін, терісін тұрмысындағы керегіне жаратқан. Бұл поэмада да *аңшылық салты* кездеседі, «тоқсан үйлі тобырды, алпыс үйлі арықты құс етімен асыраған Қамбардың» іс-әрекеттеріне ұқсастық табамыз:

Абақ шал аң іздерде мылтығын ап,
Кететін жалғыз өзі тауды қулап,
Өрісі жалғыз аяқ жартас жолы,
Үсті құз, астында өзен жатқан тулап
Бүгінде бізді бастап тауға барып,
Отырдық Күйгенсуда аз дем алып.
Келген соң Күйгенсуға күңіреніп,
Абақ қарт көп отырды ойға қалғып [2: 144].

Сонымен қатар, бұл поэмада батырлық, ерлік суреттерін үлгі ететін эпизодтар да баршылық:

Әрі алып, әрі мерген, найзаға ұста,
Көрсеткен үстем қайрат талай жерде.
Жеңбеген жат таяғы батыр Абақ,
Өр мінез, қайсар, өжет, батыл Абақ [2: 146-149].

Ауыз әдебиетінің басқа түрлеріне қарағанда, мақал-мәтелдің өзіне тән ерекшеліктері мен өзгешеліктері бар. Ең алдымен, әдебиеттік жағынан алғанда, мақал үлкен толғау, образ арқылы берілген логикалық ой қорытындысы болып келеді. Ол адам өмірінде, тұрмыс-тіршілікте, қоғамдық жағдайларда кездесетін әр түрлі құбылыстарға, тарихи мәні бар оқиғаларға берілген даналық баға, тұжырымды түйін есебінде қолданылады.

Ақын өлеңдерінде мақал-мәтелдер шоғыры да жиі бой көрсетеді. Мақал-мәтелдің басты қасиетінің өзі – нақты өмірден туған байлам, қорытынды түйін. Олардың тақырыбы алуан түрлі. Әсіресе, туған жер, атамекенге байланысты халық сөздері өте көп. Оларды ақындар не дәл сол қалпында немесе сәл-пәл өзгеріске түскен үлгіде алып қолданады. Ал С.Бегалин «Ел іші – алтын бесік» мәтелін тура қалпында алып, адам тіршілігі үшін ел, халық мәнінің зор да қымбатты, қасиетті екендігін тереңдете түседі. Яғни:

Жоқ олай қалың елден торықпайын,
Сыр тартпай, сырттан шошып қорықпайын.
Ел іші – алтын бесік, адастырмас,
Білейін өзім барып елдің жайын,-
Деді де Абақ солай қорытты ойын,
Бекітті баруға елге батыр бойын.
Көсеукөк ауыздықты қаршылдатып,
Алысып тізгінмен салады ойын [2: 156].

Немесе «Ел құлағы – елу» деген мәтелді ақын аз ғана өзгертіп пайдаланады, мәні еш өзгермеген.

Бес елші Сыр бойына ілінгенде-ақ,

Абақты сұрастырып түрді құлақ.
Елу гой ел құлағы, ел шынышыл гой,
Елшілер Абақ барын білді сұрап.
Бес елші Нұрлан сөзін келген ұстап,
Соны айт деп елде Нұрлан берген нұсқап
Абақтың Садық байды шөлде өлтіріп,
Кеткенін қолға түспей Көсеукөкті ап [2: 163].

Ақын поэмаға терең мағына мен ерекше көркемдік нақыш беріп тұрған тұрақты сөз тіркестерін жиі пайдаланады:

«Сабасын керегеге іліп, қорын төгу», «Жонды жол қып, белді қан қып» - бейбіт елді шабу.

«Итаяқтан сарысу ішкізу» - тұтқынға қорлық көрсету.

«Азу тісін қайрау», «Қанын ішке тартып, тілін тістеу» - дұшпанына кек сақтау.

«Ұзынынан мұрттай түсу» - жығылып қалу.

«Ақылға жан ашуы бермей ерік» - ашуға бой алдыру.

«Аузын буу» - үнін шығармау.

«Сүйекпен кетпес таңба» - жазылмайтын жара.

«Құлақ естіп, көз көрмес» - алыс жаққа.

«Бармақ шайнау» - қатты өкіну.

«Күлдей боп оты сөну» - үміті өшу.

«Дау аяғы насырға шабу» - жағдайдың ушығуы.

«Көркіне көз тоймайды» - сұлу, ажарлы, көркем.

Бейнелі сөздер қатарына жататын, аз сөзбен көп ойды білдіре алатын, ықшам, өрнекті сөз тізбектерінің бірі – қанатты сөздер. Олар жанрлық жағынан мақал-мәтелдерге ұқсас болып келеді. Сапарғали шығармаларында қанатты сөздер де мол кездеседі. Мысалы «кеудесін тірі жанға бастырмаған, жауына қарыс адым аштырмаған», «ел сүйген ерлік ісін ер өлер ме», «қанталап екі көзі, кегі қайнап», «бұт артар жылқы қалмай» деген нақылдары белгілі.

Ақын қолданысындағы қанатты сөздер мен мақал-мәтелдер қаламгер ойын айшықты, көркем жеткізуіне негіз болған. Ойын дәл, тұжырымды айту үшін алған. Мақал-мәтелдерді кейде дәлме-дәл өз мағынасында алса, кейде қолдану аясын кеңейтіп, жаңа мән, реңк үстейді. Өлеңнің өлшем, ұйқасына бағындыру мақсатында жартылай, өзгерте пайдаланған.

С. Бегалиннің бұл поэмасы аңыз түрінде жазылған. Мұнда Абақ пен Марияның махаббаты жайлы айтылған. Бірақ, қос ғашықтың жолы болмай Мария ажал құшады.

Кей кезде есіне алып Мариясын,
Абақ қарт алады іркіп көзден жасы,
Шіркін-ай, осы өмірде көрер ме еді,
Достықпен алуан ұлт тең қосқан басын.
Дейді ол – бүгін менде өлшеусіз бақ,
Өсірдім талай-талай бақытты ұрпақ.
Қарт десең қарқылдайды: - жаным жас қой,

Келді, - деп, - жаңа маған жасарар шақ.

Бізге айтқан ертедегі шал арманын,

Менің де ортақтасып еске алғаным.

Алдына жас оқушы тарттым кеңес,

Келешек толықтырар кем қалғанын.

Ел сүйген ерлік ісін ер өлер ме,

Қиямет ер еңбекке теңелер ме.

Арқа, Сыр, Алатауда айтады ертек,

Абақтың аңызы, - деп бүгінгі ел де [2: 177].

Абаққа сенімді серік болған Көсеукөк бейнесі де поэмада ұтымды суреттелген. Ол белгілі Тайбурыл, Тарланкөктей тұлпар, Нұрланның қай жиынға барса да бәйгеге қосатын олжалы аты болған.

Сұйық жал, сабау құйрық, көстиген Көк,

Есіктей омырауы төстиген Көк,

Асты – алыс, үсті – қысқа, сиыр бөксе,

Кең танау, кешкіл маңдай кекшиген Көк.

Көсеудей тұлғасы оның көсей біткен,

Бауыры жерге жақын төсей біткен,

Атаған Көсеукөк деп тамам Түйте,

Мүшесін үйлестіріп сыртқы түкпен [2: 156].

Ғалым Р.Бердібаев: «Түркі халықтарының эпикалық аңыздарында тұлпар аттың тұлғасы жасалған. Жалпы алғанда тұлпар тұлғасының жасалуы қаһармандық эпостың ең екшелген, көркемдік бояуы қанық тұстарының бірі болып табылады», - дейді [3: 54].

Көшпелі тұрмыс кешкен халық шаршап-шалдығуды білмейтін ұшқыр сәйгүліктер ойлап шығарған. Тұлпар бейнесі – кең байтақ даладағы қимыл-қозғалысты беруші, батырдың пырағы, баға жетпес қазынасы, қысылған сәттерде ақыл-кеңес беретін қос қанаты, серігі. Батырдың мінген атының жүйрік болып көрсетілуі қаһармандық эпостың түпкі идеясына – халқын сыртқы жаулардан қорғау мақсатына тікелей байланысты. Батырлар жырында тұлпар түрлі жағдайға алуан түрлі сипатымен көрінетін киелі жануар ретінде де суреттеледі.

Поэмада заттың не құбылыстың айрықша белгісін, қасиетін білдіретін бейнелі сөздер, құбылысты басқа нәрсемен салыстыру арқылы сипаттау тәсілі - теңеу мен эпитеттер де молынан бар. Әсіресе, Мария қыздың бейнесін беруде автор эпитетті жиі қолданған: «Алтын шаш, қаршыға көз, қиылған қас» деу арқылы ұлттық бояу-бедерді қоюлата түскен. Немесе Абақ бейнесі «Өр мінез, қайсар, өжет, батыл» деп суреттеледі. Сол сияқты «күміс табақ ай», «керілген ақ маңдай», «ай нұрлаған ақ ажар», «балғын сұлу», «мылқау құз, меңіреу жартас», «жібек жел», «бура сан», «жаралы жүрек», т.б.

Теңеу түрлері: шаншылған найзадай, тасты үйірген мұздай бұлақ, ай жарық самаладай, өмірдің өрнегіндей, барысша ойнап, керегедей қия тас, т.б.

Сонымен қоса, С.Бегалин ертегіге тән келетін бастама мен аяқтаманы да қолданады:

Күн өтті, күн артынан айлардан ай,
Байлауда Абақ жатыр қимылдамай [2: 150].

Немесе:

Ол күндер жатыр алыс әлдеқайда,
Аққозы, көпес Садық, Нұрлан бай да
Жоғалған, із-тозы жоқ олар түгіл,
Талай жыл, талай жаңа туған ай да [2: 177].

Фольклордың өзінің идеялық-эстетикалық мәнін жоғалтпай, қаламгер шығармашылығына бай рухани қазына болғанын көріп отырмыз. С.Бегалин халықтың мәдени тұрмысында рөлі жоғары тұратын қисса-дастандар мен аңыз-ертегілерді, небір ғажайып сырларды түйе жүріп, оларды өз шығармаларында келісті пайдаланады.

Әдебиеттер:

1. Мұқанов С. Қазақтың ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер. – Алматы: Арыс, 2002. – 272 б.
2. Бегалин С. Өлеңдер мен поэмалары. – 2 том. - Алматы: Жазушы, 2007. – 252 б.
3. Бердібай Р. Эпос мұраты. – Алматы: Жазушы, 1997. – 267 б.

С. БЕГАЛИН ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ ФОЛЬКЛОРЛЫҚ ДӘСТҮР

Құлыбекова Ж.С., Кенжебулатова Г.

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

Қаламгердің фольклорлық игі дәстүрді орынды қолдану шеберлігі 1944 жылы жазылған «Айдос» (күй сарынымен жазылған аңыз) поэмасында да берік орын алып, жалғасын тапқан.

Поэма қазақ халқының бай да құнды мұрасы - батырлар жыры тілінде жазылған. Айдостың тууы, батырлық әрекеті автор суреттеулерінен айқын көрінеді, жау қолында қалған жер, әке өлімі, ел зары бұғанасы қатпаған баланың кегін оятады, көңілі алабұртады :

Айдос туып Арқада,
Апыл-тапыл басты аяқ.
Жау қаптады Арқаға,
Ауылға келді қол таяп.
Айдос өсті ержетіп.
Желекті найза үйіріп,
Желпінте жүйрік ат мініп.
Жауар бұлттай түйіліп,

Ат құйрығын шарт түйіп.
Әке өлімі, ел зары,
Ойды құрттай жайлаған.
Жауға айқасу іңкәрі,
Кеудеде ыза қайнаған.
Албырт өжет жас батыр,
Ұран күтті жан- жақтан,
Неге езіліп ел жатыр,

Арылтпай қоныс қалмақтан [1: 217], - деп келуде халқымыздың эпостық жырларынан танымал Қобыланды, Алпамыс, Тарғын сияқты батырларының бейнелерін көргендей боламыз.

Халық мұрасында толғау жиі ұшырасып отырады. Толғауда өсиет, насихат, толғану, белгілі бір мәселені тереңінен қозғау байқалады. С.Бегалиннің аталмыш шығармасы толғаудан басталады:

Домбыра үні сыр тілі
Пернемен жосып сарнайды.
Көкейге күйдің сыбыры
Күңіреніп зарлайды.
Сырлассаң күйге тіл қатып,
Ертеде өткен елді айтар.
Кей кезде күй үн қатып,
Ел серкесі ерді айтар.
Сол домбыра сақтаған,
Шешейін түйген сырымды.
Күй күмбірлеп мақтаған
Есейін талдап жырымды [2: 178].

Ақын алда болатын оқиғаны меңзей, жаратылыс құбылысы мен адам өмірін үндестіре алып, дүниенің өткіншілігі туралы ой толғап отыр. Түйдек-түйдегімен келген шоғырларда ақын домбырада қалған ертедегі қайғылы аңызды жеткізеді. Жаз мезгілінің өтіп, күз мезетіне сай табиғаттағы сұрқайлық, жадаулықтың сипатталуы әңгімеленетін аңыздың да өкінішті, қайғылы екендігін білдіреді. Соған орай өлеңде баяу, бірқалыпты ырғақ бар. Бұл жерде сөздің эмоционалдық қуаты мен мағына мәнерлігінің маңызы да көрінеді. Домбырадағы әуен – ерін жоқтаған елдің мұңы, зары.

Айдостай ердің тағдыры домбыра арқылы талай замандарға жетіп, талайлардың құлағында қалған. Алыстан шолып, толғанып еске ала отырып, ақын сол бір ауыр кезең елесін – қалмақтар шабуылының қаһарына ұшырап, қырылғаны қырылып, қалғаны қашып құтылып, көбі қолға түсіп, естен таңған зобаланды көрсетеді. Осы оқиға – қырық жылғы шер ұмытылмай, ескірмей домбыра шанағында қалған. Толғау табиғатына өсиет, ғибрат айту, үлгі-өнеге беру тән десек, жоғарыдағы үзіндіде ол сипаттар аңғарылады да. Себебі, домбыра жеткізбек болған оқиғаға елең етіп құлақ түресіз, жадыңызда тұтуға ыңғайлана бастайсыз.

Бұл ойды поэма соңында да көреміз:

Қолында жалғыз домбыра,
Жарықшақ жабы үнімен,
Сырын ойға қондыра
Жеткізіп ем мұны мен [2: 202].

Қазақ фольклорындағы күрделі жанр – қаһармандық және лиро-эпикалық жырларда халық санасының эволюциялық дамуы, әлеуметтік сананың жоғарылауы, белсенділігі танылады. Бұл Айдосты, сол арқылы елін жат жерлік жау - қалмақтан қорғау пана, қорған болар батыр-қаһармандардың образын жасаудан да байқалады. Поэмада ер Айдос ел азаттығы жолында күреседі, намысты қолдан бермей қапылыста мерт болады. Осындай ер-азаматтың адал жары – Қарашаш та туындыдан лайықты орын алған. Құртқа, Гүлбаршын бейнелеріне ұқсас Айдостың жары Қарашаштың бейнесі де көркем түрде сипатталады:

Айдос та жүрді масайрап.
Қасында жары Қарашаш,
Алма беті гүл жайнап.
Қарақат көзі жаудырап,
Қарағанда Қарашаш,
Жүректі шымшыр жүз бұрап,
Лебіне жаның болып мас.
Қарашаш десе – қарашаш,
Бұрымы түскен толқындап.
Иіліп нәзік қара қас,
Ақ маңдайға өрнек сап.
Қыр мұрынды, қыпша бел,
Сұңғақ сұлу тал бойы.
Демесек те кемеңгер,
Айдосқа серік әр ойы.
Ақылды адал жар сыны
Айдостың жанын балқытып [1: 217-218].

Поэманың өне бойында батырлар жырындағыдай, патриотизм сарыны мықты орын алған, үнемі батырлық, ерлік мадакталады. Өз елін жау қолына бермеу үшін жанын да пидә етуге даяр Айдостай ерлердің халық үшін аянбай өмірлерін сарп еткені мәлім. Ашық айқас - жекпе-жекте қарсыласын жеңу – басты мақсат. Батырлар жырына тән бұл белгі поэмада бар.

Айдос келіп түсті аттан,
Халық алдында қару сап:
Жау найзасы жарқылдап,
Ойнаса елім көгінде.
Тығылып топқа бойды ұрлап,
Тұрғаным тірі өлім де.
Жас жанымды арнадым,
Қазақтың намыс, ары үшін.
Жас күшімді арнадым

Халықтың қоныс қамы үшін.
Атадан қалған кегім бар,
Анау тұрған қалмақта.
Тілекте халқым, тұрыңдар,
Байладым басты бармаққа.
Рұқсат бер, қалайық!
Ер тілегі – бір тілек.
Жекпе-жекке барайын [1: 228].

Сонымен қатар, бұл поэмада батырлар арасындағы тартысты көруге болады:

Қазақтың ері жиылды.
Кетті айқасып екі жақ,
Найзасын көкке үйіріп.
Айбалталар жарқылдап,
Қылыштар қия шүйіліп.
Алтын кіріс сары садақ,
Адырнасы мөңіреп.
Тартқанда ерлер тұра қап,
Ат шөгіп аяқ жер тіреп.
Садақтан оқтар көкке ұшты [1: 225].

Бата - адал ниет, жақсы тілек білдірудің ұлттық дәстүрі. Бата қазақ фольклорының дербес, шағын жанры ретінде қарастырылады. Ұйқасты, ырғақты болып келетін, тұрақты образдарға негізделетін бата халқымыздың жақсылық пен жамандық, адалдық пен арамдық, обал-сауап турасындағы моральдық-этикалық түсініктерінің айғағы іспетті.

Поэмада *бата беру* дәстүрі кездеседі:

Деген кезде жас түлек
Қамалып тұрған қазақтан,
Қасқара шабар таппай ер,
Жабығып тұрған барлық жан:
«Айдос жаным, бері кел,
Жай қолыңды, жас көкжал.
Қолдасын қорғап ер бабаң,
Қалмаққа бар да ойран сал.
Жауыңнан ағыз қызыл қан».
Сол жерде тұрған халық боп,
Ақ ниет, адал тілекпен
Бата берді қалың топ,
Бір дауыспен дүр еткен [1: 228].

Түс көру фрагменттері фольклор жанрларынан эпостарда, аңыз-ертегілерде беріледі. Мәселен, қазақтың ғашықтық жырларының бірі «Мақпал қызда» Жабының түс көріп, оны құрдасы Бұлдырыққа жорытатын сәті бар.

Поэмада Айдостың көрген жайсыз түсі шындыққа айналып, ол аңдып отырған жау қолынан қапыда оқ құшады:

Отырғанда Айдос ер
Бір түс кеп түсті есіне.
Көрмегенім жақсы еді?
Шашын жайып Қарашаш
Неге апырмау қамықты.
Қанды жасы аралас
Неге бүйтіп тарықты
Қарашаш сәулем қамығып,
Отыр ма қорқып ойланып.
Әлде жүдеп жабығып,
Сағынып жарын ойға алып.
Жабықпа, жарым, жүдеме,
Қағас көрдім, қатер түс.
Басыңды сүйеп кеудеме,
Қоштастың тым асығыс [2: 197].

«Қыз Жібек» жырында Төлегеннің өлімі суреттеледі, сол жырдағыдай бұл поэмада да Айдостың өлімі суреттелген:

Айдосқа кеп оқ тиді.
Өң бұзылып леп-лезде.
Бітіре алмай ол күйді.
Денесі құлап жер құшты,
Белгісіз оқтан атылған.
Сыбызғы қолдан жер ұшты
Күнді күймен батырған.
Қайдан шықты, қай жақтан
Қаңғырып кеп жалғыз оқ?
Қандай дұшпан, кім атқан?
Айнала жым-жырт, түк үн жоқ
Айнала іздеп ел шапты,
Бекініп оқтың атылған.
Қалмақты ақсақ ел тапты,
Бір жарда бұғып отырған [2: 199].

Сөйтіп, кек жалыны барлық ойын тұмшалаған жаралы қалмақ жарда бұғып жатып, тасадан тап беріп, сақтанбай, қаперсіз отырған Айдосты жүректен садақпен атып өлтіреді. Қалмақтың бұл қанішерлігі үшін қолданылатын жаза – өлім еді, бірақ халық оның тұтқындағы өмірін сақтап қалу арқылы азабын молайта түскен. Бұл да – қатал, бірақ әділ жаза деуге келеді.

«Күй сақталсын есте» деп,
Басын кесіп алмапты.
Өмір бойы сол күйді,
Тартыпты қалмақ байлауда,
Көрмей туған елді, үйді
Жүрсе де азап айдауда [2: 201].

«Айдос» - сюжетті поэма. Оқиғаның басталуы, шегіне жетіп, шиеленісуі, кейін шешілуі, - бәрі де классикалық шығармаға тән заңдылықпен өсіп-өрбіп отырады. Қай қаһарманның болса да, кейпінде, сөзінде жасандылық жоқ, қайта олардың әрбір қылығының орындылығы, нанымдылығы оқырманды сүйсіндіріп отырады, поэма қызықты оқиғасымен, кейіпкерлердің өзіндік болмыс-бітімімен ерекшеленеді. Ақын оқиғалардың ішкі байланысын нанымды құрған. Мұнда болмыстан тыс тұрған оқиғалар, өзге күш иелерінің көмегімен тез шешімін тауып жатқан әрекеттер жоқ. Әр оқиға тұсында кейіпкердің мінез-кұлқы, ішкі көңіл-күйі ашылады, дара сипаттарымен танылады.

«Айдар» поэмасынан да эпостық жырларға тән осындай ерекшелік - *батырлық әрекетті* байқауға болады:

Бірде Айдар есіне алып ел ертегін,
«Ер қазақ ел қорғаған менің тегім,
Халқы үшін қаны бірге жанын қиып,
Қорғаған туған жердің жаттан шегін.
Мен-дағы ұрпағымын сол атаның,
Жайылған жер жүзіне ер атағым,
Карпатқа ертеде елім ойран салып,
Берлинге тартқан екен сар садағын.
Күнірентіп Әлпі тауын батыр бабам,
Өртше ойнақ сап қыраны жалындаған,
Солардың ер ұрпағы мен жас қазақ
Тағы да жауды қуып келдім саған», -
Дейді де ол мақтанады ер атаға,
Шықты ұран жауға аттанбай ер жата ма? [1: 317].

Фольклор мұрасы сол халықтың көкейіндегі арман-мұратын, рухани байлығын, ұлттық дүниетанымын білдірген. Фольклордың түрлі жанрлары – жұмбақ пен мақал-мәтелдер, ертегі мен аңыздар – жүйелі ой мен зерек те кең дүниетанымның белгісі. Осы тұрғыдан алғанда, көне мұралардан бастау алып, оны шығармашылықпен пайдалану суреткердің өзіндік бір даралығына меңзейді [3: 101].

Осы ретте С.Бегалин поэмаларында халықтың хал-күйі, қоғамдық, әлеуметтік жайы, қарама-қарсылық сияқты саяси мәні зор оқиғалар көтеріледі, халық ауыз әдебиетінің игі дәстүрлері арқылы тақырып аясы да, көркемдік маңызы да аса бағалы болып табылады. Автор халық мұрасын ел тарихымен байланыста алып қараған. Өз елінің фольклорын жанымен сүйді, қазақ фольклорының қадір-қасиетін, халықтық сипатын, көркемдік әлемін, тәрбиелік мәнін ашып танытты, өз ой-пікірін білдірді.

Қорыта айтар болсақ, жоғарыда талданған поэмалар да ақынның халық мұрасынан алған, фольклорлық сюжет желісі бойынша жазылған шығармалар. Жас шағынан ауыз әдебиетінен сусындап өскен С.Бегалин әркез бұл қисса-дастандар мен аңызды жадында ұстап отырған.

Халық ауыз әдебиетінен үйренуші болып келген С.Бегалин фольклорлық дәстүрді өз шығармашылығында тиімді пайдаланған қаламгер деп шүбәсіз айтуға болады.

Әдебиеттер:

1. Бегалин С. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1966. - 436 б.
2. Бегалин С. Өлеңдер мен поэмалары. – 2 том. - Алматы: Жазушы, 2007. – 252 б.
3. Хасенов М. Мұқанов және фольклор. – Алматы: Ғылым, 1980. – 232 б.

К ПРОБЛЕМЕ КЛАССИФИКАЦИИ МЕЖДОМЕТИЙ В КАЗАХСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Лазухина Л.В.

Уральский федеральный университет имени
первого Президента России Б. Ельцина

luba_laz@mail.ru

Междометия всегда вызывали интерес исследователей из-за своего особого положения в системе частей речи. Их невозможно отнести ни к знаменательным, ни к служебным словам. Некоторые ученые вообще не считают междометие отдельной частью речи и вопрос о частеречном статусе этой обособленной группы слов в течение длительного времени является одним из дискуссионных вопросов. Другую проблему представляет классификация междометий, т.к. данная категория включает в себя неоднородные группы слов, различающиеся по семантике, строению, выполняемым функциям и синхронным связям с другими частями речи. Несмотря на появление нескольких фундаментальных трудов в этой области, проблема классификации междометий остается не до конца решенной.

В казахской лингвистике в разное время данной проблеме уделяли внимание А. Байтурсынов, Г. В. Архангельский, А. Ыскаков; К. Жубанов, К. А. Бейсенбаева, Ш.К. Бектуров, Н. Оралбай и др, предлагавшие свои классификации.

Первой научной, и, с нашей точки зрения, наиболее подробно описанной, аргументированной и снабженной многочисленными примерами, является классификация Ш.Ш. Сарыбаева. [1:532-548]

Точку зрения Ш. Сарыбаева разделяют Ф. Оразбаева, Г. Сағидолда, Б. Касым и еще ряд исследователей.

Нами также были рассмотрены классификации, представленные в «Сопоставительной грамматике русского и казахского языков» [2: 445-449], «Қазақ тілінің грамматикасы», отражающей деление междометий, основанное

на классификации Ш. Сарыбаева, [3: 248-251] и «Қазақ грамматикасы» 2002 г., в которой находим деление междометий по семантике на эмоциональные (көңіл күй), императивные (императивтік ишара) и бытовые (тұрмыс-салт); по значению – на однозначные (бір мағыналы) и многозначные (көп мағыналы); по структуре – на основные (түбір, негізгі) и производные (күрделі түбірлі). [4:564-566]

Проанализировав и сравнив классификации упомянутых авторов, был сделан вывод, что у большинства казахстанских исследователей наблюдается совпадение точек зрения при делении междометий по способу образования на простые и производные и по количеству передаваемых значений на однозначные и многозначные, но расхождение мнений при классификации их по семантическому признаку.

В русской лингвистической традиции исследования междометий также наблюдается тенденция к появлению разнородных классификаций. Этот вывод основан на изучении как более ранних классификаций В.В. Виноградова [5:614-621], А. И. Германовича [6:8-38] и др, так и более поздних классификаций других исследователей, например, классификации Е. В. Середы [7:33-36], а также классификации, представленной в академической «Русской грамматике» 1980 г., составители которой опирались на взгляды Виноградова.[8:732-734]

Новый, во многом нетрадиционный, взгляд на феномен междометия предлагает И.А. Шаронов. Он пишет, что междометие в языке имеет две различные реализации – устную, которая называется в этологии вокальным жестом, и его письменную фиксацию, которую он предлагает называть собственно междометием. Он указывает на лингвоспецифичность междометий и универсальность многих вокальных жестов.

Ш. Шаронов полагает, что в ситуации отсутствия единого классификационного критерия для класса междометий необходимо вычленение прототипической группы первичных эмоциональных междометий и детальное ее рассмотрение на разных уровнях языковой системы: фонетическом, морфологическом, синтаксическом и семантико-прагматическом, а также изучение представлений о них в семиотике, этологии, паралингвистике, психологии и теории коммуникации. [9:24]

Сравнив междометия русского и казахского языков, приходим к выводу, что, несмотря на имеющиеся различия в представленных классификациях, можно указать на факт, что в обоих языках имеются классы эмоциональных и побудительных междометий (по семантическому признаку), основные и производные (по составу) и однозначные и многозначные (по количеству передаваемых значений).

При изучении истории исследования английских междометий складывается впечатление, что в английской лингвистической традиции его научному изучению практически не уделялось внимания. В книге D.C. O'Connell и S. Kowal находим замечание о том, что в девятнадцатом и двадцатом веках зарубежные исследователи не проявляли интереса к изучению междометий.[10:133-134] И хотя имеются отдельные сочинения, например, о

«естественных звуках» (Winteler, 1892), «о сигналах бедствия» (Kluge, 1902), «детском лепете» (Oehl, 1933) и даже о междометиях в классических языках (Schwyzer, 1924), но не нашлось подобных материалов этого периода, написанных на английском языке или об английском языке. Они отмечают, что по их данным, первые систематические лингвистические исследования первичных междометий проводились, шведским исследователем Айдефосом (Ideforss, 1928), за ними следуют работы Теньера (Tesnière, 1936) и Карчевского (Karčevski, 1941), но обе на французском языке. Рейсигль (Reisigl, 1999) обобщил большую часть истории исследований как первичных, так и вторичных междометий в языках континентальной Европы; однако, его материалы ограничиваются исследованиями, представленными на немецком языке, а в его собственных исследованиях в значительной степени рассматриваются вторичные междометия. Действительно, среди зарубежных исследователей междометий можно назвать часто встречающиеся имена, немецких исследователей К. Элиха (K. Ehlich), Д. Нюблинг (D. Nübling), В. Вундта (W. Wundt), датского ученого О. Есперсена (O. Jespersen) и др. и лишь немногие имена англичан. В ходе изучения истории исследования междометий в английском языке встречаются, например, имена британских лингвистов Р. Квирка (R. Quirk), С. Гринбаума (S. Greenbaum), Д. Лича (G. Leech), Я. Свартвика (J. Svartvik) однако они ограничиваются описанием междометия как «маргинального и аномального класса», который, с их точки зрения, находится на «грамматической периферии», в том смысле, что междометия не входят в конструкции с другими классами слов, и слабо связаны с предложениями, с которыми они могут орфографически или фонологически сочетаться. Они также «периферийны» по отношению к системе языка в целом, т.к. часто предполагают использование звуков, которые в других случаях не встречаются в английских словах. [11:67,74]

Некоторое внимание уделяется рассмотрению английских междометий, наряду с междометиями русского и некоторых других языков, в работах представителей так называемого когнитивного направления: А. Вежбицкой, Ф. Амеки, Д. Вилкинса (D. Wilkins) и пр.

А. Вежбицкая определяет междометие как «языковой знак, выражающий текущее ментальное состояние говорящего, который может быть использован сам по себе, выражающий поддающееся определению значение, не содержащий других знаков (с поддающимся определению значением), не являющийся омофоничным с некоторой другой лексической единицей, которая ощущалась бы семантически связанной с ним, и указывающий на текущее ментальное состояние или ментальный акт говорящего (например, «я чувствую», «я хочу», «я знаю»)). В соответствии с данным определением, она подразделяет междометия на: 1. эмотивные 2. волитивные 3. когнитивные. Следует подчеркнуть, что она не считает, тем не менее, данное подразделение строгим из-за тесных семантических связей между междометиями различных типов.[12:616-619]

Ф. Амека, назвавший междометия универсальной, но все еще пренебрегаемой частью речи, описывая первичные (Oh! Gee! Oho! Wow! Oops!) и вторичные (Help! Fire! Hell! Christ!) междометия, придерживается следующей классификации: 1. expressive 2. conative 3. phatic.[13:105-114]

Последняя изученная нами классификация была предложена К. Годдардом [14:54-55]. Он предлагает деление междометий по трем признакам: formal, semantic и contextual. Формально междометия делятся на: а) “noise-like” primary б) “word-like” primary и в) secondary. Семантически различаются emotive, cognitive и volitive. Контекстуальные включают в себя междометия 1) immediate, stimulus-bound 2) didactic 3) discursive и 4) ironic.

Под дидактическими он понимает те междометия, которые используются, чтобы моделировать реакцию, например, реакцию родителя, который видит грязного после завтрака ребенка и выражает «спонтанное отвращение».

Дискурсивные отражают не реакцию, вызванную каким-либо физическим стимулом или действием человека, или его поведением, а скорее реакцию, вызванную тем, о чем человек думает.

Рассмотрев различные взгляды на природу междометий и разные подходы к решению проблемы подразделения их на классы в казахском, русском и английском языках, приходим к выводу, что на данный момент не существует единой для этих языков классификации этой категории слов. Однако, исследователи всех трех языков признают наличие классов первичных и вторичных эмоциональных и побудительных междометий.

Междометия характеризуются лингвоспецифичностью, а устная реализация первичных междометий – универсальностью. Для дальнейшего фактического подтверждения данного положения, а также для уточнения толкований междометий в грамматиках и словарях необходимо продолжить сопоставительные исследования этих слов в неродственных языках.

Литература:

1. Сарыбаев, Ш. Қазақ тіл білімінің мәселері. Междометие в казахском языке / Ш.Ш. Сарыбаев. – Алматы: «Абзал-Ай» баспасы, 2014. – 640 бет.
2. Сопоставительная грамматика русского и казахского языков. Морфология / Академия наук Казахской ССР, Институт языкознания. – Алматы: Наука, 1966. – Стр. 439-452
3. Қазақ тілінің грамматикасы. Морфология. – 1 том. – Алматы, 1967. – Стр. 247-254
4. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис. – Астана, 2002. – Бет. 564-567
5. Виноградов, В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове / Под ред. Г.А. Золотовой. – 4 изд. – М.:Рус. яз., 2001 – С. 611-627
6. Германович, А. И. Междометия русского языка: пособие для учителя / А. И. Германович. – Киев: Радянська школа, 1966. – 169 с.

7. Середа, Е. В. Морфология современного русского языка. Место междометий в системе частей речи: учебное пособие [Электронный ресурс] / Е. В. Середа. – 2-е изд., стер. – М.: Флинта, 2013. – 160 с.
8. Русская грамматика. – Том I. – М.: Наука, 1980. – Стр.732-736
9. Шаронов, И.А. Междометия в речи, тексте и словаре / И.А. Шаронов. – М.: РГГУ, 2008. – 288 с.
10. O’Connell D.C., Kowal S. Interjections/ Daniel C. O’Connell, Sabine Kowal//Toward a Psychology of Spontaneous Spoken Discourse. – New York, 2008. – p. 1–9. – Mode of access: http://link.springer.com/chapter/10.1007/978-0-387-77632-3_14 (Date of access: 28.11.2015)
11. Quirk, R., Greenbaum S., Leech G., & Svartvik J. (1985). A Comprehensive Grammar of the English Language. London and New York, Longman, 1779
12. Вежбицкая, А. Семантические универсалии и описание языков/А. Вежбицкая. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 790 с.
13. Ameka, F. (1992). Interjections: the universal yet neglected part of speech. Journal of Pragmatics 18, 101-118.
14. Goddard, C. (2013). Interjections and Emotions (with Special Reference to “Surprise” and “Disgust”). Journal of Pragmatics 6, 53-63

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Мұхамеджанова А.Т., Мұхамеджанова Г.Т.
Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы СҚМУ

Андатпа. Қазіргі жаһандану заманында әр ұлт өз тілін, дінін, ділін сақтап қалуға жағдай жасауда. Мұндай мәселе жалпы білім беретін мектептерде айтарлықтай қолға алыну керек. Өйткені қазіргі мектеп оқушысы – елдің болашағы. Ал оқушының бойына ұлттық рух, ұлттық салт-дәстүрді дарытып, ұлттың болмысты сіңірту – мұғалімнің міндеті болып табылады. Осындай міндеттердің орындалуына лингвомәдени құзыреттілік септігін тигізеді деген ойдамыз.

Кілт сөздер: тіл және мәдениет, құзырет, құзыреттілік, лингвомәдениеттану, лингвомәдени құзыреттілік

Қазіргі нарық заманы білім беру жүйесіне елеулі өзгерістерді кіргізуді талап етіп отыр. Сонымен бірге кез келген өмірлік жағдаяттарда шешім қабылдай алатын, белсенді, интеллектуалды әлеуеті жоғары, креативті ойлай білетін ұрпақ тәрбиелеуге басымдылық беруді қажет етуде. Осымен байланысты мектептегі білім беру жүйесін жандандыруға, оқу сапасын арттыруға мән беріліп, білім беруді құзыреттілік тұрғысынан ұйымдастыру жолға қойылды. Білім беру жүйесінде оқушының білім, білік, дағдысын оның құзыреттілігімен сабақтастыру мәселесі алға шықты. Құзыреттілік, құзыретті

тұлға мәселесі жан-жақты зерделене бастады. Жалпы «құзыреттілік» терминін ғалымдар мен әдіскерлер әр түрлі түсіндіріп жүр. «Құзыреттілік», «құзырет» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланыста айтылып, педагогикада «құзырет» және «құзыреттілік» терминдерімен қатар «түйінді құзыреттіліктер», «кәсіби құзырет», «кәсіби негізгі жеке қасиеттер» және т.б. терминдер синоним ретінде қолданылып келеді. Пікір әр түрлі болғанмен олардың барлығы түпкі нәтижені құзыреттілік тұрғысынан айқындау деген тұжырымға келіп тіреледі.

«Құзыреттілік» термині ең алған өндірістік мекемелерде қолданылып, ол менеджерлік ұғыммен байланыста қаралды. Себебі көптеген ғалымдар құзыреттілікті білімге, тәжірибеге, негізделген оқу барысында жинақталған қабілеттердің жиынтығы ретінде қарастырады.

С.Е.Шишов: «...умения представляются как компетенция в действии. Компетенция –это то, что порождает умение, действие. Компетенцию можно рассматривать как возможность установления связи между знанием и ситуацией или, в более широком смысле, как способность найти, обнаружить процедуру (знание и действие), подходящую для проблемы», – деп, құзыреттілікті қабілетпен байланыстырады [1, 54].

Р.С.Рахметова: ««Құзырет» және «құзыреттілік» термині көбінесе бір-біріне синоним ретінде қолданылып жүр. Ал «біліктілік» термині белгілі адамның бір мамандықты игеруінің деңгейін байқатады», – дей келіп, оған мынандай анықтама береді:

Сонымен «құзырет» және «құзыреттілік» терминдері өзара сабақтас, мағыналас. «Құзырет» кең мағынадағы ұғым да, «құзыреттілік» – осы құзыретті қолдана білуі, іске асыруы, білімі, білігі, дағдысы:

- білім жүйесінің іске асуы;
- тұлғаның өзіндік ерекшелігі мен тұлғалық сапасы;
- кез-келген қызметке даяр болу критерийі;
- қажетті міндеттерді шешу мен белгілі нәтижеге жету жолындағы қабілеттілігі;
- кәсіби қызметті қамтамасыз ететін білім, білік, дағдылар жүйесінің бірлігі;
- адамның практика жүзінде өзінің құзыретін жүзеге асыратын қабілеттілігі;
- міндеттерді шешудегі білімі мен тәжірибесінің көрсеткіші;
- кез-келген практикалық жағдаятты шешуі мен іске асырудағы өзіндік әлеуеті;
- әлеуметтік және кәсіби ортада кез-келген қызметтің әлеуметтік мәнін түсініп, өзінің жауапкершілігін сезініп, шығармашылықпен жүзеге асыруы [2, 73-74].

Қазіргі таңда ғалым-әдіскерлер құзыреттіліктің бірнеше түрлерін айтып жүр. Құзыреттілік білімнің түпкі нәтижесі ретінде түсініледі. Жаһандану заманына дендеп енген қазіргі қоғамда білім алушыға ұлттың мәдениетін тілдің көріктеуіш құралдарын меңгерте отырып оқыту және оның лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыру мәселелері өзекті болып отыр. Бұл

мәселенің екі қыры бар, бірінші – тілдік мәдениетті білу, екінші – тілдік-мәдени немесе лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастыру. Тілдік мәдениетті жетік білмей лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастыру мүмкін емес. Сондықтан бұл екі мәселе бір-бірімен сабақтасып, астарласып жатады. Себебі тілдік мәдениеттің түпкі тамырында сол тілдің дамуы мен қалыптасуына әсер ететін, тілдің өзіндік ерекшеліктері мен әдеби тіл нормасын танытатын тілдік, мәдени бірліктер жатады. Ғалым Г. Қосымова айтқандай, «халықтың тіршілігі мен тұрмысында сөз өнері шешуші рөл атқарады. Атысқандарды да бітістірген, жауласқандарды да татуластырған, қиюы кеткен істі бүтіндеген, бұра тартқандарды түзу жолға салған, тентекті телі еткен, қалғығандарды оятқан, тұралағандардың еңсесін көтерген – ақылды сөздің арыны, қуатты сөздің құдыреті» [3, 17]. Тіл мәдениаралық қарым-қатынаста ерекше рөл атқарады. Қоғамның тілі мен жеке адамның тілі кез келген ұлттың мәдениеті мен деңгейін танытады. Тілдік мәдениет қоғамның мәдениетін, жеке адамның сол қоғамның мәдениетін дамытудағы рөлін байқатып тұрады.

Қазіргі таңда адамның қоғамдағы қызметіне қатысты болмаса да, оның кәсіби біліктілігіне, лингвомәдени құзыреттілігіне баса мән беріліп отыр. Өйткені адам өзі өмір сүріп отырған қоғамның мәдениетін дамытуы тиіс. Адам тілдік бірліктер мен құралдарды еркін меңгерумен бірге оны қалай, қайтіп, қандай жағдайда қолдануы керектігін де білу арқылы өзінің тілдік құзыреттілігін жетілдіріп отыруы керек. «Тілдік құзыреттілік» ұғымын ең алғаш рет 50 жылдардың соңында американдық лингвист-ғалым Н.Хомскийдің енгізгені мәлім. Тілдік құзыреттілік сол тілді тұтынушы адамның тіл туралы білімімен түсіндірілді. Сол тілдің грамматикалық жүйесі туралы білімімен сабақтастықта бағамдалды. Екінші бір ғалымдар тілдік құзыреттілікті «тілдік қабілет», «тілдік белсенділік» ұғымдарымен байланыстырды. Адам өзі меңгерген теориялық материалды қалай қолдану қажеттігін білсе, оның тілдік құзыреттілігі анықталады деген тұжырымды ұсынды. Ал «мәдени сауаттылық» деген терминді америкалық ғалым Э.Хиршем енгізді.

Ғалымдар мәдени сауаттылыққа адамның қазіргі заманға қажетті барлық білімдерінің жүйесін жатқызады. Яғни адам өзінің өмір сүруіне көмектесетін барлық ақпараттармен, білім қорымен қарулануы тиіс деп есептейді. Бұл пікір адамның «лингвомәдени құзыреттілігі», «тілдік-мәдени құзыреттілігі» туралы тұжырымдардың тууына ықпал етті.

В.А.Маслова «существует ли в реальности культурно-языковая компетентность носителя языка, на основании которой воплощаются в текстах и распознаются носителями языка культурные смыслы. В качестве рабочего определения культурно-языковой компетенции мы принимаем следующее: это естественное владение языковой личностью процессами речепорождения и речевосприятия и, что особенно важно, владение установками культуры», – деп, мәдени-тілдік құзыреттілікте мәдени бірліктердің рөлін айрықша бағалайды [4].

Тілдік-мәдени құзыреттілікті қарастырған ғалымдар оған әр қырынан баға береді. Бірақ барлығы бір тұжырымға келіп тоқтайды. Ол – қазіргі жаһандану

заманында адамға керегі білім қоры емес, өмірдегі түрлі жағдаяттарды шешуге көмектесетін, басқа адамдармен қарым-қатынасқа түсуге қажетті қабілет пен құзыреттілікті дамыту деген тұжырым. Сондықтан қазіргі таңда адамның әлеуметтік және қоғамдық өміріне қажетті іскерліктер мен дағдысын қалыптастыру мен құзыреттілігін жетілдіруге басымдылық беріліп отыр. Қазіргі білім беруді құзыреттілік тұрғысынан ұйымдастыруға мән берілудің себебі де осында. З.К.Ахметжанова бұл туралы былай дейді: «Актуализация проблемы взаимодействия языков и культур, теория и практики лингвокультурологии связана с рядом факторов, среди которых особо значимыми представляются фактор витальности языков и культур, необходимость сохранения самобытности этносов, повышения национального сознания, чтобы человек мог ответить на вопросы: Кто я? Каково мое место в этом мире? Что мне досталось в наследство от моих предков и что я передам детям и внукам?» [5].

Ғалым атап айтқандай, бүгінгі жас ұрпақ өз елінің мәдениеті туралы жан-жақты біліп, оны өзінің ұрпағына табыстап кетуі тиіс. Ол үшін оның лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастыру керек. Өйткені білім алушының лингвомәдени құзыреттілігі түрлі әлеуметтік мәдени мәселелер мен коммуникативтік міндеттерді шешуге ықпал етеді. Л.А. Шкатова лингвомәдени құзыреттіліктің мынандай бірліктерді қамтитынын айтады: «овнешенные языком (выраженные в ключевых словах, словосочетаниях, фразеологических единицах и прецедентных текстах) базовые знания во всех сферах человеческой деятельности, позволяющие адекватно понять неспециальную информацию, чтобы ориентироваться в современном мире» [6]. Мәселен, мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы онымен байланысты көптеген ақпараттарды терең меңгерген. Оны күнделікті өмірде ұтымды пайдаланған. Мал халықтың өмірінде ерекше рөл атқарғандықтан онымен байланысты жер-су атаулары, адам есімдері көптеп кездеседі. Мәселен, түйенің ботасының сүйкімділігіне байланысты *Бота*, *Ақбота*, *Ботакөз* деген қыз баланың аттары көптеп қойылған. Балаларын *құлынишағым*, *ботам*, *балапаным*, *құлыным* және т.б. еркелету де қазақ халқының өмірінде малдың ерекше орын алғанын байқатады. Оны ақындардың өлеңдерінен де көре аламыз. Қазақ халқының мәдениетінен хабары жоқ адамға бұл мәлімет ерсі көрінуі мүмкін. Ал осы халықтың өкіліне ол үлкен мәні ақпарат болып табылады.

М.Атабаева лингвомәдени концептілер туралы айта келіп, «қазақ халқы жылқы жануарының қадір-қасиетін терең білгендіктен, адамның мінез-құлқын, тіршіліктің әр алуан сәттерін жылқы жануарының табиғатымен үйлестірген, сондықтан *қашықтық өлшемі*, ең алдымен, **ат шаптырым, құнан шаптырым, тай шаптырым жер, ат ежтпес, атан жетпес жер/ат тұяғы жетер жер** тәрізді фразеологизмдер арқылы таңбалаған » деп, қашықтың ұғымын таңбалаудағы қазақ халқының танымына жан-жақты талдау жасайды [7, 97]. Мысалы, орыс халқы күшті, мықты ер адамды аюға теңейді, себебі аю олар үшін мықтылықтың, күштіліктің символы болып табылады, ал қазақ үлкен, ебедейсіз адамды аюға теңеп, «аю сияқты қорбандаған» деген тіркесті

қолданады. Бұл әр халықтың ұлттық мәдениетінің сол халық өмірінде ерекше рөл атқаратынын танытады. Олай болса, білім алушының өмірінде лингвомәдени құзыреттілік айрықша орын алады.

Лингвомәдени құзыреттілік ұлттық мәдениеттің параметрлерімен (құндылықтар, ұстанымдар, ұлттық болмыс, ұлттық діл) сәйкес келуі қажет. Бұлай болмаған жағдайда тұлға мен қоршаған ортаның арасында қақтығыс, түсінбеушілік орын алады. Тұлға өзінің лингвомәдени құзыреттілігін өмірдің барлық саласында, саясатта, ғылымда, оқуда, әдебиетте, тарихта, түрлі шығармашылық ортада және т.б., қолдана алуы қажет. Лингвомәдени құзыреттіліктің басым бөлігін тұлға басқа адамдармен тілдік қатынасқа түскен кезде қолданады. Тұлғаның лингвомәдени құзыреттілігі оның білімі мен қабілетін, ой-өрісі мен таным деңгейін байқатады. Сондықтан да ғалымдар коммуникативтік құзыреттілік пен мәдени құзыреттілікті, осы екеуімен байланысты тілдік құзыреттілікті бір-бірімен сабақтастырып, лингвомәдени құзыреттілік деп атап жүр.

Ғалым-әдіскерлердің пікірін таразылай келе, лингвомәдени құзыреттілік тіл мен мәдениеттің, тіл мен әдебиеттің, тіл мен тарихтың, тіл мен этнолингвистиканың және т.б. сабақтастығынан тұратынын байқаймыз. Білім алушының аялық білімімен бірге түрлі қатысымда кездесетін тілдік-мәдени мәселелерді шеше білу қабілеті де болуы тиіс. Білім алушының лингвомәдени құзыреттілігі жылдар бойы қалыптасып, жетіліп, толығып отыратын үрдіс.

Әдебиеттер:

1. Шишов С. Е., Кальней В. А. Мониторинг качества образования в школе. –М.: Педагогическое общество России, 1999.– 354стр.
2. Рахметова Р.С. Қазақ тілі синтаксисі: коммуникативтік-танымдық аспект. Ғылыми монография. – Алматы: Ұлағат, 2014. – 270 бет
3. Қосымова Г. Шешендік өнердің негіздері. – Алматы: Баянжүрек, 2007. – 296 бет
4. Маслова, В. А. Лингвокультурология: учеб. пособие для студентов высш. учеб. заведений. – М., 2001. – С. 31
5. З.К.Ахметжанова. Лингвокультурология: типология лингвокультурем. 24-27 стр. //Материалы международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы обучения языкам». Алматы, 2014. 16 апрель. – 24 стр
6. Шкатова, Л. А.Словарь лингвокультурной грамотности как компонент контрольно-измерительных материалов // Проблемы истории, филологии, культуры. No 2 (24). Магнитогорск-Новосибирск, 2009. С. 739.
7. М.Атабаева. Бейнелеудің ұлттық танымдық көріністері //«Тілдерді оқытудың өзекті мәселелері» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Ұлағат, 2014. – 316 бет

XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ ТАРТЫС СИПАТЫ

Смагулова Н.К.

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

Smaghulova13@mail.ru

Қазақ прозасының қалыптасу, даму, өсу жолына көз жіберсек, осы бір киелі сапарда әңгіме жанрының көтерген жүгі, атқарған қызметі, алатын орны зор екенін байқаймыз. Халық басынан өткеріп, жүректе сыз болып қалған небір қиыншылықтарды, ұлт талай армандаған мақсат пен мұраттың орындалуын өзек еткен прозалық шығармалардың әдебиетімізде көптеп көрінетінін ескерсек, осы бір игілікті істің басында әңгіме жанры тұрғанын ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл жанрдың бүгінгі күні жетіп отырған биігі, алып отырған аумағы, көтеріп отырған салмағы бір күндік еңбектің жемісі емес. Ендеше бүгінгі қазақ әңгімесінің формалық, мазмұндық жағынан сапылық өзгерістерге бой ұруы қазақ прозасының қалыптасу, даму өсіп-өркендеуінің нәтижесі екені ақиқат.

Сондықтан, XX ғасыр басынан бастап қазақ прозасындағы тартыстың сипатын саралап өту, шама-шарқынша ой айту, пікір білдіру басты мақсатымыздың бірі болып отыр.

XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде дүниеге келген прозалық туындылар Б.Майлиннің «Шұғаның белгісі», М.Дулатовтың «Бақытсыз Жамал», С.Көбеевтің «Қалың мал» романдары екені баршаға аян. Ал осы туындыларда көтерілген басты мәселе қазақ жастарының бас бостандығы, сүйгеніне бара алмаған мұңлық жандар тағдыры болды. Шұға мен Жамал, олардың сүйген жігіттері Әбдірахман мен Ғали бейнелері арқылы жазушылар қанша қайрат көрсеткенмен заманына қарсы тұра алмаған жастар арманын бейнелеген. Әрине туындыларда олардың ашық күреске шығып, белгілі бір әрекетке көшіп, нақты бір идеяны көтергендері байқала қоймайды. Тек ішкі жан дүниелерінде сезімдер қайшылығы, талас-тартысы өтіп жатады. Басты бейнелер мұңлы, өз тағдырларына өздері ие екендіктерін білдіріп бас көтере қоймайды. Тағдырға мойынұсыну басым. Бұл туындылардың авторлары кезең ерекшелігіне сай жалғыз Шұға мен Жамал ғана емес, бүтіндей бір ұлт көп мәселеге мойынұсынып отырғанын байқатқандай. Дегенмен суреткерлер қоғамдық-әлеуметтік жағдай шиеленісіп ішкі Ресейде болып жатқан көтерілістер қазақ халқының да санасына бір серпін әкелетінін сезген сияқты. Себебі С.Көбеевтің «Қалың мал» романының басты кейіпкері Ғайша өзінің бас бостандығын сақтап қалу үшін күреседі. Ол Жамал мен Шұға сияқты мұңды емес Бір сәт бас көтеріп қарсы шыға алады. Демек, алғашқы прозалық туындыларда тартыс ерік, бостандық, мейірімділік, зұлымдық, адамгершілік мәселелері негізінде көрінген еді.

Ұлттық әдебиет туындыларында қоғамдық ой-сана заман тынысына сай өзгеріп отырғаны белгілі. Сондықтан 20-50 жылдар прозасындағы тартыс

табиғатын саралау үшін ең алдымен, оның әдеби даму процесін анықтайтын категорияның бірі екенін ескере отырып, сол кездегі әдеби қоғамдастық түрлерін зерделеу қажет.

Қазан төңкерісі халықтың саяси-мәдени өміріне күрделі жаңалықтар әкеліп, тың серпін жасағаны белгілі. Қазақ даласына жаңа заман әкелген қмлы өзгерістер оның рухани дамуының қайнар көзі болып табылатын әдебиетіне өз ықпалын тигізгені даусыз. 1917 жылғы ақпан төңкерісін ұлт жанды ақындарымыз шын мәніндегі азаттық таңының атуы деп қарсы алды. Ұзақ жылғы патша отаршылдығынан құтылды деген сенім көптің көкейінен орын алған еді. Сондықтанда көп ұзамай Уақытша өкіметтің орнына келген кеңестік жүйе зиялы қауымды ойлантқаны анық. Суреткер дүниетанымы бір сәт дағдарып, жан-жақтан туындаған сұрақтарға жауап іздеп аласұрғаны осы кезең еді. Ақ пен қызыл болып екіге жарыла бөлінген дүниенің қай жағына болсын сын көзбен қарай отыра, ұлт мүддесін бірінші кезекке қоя білген ұлтжанды азаматтар мен бір сәт есеңгіреп барып есін жия бастаған қарапайым ел тағдыры кезең қайшылығын көрсетеді.

Осындай астан-кестен, аумалы-төкпелі заман тудырған адамның ақылына сыймайтын, мағынасыз жаңа тәртіпті қабылдай алмаған суреткерлердің басты мақсатына модернистік бағыт сәйкес келген еді. Бұл бағыт М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, М.Әуезовтерге жаңа өкімет еріксіз таңған әдебиет функциясынан бір сәт алшақ кетіп, өз мүмкіншіліктерін пайдалануға көмектесті. Олар ақиқатты модельдеуге, жоқ дүниені қолдан жасап безендіруге қарсы болды. Социализмге тән белгілі бір нормамен шектелген әйтеуір бір кезде жүзеге асады деген елес идеяны нысана тұту олар үшін өнерде өтірік және ойдан шығарылған боп көрінді, сондықтан да олар осы аумалы-төкпелі заманның артына қалдырар салқыны туралы ойлады. Ұлтжанды ақын-жазушылардың шығармаларында тартыс ишара, мегзеу сипатында көрінді.

М.Әуезов «Қорғансыздың күні» әңгімесімен өзінің әлемдік биігін көрсеткені баршаға белгілі. Әңгімедегі үш әйел тізбегі тегін алынбаған. Үш ұрпақ өкілі. Араларында жібек жіптей нәзік жалғастық бар. Олар тек жетім-жесір кебінін киіп қана отырған жоқ, мейірімнің жоқтығынан, қаныпезер қарақшылықтан жапа шегіп барынан айырылып отыр. Күшікпайдай жаны жайсаң батыр барда жауға кеткен мал қайтатын. Жан беруі бар, ел намысы ешкімге кеткен жоқ. Ана мен қыз ешқашан ешкімге қолжаулық болған емес. Ал Ақан болыс болып, мырза атанғанымен батыр түгіл азамат, азамат тұрмақ өз мағынасындағы адам да емес. Тұрмысы тоз-тоз кемпір адам ретінде руханият төрінде отыр. Тәні-тарамыс, жаны жарқырап тұр. Қазақ рухының бейнесі іспетті. Ғазиза-руханиятымыздың қарашығы. Ұлттық құндылық- қашанда халық қазынасы. Сол алтын қазына үзіліп түскелі тұр. Бұл талай нар тұлға мерт болған қиын өткел екенін тарих біледі.

Қаламгер қоғамдағы өзгерістерді өзінің әңгімесінде боран бейнесінде көрсете білген. Әңгіменің өн бойында боран суреттеліп отырған жағдайлардың бәріне қатысты. Жазушы саясат бораны бүтіндей бір халықты адастырып, шыққан тегінен түп негізінен адастырып жіберуі мүмкін деген ой көтеретін

сияқты. Бұған дәлеле бір эпизод Ғазиза Аққаннан зорлық көргеннен соң, боранда пана іздеп, әкесі мен бауырының моласына барады. Қаршадай қыз аруақтарға мұңын шағып, соларды таяныш көріп барғанын түйсінуге болады. Бұдан әрбір адам баласы әрқашан өзінің шыққан тегін, жанына жақын таным түсінікті іздейді деген қорытынды жасалған. Басына іс түсіп, көңіліне қаяу түссе ол аллаға жалбарынып, аруақтан көмек сұрайтыны әмбеге аян. Ендеше, ата-баба сүйегі жатқан киелі топырақтан алыстау, оның бойымызға сіңірген ұлттық танымын санадан ысырып тастау жақсылыққа апармайды. Заман ағымы, қоғамдағы саяси өзгерістер адам баласын көп сынға түсіреді. Ол бірде адасса, бірде тура жол табары хақ. Ал оның өзімен бірге халқын адастыруы үлкен күнә. Автор жаңа келген қоғамды жан-жақты игере алмай, оның саясатына түсінігі жетпей жатқан ұлтты алдағы қауіп-қатерден сақтандырғысы келетіндей. Өзімізбен бірге кейінгі ұрпақты адастырып алмасак екен деген толғаныс көрінеді.

Осындай қарама-қайшылығы мол қоғамдық жағдайда әдебиет бірден бой жазып, жамырай даму жолына түсіп кетті деу қиын. Дегенмен әдебиет өз міндетін шама-шарқынша атқарған еді.

Әдебиет кеңес үкіметі тұсында тек қана социалистік реализм әдісінің аясында ғана дамып, өсіп-өркендеуге мәжбүр болғаны белгілі. Бұл турасында ғалым М.Базарбаев: «Социалистік реализм кеңес дәуіріндегі әдебиеттің көркемдік әдісі болды. Социалистік реализм әдісі шыншылдықпен, тарихи нақтылықпен бейнелеуді талап етті. Еңбекші халықты коммунистік гуманистік идеялар рухында тәрбиелеу мақсатын алға қойды, социализм жолында күрес жүргізіп отырған жаңа қоғамның әлеуметтік-саяси, философиялық, эстетикалық идеяларын уағыздап, өмір шындығын осы идеялар тұрғысынан бейнелеуді қажет деп санады»--дейді [1:3].

Отызыншы жылдардың басынан бастап-ақ қаламгерлер өз шығармаларын өмір шындығына сәйкестігінен гөрі, сол кездегі идеологиялық диктаттың өктем талабына лайықтап жазуға мәжбүр болды. Бұл міндет үрдесінен шығу үшін олар әдебиеттің әлемге мәшһүр жалпы адамзаттың асылдары және жеке ұлттар мен ұлыстар өміріндегі көкейкесті қоғамдық-әлеуметтік мәселелерді суреттеуге өте-мөте мүдделілігі сияқты өзіндік түсінігін былай қоя тұрып, бәрінен бұрын социалдық жаңа тұрмыс орнатпақшы боп жүрген адамдар /бейне бір уақыттар байланысы, ұрпақтар үндестігі жоқтай, дүние тек осы адамдардан басталғандай/ тағдырын жедеғабыл жылдам көрсетуге тиісті болды.

1956 жылы өткен коммунистік партияның XX съезінде жеке басқа табынушылық қатты сынға алынды. Қуғын-сүргінге ұшырап, туған топырағынан зорлықпен алыстатылған қазақ зиялыларының есімі ауызға алынып, ақтала бастады. Әдебиетте соны серпін, ерекше беталыс бірден көзге шалынды.

50-жылдардың соңындағы әдеби сында «Әдебиет және искусство» журналына шыққан М.Қаратаевтың «Сын туралы сөз болғанда» және Р.Бердібаевтың «Қазақ әдебиеті тарихының кейбір мәселелері» атты мақалаларының орны ерекше. «Соңғы жиырма жыл ішіндегі қазақ әдебиетінің

барлық жанрларына көз жіберіп, шолып шығыңызшы. Не көрер екенсіз—дейді М.Қаратаев.—Ондағы жалаң, жалпылама мақтауға құрылған жансыз, жігерсіз құрғақ лепірме өлеңдер мен поэмаларды тізіңіз,оған қарны қампиған іліп алар дәні жоқ не ақылға,не жүргенге жұғар нәрі жоқ шындықтан да,ойдан да жұрдай,өмірге ұқсамайтын схемамен жосытып шыққан сәтсіз романдар мен сүреңсіз солғын әңгімелерді қоссаңыз,сосын театрларға қойыла салып,қалып келе жатқан көп актілі,көп сөзді,көп нәрсені ескерген,бірақ жалғыз ғана искусствоны ескермеген типсіз,характерсіз,көркем шындықсыз, бір-ақ ымырттың өмірі бар шұбалаң пьесаларды алсаңыз,аз тізім болмас» [2:42].

Шындығында да, 30-40 жылдары әдебиетте сыншы айтқан кемшіліктің болғаны мәлім. Сондай-ақ жоғарыдағы мақаласында Р.Бердібаев: «Кез келген зерттеулердің күрделі бөлімі совет мемлекетінің оның басшысын мақтауға арналатын. Осының өзі асқан ойлылық болып саналатынВ.И. Ленин қағидаларын әдебиетке бас жоқ, көз жоқ қолдана берушілік те болды», -деп орынды сынады [3:15].

30-50 жылдар әдебиетінде тартыс белгілі бір дүниетаным немесе әлеуметтік топтар арасындағы болғаны ешкімге жасырын емес, оның себептерін әркім әрқалай түсіндіріп жүр. Әдебиетімізде бір-біріне ұқсайтын кейіпкерлер бейнесі сомдалды. Олардың басты мақсаты кеңестік өмір шындығын көрсету болғандықтан шығарма тартысы соған ғана қызмет еткені бәрімізге аян. Шығарманың финалы сәтті аяқталып,ұнамды кейіпкер жеңіске жетіп отыруы сияқты мәселелер орын алды. Бұл жалаң ұраншылдық әдебиеттің көркемдігін солғындатып, авторлық позиция белгілі бір идеологияның жаршысына айналған кезең еді. Сондықтан бұл жылдардағы әдебиетте кезеңдік тартыстар басым болғаны белгілі. Әдебиетте өзіндік ой өрісі, пікірі, көзқарасы бар кейіпкерлер азайды.

Кейінгі жылдары қазақ әдебиеттану ғылымы осы кезең шығармаларын ой елегінен өткізіп, зерделей қарап, жаңаша көзқараспен пайымдауға бет бұра бастады. Себебі, өткеннің бәрін тәрк тәрік етіп, аз уақыт ішінде өндірістен шығаратын зат сияқты тез арада мәдениет, әдебиет жасап шығару мүмкін емес. Кейбір солақай, сыңаржақ саясат иелері өнер табиғатына еппен, байыппен емес ентелей, өкпелей келген сияқты. Соның салдарынан талай ғасырлар бойы халықпен бірге жасасқан әдебиет өзінен-өзі аз уақыт ішінде кейбір «саяси кабинеттерден» өз ұрпағына «жау» болып шыға келеді. «Би», «шешен», «хан» деген сөздерге үрке қарап, өз жан дүниесінен ұлттық санасынан безу қажеттігі туған еді. Қорыта айтқанда, қазақ кеңес әдебиетінің туу, қалыптасу кезеңі басталған еді.

Бүгінгі күн көкжиегінен пайымдай қарайтын болсақ, бұл әдебиеттің бойында кейбір кереғар сипаттар бар сияқты. Себебі ол ұлттық тілде жазылған көркем туындыларды құраса да, мемлекеттік-саяси принцип мәселелерін қамтиды. Осы жерде өз-өзінен заңды сұрақтар туындайды. «Кеңестік әдебиет» және «кеңестік әдебиет емес» деген ұғым бар. Себебі қазақ әдебиеті туындыларын осындай екі жүйеге бөліп, оның бірін (кеңестік емес әдебиетті) мүлдем әдебиет тарихынан шығару көзделіп, ұзақ уақыт олар туралы үндемей

келгеніміз шындық. Қалай десек те бұл тұтас қазақ әдебиеті. Қазақ әдебиетінен қоғамдық -саяси жағдайларға байланысты алынып тасталған, аластатылған туындыларды зерттеп зерделеу бүгінгі күн талабы екені шындық.

Әдебиеттер:

1. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Семей – Новосибирск: Талер Пресс, 2006.-398 б.
2. Қаратаев М. Сын туралы сөз болғанда // Әдебиет және искусство, 1956, № 12
3. Бердібаев Р. Қазақ әдебиеті тарихының кейбір мәселелері // Әдебиет және искусство, 1956, № 12

ОҚУ ҮРДІСІНДЕ БІЛІМ САПАСЫН КӨТЕРУДЕГІ «LESSON STUDY» ЗЕРТТЕУ ӘДІСІНІҢ МАҢЫЗЫ.

Султанова Алмагуль Гасмановна

№1 Красный Яр орта мектебінің

қазақ тілі мен әдебиет пәнінің мұғалімі

sultanova.1@inbox.ru

Мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі — оның жан-жақты білімімен, ұстаздық шеберлігімен, оқытудың жаңа әдістерін меңгеруімен және сол әдістерді тиімді пайдалануымен өлшенеді. Педагогикалық жүйедегі оқытуды басқаруда сәттілік, нәтижеге жету үшін мұғалім әрекет етуге, тез арада шешім қабылдауға, басқаруға, оқу тәжірибесіне өзгеріс енгізуге ықпал етуі керек.

Бүгінгі мұғалім тек білім мен білік дағдыларын беріп қана қоймай , сонымен бірге ол оқушының қоршаған ортада бейімделуіне, өздігінен білім алуына ,алған білімін орынды қолдана білуіне әрекет етеді.

«Барлығы да әлемнің өзгеруі туралы айтады, алайда ешқайсысы өзін өзгерту туралы ойламайды»- деген екен Л.Н Толстой.

Соған қарағанда «Біз қалай өгеруіміз және нені өзгертуіміз керек?»-, дей отыра бұл проблеманы шешуде Кембридж университетінің әдіс- тәсілдерінің ішіндегі жеті модульді іс –тәжірибемізде қолдансақ, сапалы білім беруге қол жетізуге болары анық.Сол әдіс-тәсілдердің бірі-Lesson Study зерттеу тәсілі.

Lesson Study –сабақтың сапасын жақсарту үдерісі, жоспарлау, жоспарды талқылау, өткізілген сабақты зерттеу, сабақтан кейінгі талқылау. LS - зерттеу сабағындағы басты назар мұғалімнің іс-әрекетін емес, оқушылардың іс-әрекетін бақылау болып табылады. Бұл үрдіс барысындағы негізгі **мақсат** - оқу сапасын арттыру. Оқушыға білім алуға көмектесу.Топ мүшелерінің кәсіби дамуына ықпал ету.

Алға қойған міндеттер:

- мәселені талқылау үшін отырыс өткізу
- бірлесе жоспар құру
- зерттеуге қатысатын оқушыларды анықтау
- оқушылардан сауалнама алу
- бірлесе отырып сабақтың нәтижесін талдау.

Күтілетін нәтиже:

Сындарлы сөйлеуге ынталанады

Пәнге қызығушылығы артады

Сыни тұрғыдан ойлауға үйренеді

Оқушылар бір-бірінен үйренеді

Кез-келген идеяны құрметтеуге және бағалауға үйренеді.

Пікірталасқа түсіп, жұрт алдында сөйлеуге дағдыланады.

Зерттеу сабағының өзектілігі неде:

*оқушының өсу деңгейін көреміз

*тәжірибедегі өзгерісті байқаймыз

*оқыту жоспарын оқушы қажеттілігіне қарай құрамыз

*мүмкіндікті алдағы тәжірибелерде қолданамыз

*ең тиімді жоспар түрін анықтаймыз.

Жаңашылдығы қандай?

- барлық оқушыны қамту
- сыни ойлауды дамыту
- бірлескен оқу (топтық, жұптық т.б)
- өзін –өзі реттеу
- білімді өздігінен игеру
- бағалау түрлерін пайдалану

«А», «Б», «С» деңгейлі оқушыларға бақылау жасаудың мақсаты:

«А» деңгейлі оқушы: өзін-өзі бағалайды, білімін әрі қарай жетілдіру жақтарын қарастырады.

«В» деңгейлі оқушы : өзін-өзі бағалайды, өзінің әлсіз және күшті жақтарын біледі.

«С» деңгейлі оқушы өзін-өзі бағалау арқылы оқуын жақсарту керектігін түсінеді.

«Lesson Study» зерттеу сабақтарында тілдік дағдыларды дамытудағы мақсат: «Тыңдалым» дағдысы.

Қолданылған әдістер:

Миға шабуыл, Кубизм, ББҮ, СТО әдісі, ыстық орындық , Броундық қозғалыс

Нәтижесінде:

«Тыңдалым» дағдысы арқылы жаңа сабақтағы негізгі ойды түсінеді

Оқушылар жұптасып , топтасып тапсырмаларды орындайды

Түсінгенін тәжірибеде, өмірде қолданады

Тақырыпқа қатысты өзінің көзқарасын білдіреді

Ой қорыта білуге дағдыланады;

Мақсат пен міндетті оқушы өзі қояды

Оқушыны дамыту мен ынталандыру үшін диалогті оқытудың маңызы «Айтылым»дағдысы.

Қолданылған әдістер : автор орындығы, пікірталас, диалогтік оқыту, сұрақ-жауап, рөлдік ойындар.

Оқушы тақырып бойынша « Менің ойымша», «Себебі мен оны былай түсінем», « Мен мына мысалдармен дәлелдеймін» деп өз көзқарасын білдіреді.

Нәтижесінде :

өз көзқарасын дәлелдеп, ойын білдіреді
шешім шығару, қорытынды жасау;
зерттеушілік (анализ, синтез);
ақпаратты өңдеу дағдылары қалыптасады

Мұғалімнің тәжірибелік әрекетіндегі белсенді оқыту стратегиясының бірі «Оқылым» дағдысы .

Қолданылған әдістер: диалогтік оқу, түртіп алу, топтастыру, рөлдік ойын , диалог, пікірталас

Нәтижесінде:

- 1). мәтіндегі негізгі және қосымша ақпаратты ажырата біледі
- 2). шығарма кейіпкерлерін салыстыра алады
- 3). оқылым әрекеті арқылы мәліметті сұрыптайды, тұжырымдайды
- 4).мәтінге анализ жасайды, стилін анықтайды.
- 5).сыни тұрғыдан бағалай біледі
- 6)астарлы ойды анықтайды

«Lesson Study» сабағындағы «Жазылым» дағдысының жүзеге асырылуы

Қолданылған әдістер:

эссе , ой толғаныс, идеяны ұстап қалу, сәйкестендіру,
мақала жазу, жоспарлау, мақсатты жазу,
5 жолды өлең, ақпаратты өз сөзімен
өзгертіп жазу т.б.

Нәтижесінде :

тақырыпты аша біледі;
өз ойын, көзқарасын сыни тұрғыда дәлелдейді
қорытынды шешім шығарады;
цитатамен жұмыс істеу дағдылары дамиды
хат жазады.

Осындай мақсаттың толық орындалуы оқу – тәрбие жұмысының үлесіне тиетін болса, сыныптың, мектептің білім сапасын көтеруіне сын тұрғысынан ойлау мен диалогтік оқытудың маңызы ерекше боларын анық.. Бұл оқытушы мен оқушының шығармашылығы үшін үлкен мүмкіндік. Мектеп ұжымының алдында тұрған мақсат пен міндет жаңаша оқытудың тәсілдерін оқу үрдісіне енгізу. **« Сын тұрғысынан ойлау мен диалогтік оқыту арқылы - оқушының ойлау дағдысын дамыту »** деген проблеманың оқушының сабаққа деген қызығушылығын арттырумен қатар білім деңгейінің өсуіне үлес қосатыны сөзсіз.

Біз өз мектебімізде Lesson Study кезеңін өткізу үшін 1- жартыжылдық негізінде параллель сыныппен салыстырғанда сапасы төмен сыныпты және зерттеуге кіретін пәндерді анықтадық. Зерттеуге қатысатын топтар құрылды: (орыс тілі мен әдебиеті пәні мұғалімі), Усманова Г.Ж. (математика пәні мұғалімі), Есжанова Г.Д. (физика пәні мұғалімі) Шаимова Г.З. Зерттеудің негізгі мақсаты білім сапасы төмен 8 «Ә» сыныбын бақылауға алып, білім деңгейін арттыру. ВС- деңгейлі оқушылардың білім дәрежесін жоғары А деңгейіне көтеру.

Зерттеу барысында оқушылардан, ата-аналардан алынған сауалнамаға қарасақ оқушының сабаққа ынтасының біршама жоғарлағаны, кез келген мәселеге қатысты өз ойын еркін айту дағдылары қалыптасқаны аздап байқалған. Түбегейлі оңтайлы өзгерістер болды деуден әлі аулақпыз. Себебі әлі де жетілдіретін мәселелер бар. Сондай-ақ отбасында оқушыларға көбірек көңіл бөліне бастады, ата-анасы баласына әр кез жауапкершілік жүктеп отырды, ертеңгі күнгі ашық сабаққа дайындалуын ескертіп отырған.

Жалпы сынып оқушылары сабақ өткізуде топтық жұмыстың әсері барын айтты. Топпен жұмыста өз-өзіне деген сенімділік, белсенділік пайда болады, түсінбегенін топтық талқылауда меңгеріп алуға болады деген қорытындыға келді.

Зерттеуші мұғалімдердің мақсаты: зерттеуге алынған АБС деңгейлі оқушыларды қадағалап, басты назарда ұстау, оқудағы қиындықтарды немесе жетістіктерді анықтау. Оқушының зерттеу барысындағы өсу деңгейін бақылау, әр сабақ сайын кері байланыс жасап, қорытынды шығару, өзіндік талдау жасау.

Оқушылардың мақсаты: Белгілі талаптар бойынша топтың жұмысын бағалау, бірін-бірі бағалау, өзін-өзі бағалау. Оқушылар сабақ соңындағы кері байланыс арқылы өзінің жеткен жетістігін, ББҮ әдісі бойынша сыни тұрғыда пікірін айтады.

Зерттеу барысындағы қиындықтар; оқушылардың бірден белсенділік таныта қоймауы, сұрау жүйесі жиілеген кезде А,В деңгейлі оқушылар ойын жинақтай алмай қалуы, С деңгейлі оқушының сабаққа мүлдем қатысқысы келмеуі, жұрт алдында өз ойын еркін жеткізе алмауы, зерттеу барысында кейбір оқушылардың жалыққаны байқалды. 3-ші және соңғы кездегі 8-9 сабақтарда белсенділік мүлдем басқаша орын алды.

Қорыта келе айтарымыз тәжірибедегі «белсенді емес сыныптың» мәселесі бірден шешілмейді, бірақ оқушыны топтық жұмысқа тарта отырып, ашық сөйлесу, пікірін тыңдау арқылы ортаға бейімдеуді, оқушы пікірімен үнемі санаса отырып, ғасырдың талабына сай сындарлы ой айта алатын жеке тұлға тәрбиелей аламыз деген ойға келдік.

21- ғасырдың оқушысы қандай болмақ?

«Lesson Study» зерттеу сабағынан кейінгі өзгеріс

- Оқушылардың сөз еркіндігі мен ой еркіндігі жетіледі;
- Түсінгенін тәжірибеде қолданып, ортақ шешім шығара біледі;
- Көшбасшылық қабілеті дамиды;
- Зерттеудегі үш оқушы білімін әлі де жетілдіру керектігін түсінеді;
- Әр оқушыға өз білімін басқамен салыстыруға мүмкіндік туды;

- Пәнге қызығушылығы артады, рiкiрталасқа түсiп , жұрт адында сөйлеуге дағдыланады.

Бұрынғы тәжірибемiзде сабақ жоспарларын бiрiгiп құру, сабақты бiрiгiп зерттеу, бақылау, проблемаларды бiрiгiп шешу деген болмаған едi, Lesson Study мұғалiмдердiң кәсiби бiлiктiлiгiн көтерудiң, бiлiм жетiлдiрудiң, тәжірибе алмасудың оңтайлы әдiсi екендiгiне көзiмiз жеттi.

Бiз осындай тәсiлдер арқылы сабақ берудiң тиiмдi жолдарын қарастырдық. Оқушылардың бiлiмiн деңгейiн нақты бағалауға мүмкiндiк алдық . Зерттеу барысында кездескен қиындықтар мен проблемаларды алдағы уақытта бiрлесе шешудi жоспарладық. Тек өз сабағымызда ғана емес , сонымен қатар басқа сабақтарда да зерттеуге алынған оқушылардың бiлiмi мен ынтасын, белсендiлiгiн байқап, салыстырып, қорытынды шығардық.

Lesson Study- оқушыға сапалы бiлiм берудi көздеген бiр мақсатқа жұмылған ұстаздар шеберханасы десек артық айтқандық емес.

Ж.ЖАҚЫПБАЕВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ЛӘЙЛӘ ОБРАЗЫ

Тлеубердина Г.Т., Батыргалиева Г.Т., Кадирова Л.Е.

Көкшетау қ., Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті

gulentleuberdina@inbox.ru, gulchetai@inbox.ru

Жұматай Жақыпбаев есiмiн поэзия әлемiне танытқан – Ләйлә туралы өлеңдерi. Ақын поэзиясындағы сыршылдық, бейнелi сөйлеуге бейiмдiлiк осы Ләйлә бейнесiнiң жырлану, суреттелу барысында айқын танылып отырады. Поэзияда көнеден өзек тартып тоқтаусыз жырланып келе жатқан махаббат тақырыбын Жұматай ақын өзiндiк мәнермен жырлайды. Ақын өлеңiнiң өзегiне айналған бұл тақырып өзi құралпылас басқа ақындардан мүлде бөлек, оның ешкiмге ұқсамас өзiндiк стилiн танытады.

Алдымнан менiң жасыл тау, қызыл таң күлген,
Өспiрiм күнiм, тәуелсiз тентек шағымда,
Каратал жақта бетпе-бет келiп қалдым мен
Биқасап киген, бетiнде мең бар сағымға [1:23].

Ләйләнi «биқасап киген, бетiнде мен бар сағым» түрiнде бейнеленуi - ақын тапқан соны сурет. Ләйләға арналған алғашқы өлеңдерiнен – ақ оның мiнез-қылығына, түрiне баға беру көрiнедi.

Жанымда қалды жанарлы күндей сол өңi,
Ұмытқан жоқпын ернiн де, екi-үш сөзiн де,
Тектiлiк, шаттық, өрлiктен басқа жоқ едi,
Меңi бар жүзi, менмендеу қара көзiнде [2: 81].

«Меңі бар жүзі мен менмендеу кара көздігі» тектілік, шаттық, өрлік – Ләйләнің сұлулығын әйгілейтін, сол арқылы лирикалық қаһарманның сезімін бұғаулаған тамаша бейнелер. Ләйләнің меңін сипаттаудан басталған суреттер ақынның барлық өлеңінде көрініп отырады. Ләйләнің сыртқы болмыс сұлулығы, мінезі жайлы толғанысы Ләйләнің тұтас тұлғасын сомдап шығарады.

Қасы кара керік, кара алмаскөзді, ай қабақ

..... Ханшадай өзін ұстаған,
Қара алмас көзді, бал ерін.
.... Қара оққа ұқсап бұрымың,
Жалтылдап әрбір талы да.
Керік қасты, ақ жүз.
Аузыңнан алқызыл гүл төгіліп.
Қаратайынмен алаулаған жүзіңе
Қара көзің сөйлесе асқақ жырқылмен.
Қара алмас көзді, қасың да керік,
Қадалмас саған жан қайда?! [1: 42]

Ләйләнің меңнен кейінгі сұлулығы ақ жүзі, кара алмас көзі, керік қасы өлеңдерде жиі қайталанып отырады. Шығыс поэзиясында Ләйлә есімі махаббатың, сұлулықтың рәмізі ретінде жырланған. Гәнжауи «Хамсасының» бір саласы «Ләйлі- Мәжнүн» қиссасы болса, Әлішер Науаи, Низами дастандарының негізінде осы сюжетті қайта жырлаған Ж.Жақыпбаев та:

Гәнжауи жазған жырдағы қызбен аттас ең....

немесе:

«Хамсадан» біздің ғасырға келіп,
Қалып ең қалай паң Ләйлә? [2: 82] –

деп, өз жырларын сол шығыстың сарынымен өзектестіреді.

«Жұматай өмір бойы идеясына адал болды. Өмір бойы Ләйләні сүйді, Ләйләні жырлады. Өмір бойы Ләйләмен бір кездесуді армандап өтті» - дейді ақынның жары Зайда Елғондиева [3:23]. Ләйлә кім еді? Ол өмірде бар нақты адам ма? Әлде ақын қиялы сомдап шығарған көркем бейне ме? Дерексіз махаббат ұғымын поэзияда деректі бейнелеуді дәстүрлі тәсіл деп айтуға болады. Ж.Жақыпбаевтың Ләйләсі осы пікірді айтсақ, жалаң, негізсіз болары анық. Ләйлә айлы анық, нақты деректер жоқтың қасы. З.Елғондиеваның естелік-эссесінен ғана біраз мәліметтер табамыз. Ақын жырларының мазмұнына үңіле келіп және азды көпті деректерге сүйеніп Ләйләнің өмірде бар кейіпкер екенін атап айтуға болады. Ләйлә қыз сол өмірдегі қалпымен өлеңге айналды деу де асығыстық. Ең алдымен ақын махаббатының нысанасы ретінде

назарға алынған жалаң бейне поэзиялық қиял барысында өз бойына көркемдік белгілерді жинақтап, көркем бейнеге айналған.

Ақын Ләйлә образын жасағанда оның өзіндік ерекшелік белгілерін деталь ретінде ала отырып, ішкі-сыртқы болмысын үзліктіксіз жан қозғалысы үстінде ашады. Ләйләға ынтық сезімі өмірге, жақсылыққа, сұлулыққа деген ұлы махаббатқа ұласады. Ләйләға деген ғашықтық сезімін ақын өзіне ғана тән бейнелі, көркемдік, сезімдік әсері мол шумақтармен, жолдарымен береді.

Өзінді көріп, өспірім көзіңді көріп,
Ақын болсам деп атақты армандап едім.
Қара шашты бала ақын болып тұр екем,
Қабырғадағы айнаны көрсем үйге кеп [1: 52]

Өзінің ақындық мұратын ол Ләйләға деген сүйіспеншілікпен осылайша сабақтастырады.

Сені, Ләйлә, қара көзді киелім,
Қайыспастан қара жерше сүйемін.
Қара көзің және нұрлы жүзіңе
Мәңгі бақи борышты боп кеттім мен.
..... Анда-санда дауысыңды естіп тұрайын.
Өңшең алтын дыбыстардан құралған [1:75]

Ақын жүрегінің үні поэзия тілінде осылайша өрнектеледі. Махаббат лирикасының қай жолы, қай шумағында болмасын шынайы сезіммен Ләйләға деген ыстық ілтипат білдіріледі.

Ақын махаббаты шетсіз де шексіз, асқақ та мөлдір қалыпта көрінеді.

Өмір бойы махаббат отына өртеніп, бір ғана адамды жырлап өткен ақындар аз емес. Петрарка «Лаураның өміріне», «Лаураның өліміне» деп 376 сонет арнаса, Александр Блок «Сұлу келіншек туралы» 800 өлеңнен тұратын цикл жазыпты. Пабло Неруданың махаббат туралы 100 сонеті бар. Мәселен, тіпті қанша ақынның өлеңді жазғанында ғана емес, махаббаттың өмірді жаратушылық күшінде.

Жұматай ақын, сол махаббат аты ұлы сезімді Ләйлә бейнесіне көшіріп, қаншама өлеңдер жазады. Бір жинағы «Ләйлә» деп аталса, «Сарыатан», «Шұғынық гүл төркіні», «Көктемгі хаттар» жинағына да Ләйләға арналған махаббат жырлары көптеп енген.

Аққуларға тартты менің мінезім
Ол да ұнамды қасиеттің нышаны [1: 59], -

дейді ақын. Ақынның Ләйләға арналған өлеңдерінің саны елуге тарта және де Ләйләға арналған «Нұрлы бақ» поэмасы. Осы өлеңдерінің

әрқайсысында да Ләйләнің асқақ тұлғасы, артықша сұлулығы ақын көзімен, ақын махаббатымен ерекшеленеді.

Шығыс қыздарына тән ақ жүзді, менді дидар, қара көз – Ләйләнің басты сипаты. Ләйлә көзі ақын поэзиясының бастау алар қайнары десек, көз – адам жанының айнасы. Сол айна арқылы ақын сүйген адамының жарқын келбетін тани алған. Бір ғана көзі арқылы «персонаж» бойындағы өжеттілікті, тәкаппарлықты таныта алған. Ол – қара алмас көз.

«Лирикалық персонажға» қойылатын басты шарт оның ұлттық мінезге сәйкес жасалуымен байланысты, өйткені әрбір ұлттық характерлер сол образдың типтілігін айқындай түсетін ерекшеліктердің бірі[1:45].

Ж.Жақыпбаевтың «лирикалық персонажы» бұл шатқа сайма –сай.

Қазақ поэзиясындағы ерлік, тектілік, пандық, мінез-аспан, күн, табиғатпен қатар суреттелген. Және бұл көшпелі елдік қасиеттен қанға сіңгендіктен қазіргі поэзияға өрнек болған.

Ж.Жақыпбаев сол үрдістің сара жолына өзіндік «із» тастаған. Ләйлә образына қатысты асқақ сөзінің сан мәрте өлендерінде қолданылуы соның айғағы.

Тіл жеткісіз асқақтықтың нышаны...
Қара көзің сөйлесе асқақ жарқылмен.....
Ибасы да асқақтау илан, айым..... [2:85]

Ибалықтың өзі асқақтықпен астарлас, қарапайым сомдалған сайын айқындала түскен. Лирикалық «персонажы», әрине өлең ішінде өмір сүретін болғандықтан ақын жасайды. Бірақ ол әки лирикалық «Персонаж» ақынның өзі де, лирикалық кейіпкері де емес, олардан бөлек өмір сүретін өмірде бар, болған бөтен адамдардың негізінде жасалған кейіпкер болып табылады. Осы сипаттан алғанда да Ләйләні толық лирикалық «персонажға» жатқызуға болады. Өлең өрнегін оның сомдалу үлгісін былай қойғанда, Ләйләнің өмірде бар, тірлікте жүргендігінің өзі соны айғақтайды. Осы жоғарыда өзіміз атаған З.Елғондиева естелігінің растауымен қатар, ақын жырлары да дәлел бола алады.

Жаным, Ләйлә мендегі осы жыр үшін,
Әзір заман, әзір саусың, тірісің.
Артық одан сенің қасың, көзің де,
Артық одан жымыысың, күлісің [1:41].

Лирикалық «персонажға» ақынның өз мұңы, жүрек лүпілі, көңіл – күйі аса дәлдікпен жеткізіліп отырған. Ақын мен «персонаж» арасындағы нәзік гармония – сезім. Сезім қылын дөп басу арқылы ақын Ләйлә образын әрлендіре түскен.

Жан тапсырып, тірліктен өтсе, ертең сол ғашық жанның жылауы да ақын мақсатының шыңы.

Кетер күнім.... Келер, келер ол –дағы
Бір қаралы шеру шығар жолға әлі.
Сол бір кеште жан баласы жыламай
Ләйлә, жалғыз сен өксісең болғаны [2:89].

Бұл пессимист ақынға тән түңілу емес, өмірге құштар, сүйеге құштар ақынның жан толқынысы.

Сонымен, Ж.Жақыпбаевтың жыр сандығынан төгілген сөз маржаны өзінің көркемдік қуатымен, бейнелілік сипатымен, салмақтылығымен ерекшеленіп, ақындық дара стилін таныта түседі. Сондай – ақ оның ойлауы мен сезінуінен, қиялдауы мен армандауынан қазақ ұлының тұлғалық мінезін айқын аңғаруға болады.

Әдебиеттер:

1. Жақыпбаев Ж. Шұғылық гүл төркіні. - А., 1984.
2. Жақыпбаев Ж. Көктемгі хаттар. - А., 1992.
3. Елғондиева З.Жұматайдың маған жұмбақ Ләйләсі. – А.:«Жалын», 1994, - №5-6., - Б. 105
4. Ыбырайымов Б. Ой мен сөз. Әдеби сын мақалалар. - А., 1985

МҰҚАҒАЛИ МАҚАТАЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ПАРОНИМ МЕН КАЛАМБУРЛАР ҚОЛДАНЫЛЫСЫ

Уапов А., Мұқанова Ұ.

Ғылыми жетекші: профессор **Қадыров Ж.Т.**

Петропавл қ., М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті

Zhkadyrov_777@mail.ru

Қазақ ұлтының тарихы мен мәдениетімен қатар әдебиетінің алатын орны өте жоғары да ерекше. Осы әдебиет – біздің, бүкіл халқымыздың баға жетпес байлығы мен қазынасы, алтынның сынығы. Біртума ақын-жазушыларының өнерін, шеберлігін қадір тұтатын халық оны сөзбен зергерлеп, әдеби туындылар қалдырған. Сөйтіп, қазақ әдебиеті пайда болған. Мұнда ата-бабаларымыздың, ағаларымыздың сонау ежелгі заманнан бері басынан өткен-кешкені, қайғы-қасіреті, мұң-зары, қуаныш пен белестері сіңгендей. Жыр маржандары өздерінің жолдары мен шумақтарында қаншама жұмбақ, қаншама ізденіс пен еңбекпен ғана ашылатын сыр-құпияларды сақтаулы.

Қазақ әдебиеті, соның ішінде қазақ поэзиясы күллі поэзиялар ішіндегілерден құпиясы мол, сыры зор поэзиялардың бірі. Қазіргі таңда, әрине барлық егжей-тегжейі толық зерттеле қойған жоқ.

М.Мақатаев өлең жырларындағы пароним мен каламбурлар жайлы сөз қозғамақшымыз. Әрбір келтірілген мысалдардағы пароним мен каламбурлар не үшін, не мақсатта, қандай әсер беру үшін қолданылғаны анықталды. Пароним мен каламбурды тереңдеп зерттеу біздің сөйлеу мәдениетімізді жоғарылатып, өз ойымызды шебер де көркем жеткізе алуына септігін тигізері сөзсіз.

М.Мақатаевтың өлеңдері әсем де көркем, ұйқасы керемет келістіріп жазылған және де мағынасы терең шығармалар екендігі белгілі. Бұндай жетістікке жетуде пароним мен каламбурларды шебер қолдануының ықпалы бар екеніне күмәніміз жоқ.

Біз зерттеу, талдау жұмыстарын жүргізу арқылы М.Мақатаев өз өлеңдерінде паронимдер мен каламбурларды екі түрлі жолмен қолданғанын байқадық: бірі - қарсы мағынада, яғни бір-біріне мағынасы жағынан қарама-қайшы келетін ұқсас сөздер қолданылған және екіншісі – бірін-бірі анықтап, толықтыратындай екі ұқсас сөзді қатар қолданған. Ал,белең алатыны – бір-бірін толықтырып тұратын паронимдер.

...Кел, ақын, ойлан, ақын, толған, ақын.
Шын ақын шын қырандай *қомданатын*.
Кезің келді Сәкен боп ұран тастап,
Қасымдай жүрегімен толғанатын,
Қаламын қаруындай *қолға алатын*...

«Толғау» атты өлеңіндегі бұл шумағында паронимдер – толған, ақын және толғанатын. Бұл екеуінің айтылуы ұқсас болса, мағыналары әр түрлі: толған, ақын деп М.Мақатаев ақындар қауымын өзіне қаратып, толғанып керемет бір өлең жазуға шақырады; ал толғанатын – іс-әрекет мағынасында.

...Кернейдей көмейлері күмбірлеген,
Тулаған тұлпарларды кім білмеген
Жазайын жырларыңның жалғасын мен,
Жазуға жарқындарын үлгірмеген...

Мұндағы паронимдер жұбы – күмбірлеген, кім білмеген. Айтылуы - бітіскен. Ал, бірақ мағына жағынан бұлар мүлдем басқа. Күмбірлеген – ерекше бір үлкен дауыс шығару; кім білмеген – яғни, бәріне мәлім, айғақ нәрсені білдіреді

...Қондырам дағы ұяңа,
отырам өзім күзетіп,
Әлкімдерден қызғанып,

әлсіреп жүрек дыз етіп.

Күзетіп пен дыз етіп бұнда пароним болып тұр. Бұл екеуі ұйқас үшін керемет қолданған. Айтылуы ұқсас. Алайда, күзетіп – бір бағалы, асыл дүниені сақтау үшін, қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін істелетін әрекет, бұнда ақын асыл бір, аяулы жанын қорғаштап, шаң жуытпауын айтады. Дыз етіп – бұл жағдайда жүректің қимылын, не кешіп тұрған күйін білдіретін әрекет.

...Жарты бақыт, жартылай уайыммен,
Жарты ғасыр ғұмырға шыдайын мен.
Осынау там-тұм ғана шырайыммен,

Шыға алатын тауыма шығайын мен...

Айтылуы жағынан өте жақын, «шыдайын мен, шығайын мен» сөз тіркесері мен «шырайыммен» сөзі паронимдер болуға толық құқылы. Шыдайын, шығайын – етістік, мен – есімдік болса, шырайыммен – көмектес септігі жалғауы жалғанған зат есім. Шыдайын мен дегеннен ақынның өз өміріне, бақытсыздығына тәуекел болып, келісуін, амалы жоқтығын байқауға болады. Ал, шырайы арқылы М.Мақатев өз армандарына, тілеуіне осы болмысымен жетуіне үміт етеді. Қарап отырсақ, бұл паронимдер тек ұйқас үшін ғана пайдаланылмаған, сонымен қатар бұл екеуі ақынның ішіндегі сырларын, уайымы мен мұңын оқырмандарға әсерлі түрде жеткізеді.

Таң атты.

Келіп қалды ғажайып жыл,

Кел, ақын, керемет бір жазайық жыр.

...Мінбеге Тайыр болып көтерілсін.

Ішінен жалын лаулап, от өрілсін...

Паронимдер – ғажайып жыл, жазайық жыр және көтерілсін, от өрілсін. Айтылуы жақын болып келеді. Ғажайып жыл тіркесі арқылы белгілі бір оқиғалар мен іс-әрекеттерге қолайлы жыл келгенін білдіреді. Жазайық жар тіркесі арқылы М.Мақатаев ақындар қауымын тамаша өлеңдер жазуға шақырып, өзіне қаратады. Байқасақ, бұл екеуінің мағынасы өте зор, ұйқас үшін қолданылысы керемет.

...Мұрша берме ойлауға, сарқырама,

Қасқыр ойды түгесші, сарқып ада.

Тасқа біткен бір шоқ гүл, кеудеме біт,

Таста нең бар мейірімсіз, қалтырама...

«Сағындым ғой» атты өлеңінде ақын сарқырама, сарқып ада паронимдік жұбын қолданып тұр. Мұндағы паронимдер әр түрлі сөз таптарынан жасалған: сарқырама – зат есім, таудан үлкен күшпен ағып құлайтын су, ал сарқып ада – етістік, сарқыраманың дыбыс шығарып, сарқырауы. Мұнда ақын сарқырамамен тіл табысқандай онымен сөйлесіп, өтінуі көрінеді. Ақынның бір естеліктерді ойлағысы келмейтіні байқалады.

Біз деген, досым,

Тағдыры қызық халықпыз.

Халқының өзі қорғасын құяр қалыппыз...

Біздіңше, бұл өлеңдегі паронимдер – халықпыз, қалыппыз. Бұл екеуі – зат есім. Халықпыз деп М. Мақатаев өзінің қазақ халқына таң қалады да, қорғасын құярдай қалыппыз деп өзінің жұртына мақтаныш тұтып, мықтылығы мен өжеттілігін жоғары бағалайды.

...Мен де пойла самал боп есіп өткен,

Мен де пойла нөсерді есі кеткен,

Мен де пойла өзіңді әр күн сайын,

Төсегін сағынышқа бесік еткен...

Ал мұндағы паронимдер – есіп өткен, есі кеткен, бесік еткен. Бұлардың айтылуы сәйкес келеді, ал мағыналары жағынан да ақынның сезімдерін білдіріп

тұрған сөздер болса керек. М. Мақатаев өзін есіп өткен самал желге, есі кеткен жаңа жауған нәсерлі жаңбырға, сағынышқа бесік еткен төсекке балайды. Осындай паронимдердің қолданылысы адамның ішкі дүниесін танытуда өте әсерлі де танымды екен.

...Болды!

Болды!

Бәрін де білесіндер,

- Бұл жеңісті әркім де үлесім дер.

...Аждаһалар тіріліп келе жатыр!

Сақтаныңдар тіріліп келе жатыр!

Сақтаныңыздар, Адамдар! Күресіндер!!!...

Бұл өлеңде М. Мақатаев «білесіндер, үлесім дер» деген паронимдерді қолданған. Айтылуы жағынан ұқсас. Алайда мағыналары мүлдем алшақ: білесіндер – бір құбылысты, не нәрсені мойындап, соған көзі жетуі, үлесім дер – қосқан көмегім дер деп айтуға болады.

...Сағындым ғой, тауымның көк белдері,

Қанжығаңа байла да, бөктер мені.

Құздар, мені мәңгілік тұтқыныңа ал,

Асу берме, қияның өткелдері...

Бұндағы паронимдер – көк белдері, өткелдері. Айтылуы ұқсас, көк белдері, өткелдері – зат есім. Екеуінің мағынасы ұқсас. Мұнда ақынның өзінің туып өскен өңірінің көк белдері мен өткелдерін сағынып аңсауы байқалады.

...Толқын-көңіл тоқырап таусылуы-ай,

Тасып-тасып басылған тау суындай,

Жетім жүрек жастықтың жұртында қап,

Ұлиды кеп бөрінің қаншығындай...

Осы өлең жолдарында таусылуы-ай, тау суындай – паронимдер. Айтылуы әрине, ұқсас. Ал мағыналары: таусылуы-ай – тауысу, біту, тау суындай – мол су. Қарап отырсақ, тауысу мен мол су қарама-қарсы мәндегі ұғымдар, яғни таусылуы-ай мен тау суындай паронимдері де қарама-қарсы мақсатта пайдаланылған. Бұнда тәсілді ақын өзінің ішкі дүниесін, сезімдерін әсерлі түрде білдіру үшін қолданған.

М.Мақатаев өлеңдеріндегі паронимдер кеңінен қолданылған. Әрбір қолданысы мән-мағынасыз емес, белгілі бір әсерге жету үшін, үкен астарлы оймен пайдаланылған. Қарап отырсаңыз, оның өлең жолдарында мағыналары ұқсас емес паронимдер жиі кездеседі. Бұндай паронимдер ұйқас шымырлығы үшін, ойды терең мағыналы түрде жеткізуде маңызы бар.

Ал, каламбурлардың қолданылуы М. Мақатаев өлеңдерінде сирек кездеседі.

...Бір сәнтім де артық зат берме маған,

Арланбаймын, жоғымды елден алам

Бұл өмірге жалаңаш келген Адам –

Көрген адам, көбісін жеңген Адам.

Үйіп-төгіп бақытты берме маған...

Мұндағы каламбурлар – Адам, адам. Адам I – Алла алғаш рет дүниеге жаратқан адам, күллі халықтың атасы. Ал, адам II – жалпы жер бетіндегі ең ақылды жаратылыс.

Ал енді қорытындылай келсек, пароним мен каламбурларды кемеңгер ақынымыз М. Мақатаев өзінің өлең-жырларында қолдану арқылы өз сезімдерін, қуаныштары мен мұң-қайғыларын айқын да нақты білдіре білген. Ал, бұндай құбылыстарды қолдану әрбір ақынның қолынан келе бермес. Осындай шеберлікпен қолданудан болар сол өлеңдер қазіргі таңға дейін өздерінің әсемдігімен қатар маңызы мен әсерін жоймаған.

Әдебиеттер:

1. М.Мақатаев. Таңдамалы. – Алматы, Жалын, 2003. – 325 б.
2. «Мәңгілік Мұқағали». //Қазақ елі // 21.02.1998 – 54 б.
3. «Мұқағали» // Қазақ әдебиеті // 4.12.1998 – 3-5 б.
4. «Мұқағали жырларындағы табиғат» // Қазақ тілі мен әдебиеті // №9-10, 1998 – 42 б.
5. «Мұқағали туралы сыр» //Қазақ әдебиеті // 12.07.1991 –3-5 б.

«ЕР АДАМ» ЖӘНЕ «ӘЙЕЛ» КОНЦЕПТІЛЕРІН ҚҰРАЙТЫН ТІЛДІК БІРЛІКТЕР

Хамзина Г.С., Аманқылышова Қ.Қ.

Петропавл қ. М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік
университеті
Gulzada_76@mail.ru

«Адам-Қоғам-Табиғат» триадасының құрамдас бөлігі «Адам» макрожүйесінің гендерлік сипаттамасын жасайтын «ер адам» және «әйел» концептілері күрделі концептілік құрылымға жатады. Оларды когнитивтік лингвистика ғылыми негіздеп, сипаттайды. Сөздің мағынасы когнитивтік қызметті толық анықтай алмайды, оның деңгейінің тар, ұғымнан алшақ екені, когнитивтік ұғымдарға тең емес екендігі белгілі.

XX ғасыр лингвистикасында тілді – қарым-қатынас пен таным құралы ретінде ғана емес, ұлттық мәдени код ретінде қарастыру қарқынды дамып келеді. Қазақ тіл білімінде соңғы жылдары когнитивтік лингвистика мәселелеріне ерекше көңіл бөлінуде. Р.Сыздық, Ә.Қайдар, Ж.Манкеева, Э.Оразалиева, Г.Смағұлова, Б.Момынова сияқты зерттеушілер бұл мәселені тіл білімінің әр түрлі салалары тұрғысынан алып қарастыруда.

Концептік талдаудың негізгі мақсаты – ғаламның тілдік бейнесін түсіндіру. Ұлттық танымда жүйеленген, сол ұлттың мәдени құндылығын көрсететін концептілер (ер адам-әйел, тағдыр, өмір-өлім, жан мен тән) ұлттық мәдени концептілерге жатады. Философтардың, әлеуметтанушылардың

тұжырымдауынша, әлеуметтік прогрестің дамуы жыныстық теңсіздікке әкелді. *"Ер адам-әйел"* оппозициясы туралы батыс, орыс, қазақ ойшылдарының пікірлері әр түрлі.

"Ер адам" және *"әйел"* концептілері барлық мәдениетте кездеседі, оларға әдет-ғұрып, фольклор, мифтік санада, "дүниенің қарапайым ойсуретінде" айтарлықтай орын берілген. Алайда гендердің стереотиптік және аксиологиялық бағасы түрлі мәдениетте бірдей емес.

Адамдардың жыныстық ерекшелігі олардың қоғамда алатын әлеуметтік статусымен, атқаратын қызметімен тығыз байланысты екені белгілі. Демек, тілдегі адам бейнесі «әйел-ер адам» семантикалық оппозициясының лингвогендерлік және лингвомәдениеттанымдық негізі тұрғысынан сипатталады. Осы орайда туындайтын маңызды мәселе – ер адам мен әйел затының халық дүниетанымында алатын орнының тілде көрініс табуы [1: 313].

Қазақ халқының ер адам мен әйелге қатысты ұғым-түсініктері, қалыптасқан көзқарасы ғасырлар бойғы өмір тәжірибесінде жинақталып, елпекшеуден, сұрыпталудан өткен халық даналығы мен философиялық толғанысының, мәдениетінің бұлағы. Біз қарастырып отырған повестерде «Әйел» және «Ер адам» концептері «әке-шеше», «ата-ана», «қыз-жігіт», «қалыңдық-күйеу жігіт», «қатын-бай», «ер азамат», «сері», «келіншек» т.б. әлеуметтік-статустық байланыстарын бейнелейтін әлеуметтік-тұрмыстық, әлеуметтік-салт-дәстүрлік мазмұндағы көпдеңгейлі макрофреймдік тармақ түрінде көрсетіледі.

Когнитивтік лингвистика концептінің көріну аясындағы тілге талдау жасау, концептінің мазмұнын ашатын мәтіндерден туындайтын ой мен оның әр түрлі контекстерде ұтымды қолданылуы, оның фразеологизмдерде, мақал-мәтелдердегі бейнеленуі секілді қызметтерімен толығып отырады. Мысалы: *«Әйел ерге, ер жерге қарайды»* деп арагідік құр алақан оралғанында кінәлі адамдай күмілжисің (Д.И., 416-б.). Қазақ халқы ер адамды қадірлеп, сыйлап, шаңырақтың иесі ретінде санаған. Осы кейіпкер тіліндегі мақалдан қиын-қыстау кезде де ер адамның шарасыз кезі болатынын байқатады.

Елемей, қайырылмай кетсе, ер емес, ез екенсің деп келеке қылатындай... –Шырағым, «Есті жігіт елдестіріп, есер жігіт жсауластырар» деген (А.С., 109-б.). Адамдардың өмірде түрлі мінез-құлықтары болатыны белгілі. Айталық, жоғарыда келтірілген мақал-мәтелдерді, яғни халқымыздың өмірлік тәжірибесінен туындаған мақал-мәтелдерді А.Сейдімбек «Аққыз» повесінде ер адамдардың әр түрлі қасиетін сипаттау үшін қолданғанын байқадық. Жазушы *есті жігіт пен есер жігіттің* іс-әрекетінен ел тағдырын көруге болатындығын көрсете білген. Өйткені, ер жігітке тән ерлік көрсету, іс жасау кез келген адамның қолынан келе бермейтіні белгілі. Ер жігіттің ісі мен мінезін, адамгершілігін халық тағдырымен байланыстырады.

– *Шырағым, «Қарамаса қатын, бақпаса мал кетеді»* демеп не еді бұрынғылар (64-б.). *Білген жігітке сұлу әйел – бақ, білмесе – батпақ: былғанады да жатады* (Б.Н., 302-б.). Осы келтірілген мақал-мәтелдерден әйел адамдарға қатысты өмір тәжірибесінің бір көріністері анық көрсетіледі.

Қазақ әйелін сипаттайтын ерекше этноөзектік концептілерге оның дүниетанымы, ойлау қабілеті, зейін мен зерде ерекшелігі, парасат пайым деңгейінің, мінезінің, еңбекқорлық, төзімділік, махаббат, сұлулық т.б. қасиеттерінің тілдік көрінісі жатқызылады[2: 5].

Осындай қазақ әйелі концептісі ойсурет құрылымда танылған формасы көркем мәтінде жиі көрініс табады. Ойсурет суреткердің қиялдау, суреттеу, ұқсату шеберлігінен туындайды. Санадағы фантазиялау таланты басым болса, концептіні ойсурет құрылымында таныту деңгейі жоғары болады. Ойсурет санада орын алған қиялдау, суреттеу, ұқсату негізінен туындайды, оны төмендегі мысалдардан байқай аламыз: *Бала кезімде байқамаппын, Аналық ертектер мен халық жырларында суреттелетін қазақ қыздарының ең ақырғы, ең аяулы сарқынишағы секілді, осы әзірде ғана эпостарды бұзып шығып, бүгінгі өмірімізге, бүгінгі ұрпаққа жалт етіп бір көрінгелі, көңілдеріне қаяу салғалы, қазақ қыздарының ең асыл қылық мінездерін көрсеткелі келген сықылданды. Мен енді ғана әкемнің осы кісіге не себептен қызыққанын білдім, әрі әке қылығын кешіре құптадым да* (О.Б., 148-б.). *Мұны сырттан бағып отырған Тұрсын «Өзі қасқырдың қаншығы сияқты құныға қарайды екен» деп ойлады* (А.С., 84-б.). О.Бөкейдің, А.Сейдімбековтің повестеріндегі Аналықты халық жырларында суреттелетін қазақ қыздарына балап, Аққыздың қайсарлығын, өткірлігін жыртқыш аңға теңеу арқылы ойсуретті береді.

А.Сейдімбековтің, С.Жүнісовтің повестерінде «Ер адам» концептісін «сақа жігіттер, ер-азамат, ер жігіт, жігіт-желең, батыр, құрдас-замандас» түрінде беріледі, ал «Аққыз» повесінде «Әйел» концептісі «төмен етектегі», «жалғыз» сияқты көріктеуіш-бейнелеуіш тәсілдер арқылы түрлі жағдайларда әр түрлі ұғымдарда қолданылады. «Ер адам» концептісіне қатысты төмендегі сөздерге қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мынадай түсініктеме берілген; **сақа жігіт** – ересектеу, үлкендей, мосқалдау ер-жігіт (Қ.т.т.с., 699-б.); **құрдас, замандас** – бір жылы туған, жасты, құрбы (Сонда, 545-б.); қатар өскен, заманы бір (Сонда, 339-б.). *«Бұ келе жатқан жолаушылардың өздері де сайдың тасындай сақа жігіттер болатын».* *«Әкесі Сүтемген осыдан үш жыл бұрын дүние салғанда дөңгелек дәулеттің иелігі соңынан ерген жалғыз тұяғы осы Наймантайға тиген».* *Сұлу-сыпайы ықыласын еселеп «Е бәрекелді, ер жігітке лайық іс екен» дер. Небір жалын атқан ер-азаматпен танысып, достарын да көбейтті* (А.С.). – *Қойшы, қайдағыны бастамай. Ер-азаматтардың қан кешіп жүргені де жетер, біз онда барып не жетістірер дейсің, – деп Ырыскелдіге қарсылық білдірсе: - Сендер дымды түсінбейсіңдер. Өмірде ештеңе көрмей көрбала болып өскенсіңдер. Украинаның сендер сияқты қыздары еркектен бетер соғысады* (С.Ж., 298-б.). Келтірілген мысалдарда «Ер адам», «Әйел» концептілеріне қатысты берілген ұғымдар теңеу, метафора, эпитеттер суреттеліп отырған жайдың мәнін аша түсу үшін пайдаланылған.

Қазақ мәдениетіндегі қазақ әйеліне қатысты ұлттық сананың кілтін тұрақты теңеулер, фразеологизмдер, метафоралар ашады. Теңеудің семантикасы дүниенің ұлттық бейнесін танытады. «Теңеудің стильдік қызметі әр алуан. Бір ыңғайда, негізінен, аз сөзге көп мағына сыйғызуды мақсат етсе,

тағы бір жағдайда автордың астарлап сөйлеуіне мүмкіндік береді» [3: 271].

Ал әйел адамдардың бұл дүниедегі орны ерекше, жөні бөлек. Оларды гүлге де теңейді, күнге де теңейді, айға да, жұлдызға да теңейді. Әйелдің сұлулығын, сыр-сымбатын танытатын теңеулер повестерде жиі кездеседі. Қазақ халқында сұлу әйелге қатысты *қарға аунаған түлкідей, балға ашытқан қымыздай, қысыр емген тайдай, ақ бөкеннің құралайындай, оттай ойнақшыған, сұқсырдай сыланған, үлбіреген қырдың қызғалдағына ұқсап, аришыған жұмыртқадай, қамыстай әдемі тұлғасы, ай мен күндей әлемге бірдей, ақ маралдай керілген, шомылып көлге шыққан құдай, аққудың көгілдіріндей* т.б. теңеулер кеңінен қолданылады.

Демек, ұлттық мазмұнға, құрметке ие болған әлеуметтік таным жүйесі тілдің ұлттық жүйесінде таңбалық көрініс табады және дүниенің тілдік бейнесін құруға қатысады. Мұның нақты дәйегін аталмыш жазушылардың повестеріндегі *"әйел"* концептісін талдау барысында байқауға болады: *Мамық тартқан жібек көрпе үстіндегі Аққыздың суреттей боп сыпайы отырысы, уыздай жұмыр мойнын сәл бұрып қойып, сабырмен сөз тыңдауы, жасқанып жалтақтауы жоқ ашық жүзбен жауап қатуы, тіптен аппақ тістерін көрсете күлген көлеңкесіз шырайына дейін – бәрі-бәрі кісі атқарып әбден ысылған, көшелі жаннның қалпын танытқандай еді* (А.С., 54-б.). Жоғарыдағы мысалдардағы тұрақты теңеулер қыздың сұлулығын, әйел көркін, сыр-сымбатын сипаттайды. Сонымен қатар аталмыш авторлар повестерінде кейіпкердің болмысын, мінез-құлқын, бейнесін ашуда теңеудің стильдік мүмкіндіктерін, бейнелілік қасиеттерін шебер пайдаланып, шығарманың көркемдік-эстетикалық сапасын жоғарылатады. Мәселен, А.Сейдімбеков *«...үріп ауызға салғандай әдемі-ақ»* деген танымал теңеумен қатар *«Шолпан жұлдыздай жарқырап»* деген қолданыста сирек кездесетін теңеу арқылы жазушы Ақбілектің ақылымен қоса елден ерекше әдемілігін суреттеу үшін орынды қолданған.

«Ер адам» концептісін сипаттайтын макрофреймдік ер адам бейнесін алсақ, этникалық санада қалыптасқан «ер адамдық белгілермен» кескінделеді:

Тек найза бойы озық келе жатқан жауырынды, қапсағай жігіттің тақымында ғана сұйық жал шұбар. Наймантай бастаған жігіттер дүйім жұртты сән-салтанатымен де, өнерімен де, бәсеке-белдесуімен де аузына қаратқан. Сол сапар аяқ жетер жерден асқа жиналған небір дуалы ауыздар Ақадыр, Қызылтау елінің бетке ұстар азаматы деп Наймантайды танып қайтты. «Бұл әзіл сөзсіз ауыз ашпайтын, қылжақпас Тұрсын деген жігіт еді. Өзі Наймантаймен құрдас болатын». «Қисыны келмеді деп, құйрығын шабына басқан тұз тағысындай жағалау ерге лайық іс емес». «Бағаналы жағының сөз түйіні тірелер адамы Аламан деген жас батыр еді» (А.С., 96-б.).

Берілген мысалдардағы әртүрлі тіркестерді автор кейіпкердің бітім-тұлғасын, сырт келбетін, мінез-құлқын сипаттауда ұтымды қолданғанын көреміз.

Сонымен, өткен ғасырдың 60-80-жылдарында жазылған прозалық шығармалардағы, оның ішінде біз тілін талдап отырған повестерде «әйел», «ер

адам» концептілері сұлулық, жастық, күйбең тіршілік, кәрілік, ата-ана, махаббат сипатында ұлттық таным тұрғысынан тілдік көрініс тапқандығын осы бөлімде талданған тілдік мысалдардан айқын байқалды.

Әдебиеттер:

1. Мажитаева Ш.М., Тажикеева А. Тілдегі гендерлік мәселе жөнінде: халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Қарағанды, 2009. – 444 б.

2. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: филол, ғыл. канд. ... автореф. – Алматы, 2008. – 26 б.

3. Серғалиев М. Көркем әдебиет тілі. – Астана, 2006.

ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ «ТАҒДЫР» КОНЦЕПТІСІНІҢ ТІЛДІК КӨРІНІСІ

Хамзина Г.С., Тұрғынбек Н.Н.

Петропавл қ. М.Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан
мемлекеттік университеті

Gulzada_76@mail.ru

Дүние болмысы – адамның өз болмысы. Бұл бірлікте халық санасында «Тағдыр» деген түсінікпен білдірген. «Тағдыр» – халықтың концептуалды дүниетаным әлемін қалыптастыратын сананың маңызды категорияларының бірі. «Тағдыр» концептісі – өмірлік мәні бар адамзатқа ортақ концептілердің бірі [1: 59]. Өйткені В.Н.Телияның анықтамасы бойынша: «Концепт – біздің сол нысан туралы білетініміздің барлық жиынтығы, соның мағынасының барлық экспрессиясы» [2: 97].

Адамзат баласы қарапайым өмірде жан мен тән, өмір мен өлім, жақсылық пен жамандық, ар мен ұят, т.б. сөздерді күнделікті тұрмыста жиі қолданса да, олардың мән мағынасын алуан түрлі түсінеді, ал кейде жете көңіл бөле бермейді. Ол сөздердің беретін мазмұнын, ұғым-түсінігінің ішкі астарын ашу адамның тілді білу деңгейі мен өмірлік тәжірибесіне, біліміне қарай түрліше болады.

Көркем шығармада адам тағдыры көп жағдайда өмірдің адам перзентінің мойнына артқан жүгі. Өмірінің сәтті-сәтсіз болуы, көздеген бақыты немесе көрген қорлығы, өкініші-реніші сияқты жағдайлары көп кездеседі. Сол адамның қарабасына түскен жағдайды әркім әр түрлі қабылдайды. Қазақ халқының болмысында адам баласының өміріндегі сәтсіздіктердің біразы «тағдырға» қатысты. О бастан дүниеге шырылдап келген сәбидің маңдайында болашақ өмірінің тағдыры жазылады, бірақ оны ешкім де білмейді. Адам баласының бақытсыздыққа шалдыққан жағдайда, этнос танымындағы

«жазмыштан озмыш жоқ» деген түсінікке сүйенеміз. Адам оны өзгерте алмайды. Әлде, өзгерткісі келмеді ме? Философиялық түсінікте адам өзін-өзі жеңу мүмкін, ал тағдырды жеңу адамның қолынан келе ме? Ғ.Есімов: «Рас, тағдыр – фаталистік мәндегі күш, бірақ бұл оның бір жағы ғана, одан өзге де тағдырды құрастыратын күштер бар», – деген пікір айтады [3:112].

Біреулер тағдырының бергеніне қуанып, бақыттымын деп жатса, біреулер өмірден қанағат ала алмай, өз бейнетін-бақытсыздығын «тағдырынан, ғұмырынан» көріп, жіберген қателерін түзетуге өмірдің өзі қамшының сабындай қысқа екеніне бармақтарын тістейді. Осы адам тағдырына әсер ететін бір тылсым күштің керемет, сиқыры бар сияқты. Ендеше тағдырмен етене келетін жұлдызнама, өмір мен өлім, отбасы, табиғат, географиялық тұрғылықты жері, қоғам, алдына қойған мақсаты сияқты факторлар баршылық.

Адам тағдырында бақыт пен бақытсыздық, қуаныш пен қайғы, үміт пен өкініш қатар жүретіні белгілі. Біз қарастырып отырған Д.Исабековтің, Б.Нұржекеевтің, А.Сейдімбековтің повестерінде «адам тағдыры» концептісі кеңінен беріледі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «**Тағдыр**» сөзіне төмендегідей анықтамалар берілген.

1. Адам еркінен тыс болатын оқиға барысы, түрлі жағдайдың тоғысу салдары. 2. **діни** Құдіреттің жазуы, жазмыш. 3. Болып өткен өмір жолы, тұрмыс, болашақ (Қ.т.т.с., 772-б.).

Повестерде Наймантайдың, Абзалдың бейнелерінен нар тәуекелге бел буып, қандай да болмысын тағдырдың жазғанын алдынан күтетін батыл мінездерін, батырлық келбеттерін танимыз. *Аққыздың ауылынан шыққан Наймантай шұбар атын жетегіне алып, еш ойланбастан өз еліне тартты. Енді болар іс болды, тағдырдың жазғанын талайымнан көрейін деген тәуекелге келген* (А.С., 108-б.). *«Тағдырдың жазуының қайсысына кез келсем де, Ақбілекке қосыла алмаудан ауыр болар деймісің?! Бәрібір тыныш өмір болмас... Әйтеуір ел іші кең ғой, көз көріп, құлақ естімес бір жағына кетсем қайтесі!» деп түйінген* (А.С., 58-б.). Осы үзіндіден Наймантайдың, Абзалдың ішкі ойлары арқылы, тағдырдың басқа не салса соны көруге бел шешкендерін көре аламыз.

Тіршілік деген ұғымда әйелдер жанының тағдырын екшелеп, електен өткізу – Д.Исабеков қаламының құдіреті. Эмоционалды концептілер (қуаныш, қайғы, бақыт, мұң). Кейбір ақиқат дүниелер адам санасындағы эмоционалды, эффективті көңіл-күйі арқылы, ішкі сезімі арқылы танылады. Қазақтың ұлттық танымында «тағдырға» қанағаттанбаушылық байқалады. Өйткені, «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысынан қолданыс табады. *Қыжымкүлдің бәрі есінде. Тағдырдың көрсеткен азабы аз болғандай, әкесі бастап келген төрт-бес жігіт оны отырған жерінен жұлып алып, ауылға қарай көкпарша тарта жөнелген. Бұл байғұс кінәлі ме, кінәсіз бе, ол жағын еститін құлақ, тыңдайтын адам жоқ. Өлдім дегеніңе елең етпейтін шетінен тас керең, шетінен дойыр. Мырзаларының төгілген абыройын нақ бір осы әрекетімен қайтармақ, оған деген шын көңілдері мен адал қызметші екендіктерін осындай дүлей мінезбен танытып қалмақ* (Д.И., 314-б.). «Қызымыз қайда», - деп келген

ағайын-туыстарына: *«Қызыңыз о дүниелік боп кетті. Тағдырдың пешенеге жазғаны шығар»*,-деп басу айтып, ен далаға сыймай тағы боп жүрген есепсіз малдан қоралап айып төлеп, бәтуаға келеді (Д.И., 363-б.). Шығармада Қыжымкүл тағдыры ғана емес, жеңгесінің тағдыры да қарбаласа, араласа көркем шығармада беріледі. Біреудің тағдыры екінші адамға тәуелді болып тұрады.

«Тіршілік», «Сүйекші», «Кінәлі махаббат» повестерінде адам баласының «тағдыр» алдындағы шарасыздығын көрсетеді: *Адам баласының тағдыры тал күбідей айнығыш, көтергенде қарың талатын алақаныңдағы қорғасын шілдеде жауған бұршақтай қас қағым сәтте бір тамшы суға айналып жүре беретін опасыз, алдамшы қызық екенің Қыжымкүл ес білгелі ауыл қарияларының аузынан талай естіген, талай тыңдаған, бірақ жалғанның жалт етпе мінезі бір дем ары, бір дем бері қып-қысқа уақыттың ішінде тап осылай ұйқы-тұйқы, астан-кестеңі шығарын әсте ойламап еді.*

Бес баланың үстіне алтынышы бала боп қосылып, не өлі емес, не тірі емес, өге түгілі өзіне *сынық инедей қадірі жоқ сүреңсіз, мағынасыз тірішіліктің* он шақты күнін артқа тастағанда, сол он шақты күн бұған гасырдай көрініп, кеудесіндегі барлық-барлық қасіреті мен ащы ызасы ішіне кеселдей шөгіп қаттала берді (Д.И., 360-б.).

– *О, қу тағдыр!* – деді шал күрсініп. – Ерте қартайып, ерте мүжіліп кеткенің бе байғұс (Д.И., 266-б.).

Әңгімемді әйел болған күнімнен бастайын. Бәрібір *қыз күнім қысқа жіптей келте үзілген*; ойсыз, уайымсыз ол күндерімнен оқшау белгі жоққа тән: асып қуанбаған соң, батып уайымдамаған соң, жылдар да жып-жылмағай *қара жолдай* (Б.Н., 189-б.). Осы аталмыш авторлардың повестерінде «**тағдыр**» концептісінаш мысықтай, көкірегі удай ашып, сібірлеп атқан таңдай, басына үймелеген сарысудай, тағдыры тал күбідей, шілдеде жауған бұршақтай, қысқа жіптей келте үзілген, қара жолдай, қу тағдыр, сынық инедей қадірі жоқ сүреңсіз, мағынасыз тірішілікті сияқтыэпитет,теңеулер арқылы сөйлемдерге күшті эмоционалдық-экспрессия, терең мазмұн, бейнелік сипат бере отырып, шығарманың көркемділігі, уыттылық мағыналары ашыла түседі.

Ал О.Бөкей «Қар қызы» повесінде кейіпкердің сары уайымға салынуын қуып-қашып, жақын-алыс, аз-көп деген қарама-қарсы мәнде жұмсалған «тағдыр» концептісі арқылы көрсетеді. *Қуып жете алмас, қашып құтыла алмас тағдырдың айтағына үріп, айдағанына көнген көнтері тірліктен тізгін үзді құтылып көрші, жоқ болмаса жан ұшыра ұмтылшы – жақындасаң алыстап, алыстасаң жақындайтын сағым бақыттың ұшпағына шықтым деген тірі пенде бар ма тәйірі: өмір бойы бір нәрсе жетпей өте шығар адам баласы – өзінің аз ба, көп пе ғұмырында зар еңіреп іздегені қанағат, тоқтам екенін ылғи да кеш түсініп, көзін жұмады-ай...* (319-б.).

Б. Нұржекеевтің «Кінәлі махаббат» повесінің негізгі өзегі – махаббат тағдыры. Ұлы Отан соғысына дейінгі және сол кездегі әйел тағдыры. Ерін соғысқа аттандырған әйелдің тағдыры, оның күйініші, аяққа тапталған ары мен

ұятын автор шебер суреттеп көрсетеді.

Адамның өмір сүргені, өмірде істеген амалдары, қуанышы мен қайғысы, барлығы да – оның тағдыры. Тағдыр өзгермейді, оны Абай жиырмасыншы қара сөзінде былай деген: «Тағдыр өзгертілмейді, пендеде бір іс бар жалығу деген. Ол тағдырды адам мен бірге жаратылған нәрсе» [4: 26].

Повестегі тағдырды жасаушы кейіпкер Зерен өзінің ақыл-ойына, іс-әрекетіне жауап бере алмады. *«Мен көп қателескен әйелмін. Үлгі алатындай ештеңем жоқ. **Бақыттымын** деп те, **бақытсызбын** деп те кесіп айта алман. Нұржаныммен бірге қартайсам, **бақыттымын** дер ем, ол жоқта **бақытты болдым деуге қақым жоқ**. Үш ұл өсіргенім **бақытсыздық** па? Жаңылдың жағдайымен салыстырғанда, әрине, көп жақсы. Бірақ үшеуінің үш әкеден туғандығы татулықтарына аз да болса ақау түсірмес пе екен деп, қылыш үстінде отырғандай үнемі қипақтаумен келем, **сол да бақыт** па? Мен **бақытымнан** айрылғанымды білгенде, оның енді екінші қайтып бастапқы қалпына келмейтінін де білгем. Ол өкінішім, ол назам әлі басылған жоқ. Өлмей басылмайды да»* (254-б.).

Бұл үзіндіде кейіпкердің ойының қырық құбылуын және қарама-қарсы мәнде (антонимдер), салыстырмалы түрде, өзіне өзі сұрақ қою арқылы ойын әсерлі түсіндіріледі. Кейіпкердің тағдыры оқырманның жан сезіміне ерекше әсер етпей қоймайды. Тағдырына көніккен әйел бейнесін ашуда Б.Нұржекеев ішкі монологті шебер пайдаланған. Осы повестердегі кейіпкерлердің тағдырын бейнелеу арқылы қазақ екі негізгі идея байқалады: болашақтың белгісіздігі және адамның өмірінде болып жатқан құбылыстарды бақылаудың мүмкін емес екендігі. Адам-өмір-табиғат, өмір-өлім, жан-тән сияқты үштіктер мен бинарлық жұптардың байланысында көрініс тауып жататын ассоциативті параллельдер. Мұндай ассоциативті параллельдердің тууына түрткі болған, өзара салыстырылушы, салғастырылушы атаулардың, құбылыстардың, қимыл-әрекеттердің, т.б. қай-қайсысына да ортақ болып келетін айрықша қасиет – белгіні уәждеу негізі.

Г.Мұратованың пікірінше, «... концепт сөз мағынасының барлық когнитивтік, мәдени-семантикалық әлеуетін (потенциалын) танытып, сөз қуаты мен сөз байлығын, сөз құпиясын ашып береді. Нәтижесінде, концептуалды талдау барысында сөздің негізгі мағынасы (сөздік қор байлығы) ғана нақтыланумен шектеліп қоймай, тілдің концептуалды өрісі жан-жақты ашылады» [5: 41].

Адамның ойлауы, арманы, мұраты тағдырды жасайды. Сол сияқты көркем шығармаларда да өмір мен өлім, адам тағдыры, оның жан-тәні, бірінші орында болады. Яғни, халық болмысын ашу, кейіпкер өмірін, оның жаны мен тәнін тағдырын танудан басталады. Қаламгер шығармаларының қайсысын алсақ та, кейіпкерлердің өмірі, аянышты тағдырлары, психологиялық жай-күйлері шеберлікпен берілген. «Тағдыр» концептісі адам өмірі мен тағдырын суреттеуде бейнелер галереясы туындайды. Әр дәуірдің өз шындығы бар, сол дәуірдегі адам тағдырын, қоғамды шынайы суреттеу арқылы көркем шығарма туындайды.

Жазушылар повестерінде «Тағдыр» концептісі арқылы оқырманның көз алдына адамның ішкі әлемін толық танытып, айтылар ой тереңдетіле суреттеледі. Тап болған қиын жағдайдағы жандардың тұрмыс-тіршілігіндегі азап пен ауыртпалық шыншылдықпен бейнелі суреттелген. Повестердегі «тағдыр» концептісі қазақтың ұлттық танымында өмірге көңілі толмау, қанағаттанбау мағынасында қолданылады. Өйткені «тағдыр» өмірдің тұщысынан гөрі, ащысында қолданыс тапқан. Оқырман алдына өзгеше сурет жаяды. Заман сипаты, ұлттық ерекшелік осы жоғарыда аталған концептілерден айқын көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Амренова Р. Қазақ дүниетанымы әлеміндегі «тағдыр» концептісі. // ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. – Алматы, 2009. – №3 (119). – 59-б.
2. Телия В.Н. Русская фразеология: Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1995. – С. 97.
3. Есімов Ғ. Хакім Абай. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994. – 198 б.
4. Жанпейісов Е. Қазақ прозасының тілі. – Алматы, 1968. – 289 б.
5. Мұратова Г.Ә. Абайдың тілдік тұлғасы: дискурстық талдау мен концептуалды жүйесі: филол. ғыл. докт. ... дис. – Алматы, 2009. – 303 б.

СИНТАКСИСТІ ФУНКЦИОНАЛДЫ-КОММУНИКАТИВТІК АСПЕКТИДЕ ЗЕРТТЕУ

Шалабай Б.

Көкшетау қ., Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университеті
bshalabai@mail.ru

Лингвистиканың нысаны-тілдік қызметті зерттеуде өткен ғасырдың 70-жылдарынан бастап лингвистикалық талдаудың мүмкіндіктері кеңейіп жаңа теориялық және прагматикалық міндеттер қойылып, оларды шешуде біршама ілгерілеулер болды. Солардың бірі-адам туралы ілімдердің бірігіп шоғырлануы, яғни шектес ғылыми бағыттардың: социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика т.б. пайда болуы туралы айтуға болады. Тіл ғылымында ол «сөйлеуші адамды зерттеу» дегенге алып келді. Ал прагматикалық міндеттері туралы айтатын болсақ, ол тілдің қолданбалы жағын зерттеуде анық байқалды.

Тілді функционалды аспектіде зерттеу оны коммуникативтік жүйе ретінде «ішкі жағынан» көріп сезінуге көмектеседі. Яғни мағынаның әртүрлі мәндерін берудің және оларды бейнелеудің әртүрлі тәсілдерін қолданудың мүмкіндіктерін көрсетеді[1:4].

Формальды грамматиканы тіл грамматикасы десе, ФКГ-ны сөйлеу грамматикасы деуге болады. Бірақ олар өзара байланысты, бірінсіз бірі болмайды.

Функционалды-коммуникативтік синтаксистің нысандарын мыналар құрайды:

- мазмұндық қабат: оған тілдің мағыналық кеңістігі жатады;
- бейнелеу қабаты: оған формалды бірліктер мен нысандар жатады;
- және сөйлеу құрылымдарын тудырып оларды қолданысқа түсіретін тілдік механизмдер жатады.

ФКС-тің бейнелеу қабатының бірліктері болып: сөздің синтаксистік формасы (синтаксема); есім синтаксемалардың функционалды түрлері (есім сөз топтары) және сөйлем-сөйленім танылады. Бейнелеу қабаты аясында зерттеу нысандарына сондай-ақ сөз тіркесі мен мәтін (күрделі синтаксистік тұтастық) де кіреді.

Мазмұндық қабаттың бірліктеріне лексикалық, грамматикалық, лексика-грамматикалық семалар және функционалды-семантикалық категориялар мен функционалды-семантикалық өрістерді құрайтын мағыналар жүйесі жатады.

Тілдің мазмұндық қабаты өз құралдарының барлық құрамымен жасалады. Тілдің семантикалық кеңістігінің үлкен бөлшегін лексикасы қамтамасыз ететіні белгілі. Лексикалық өрістер мен лексика-семантикалық топтар функционалды-коммуникативтік синтаксистің ең ірі мазмұндық бірліктерінің, яғни функционалды-семантикалық категориялардың құрамдас бөлігін құрайды. Мазмұнның ең кіші бірлігі-семалар. Семалар: 1) лексикалық болады, олар сөздің мағынасына кіреді. Мысалы: «сөйлесу» сөзінде – сөйлесудің біразға созылуы (лексикалық мезгілдік созылыңқылық) семасы бар; 2) грамматикалық болады: оған сөздің белгілі бір сөз табына тән формасы жатады (мысалы, шақ формасы); 3) лексика-грамматикалық болады: бұған белгілі бір лексикалық топқа жататын сөздің формасы кіреді (мысалы, локатив сема: «тауда» немесе темпоралдылық семасы: «балалық шақта»).

Мағыналар жүйесі функционалды-семантикалық өрістердің құрамдас бөлігі бола отырып мазмұндық қабаттың ірі бірліктерін құрайды. Олар сөз таптары аясында ұйымдасады. Мысалы, темпоралдық мағыналар жүйесі етістіктің шақтық категорияларынан құралады (*келдім, келе жатырмын, келемін*).

Барлық мағыналар жүйесінің белгілі бір тілдік концепт айналасына топтануы функционалды-семантикалық өрісті тудырады. Мысалы, локатив өрісін алайық. Кеңістік қатынасты бейнелеуде мынадай құралдар қатысады:

1. Лексикалық:

а) осы мағынаны беретін арнайы есім сөздер: орын, мекен, өлке, орталық, шеткері жақ т.б.

ә) кеңістік өлшем атаулары: ұзындық, биіктік, тереңдік, ендік т.б.

б) мекендік бірлік өлшемдері: аршын, шақырым, метр, гектар т.б.

в) мекен предикаттар: отыр, тұр, жатыр, жүр, орналасу т.б.

г) сын есімдер: таулы, орманды, шөпті т.б.

2. Грамматикалық-лексикалық:

а) мекен үстеулер: мұнда, анда, жоғары, төмен т.б.

ә) септік жалғаулары, шылаулары: үйде, үйдің артында, жанындат т.б.

б) морфологиялық: мекендік мәндегі сөздерге шығыс септік жалғануы: үйден, таудан, өзеннен т.б.

3. Сөзжасамдық: тойхана, кітапхана, әуежай т.б.

4. Синтаксистік: а) мекен атаулы сөйлемдер: Вокзал басы; жатақхана, Зқабат... ә) жатыс жалғаулы мекендік предикаттар: анам үйде; кітап сөреде.

М.В.Всеволодова тілдік бірліктерді сипаттауда деңгейлік ұстанымды қолданады: 1) лексемалар және лексиканы синтаксистік топтастыру; 2) ұғымдық категориялар және соларға сәйкес функционалды-семантикалық өрістер; 3) синтаксемалар; 4) есімдер тобы; 5) сөйленім; 6) мәтін[1].

Функционалды-коммуникативтік синтаксис концепциясы синтаксистің ұйымдастырушылық рөліне негізделеді, сондықтан негізгі бірлік сөйленім болады да, лексемалар, синтаксемалар сөйленімге қатысты тұрғыдан топтастырылады, ал мәтін сөйленімдердің бірігуінің нәтижесі ретінде қаралады.

Функционалды-коммуникативтік синтаксисте сөйленім төрт деңгейлі құрылым ретінде беріледі: денотативтік деңгей (тілден тысқары жағдаятпен сәйкестігі), коммуникативтік деңгей (сөйленімнің көлбеу-интонациялық құрылымы), семантикалық деңгей (сөйленім моделінің типтік мағынасы) және синтаксистік деңгей (сөйленім мүшелерінің бірігуінен жасалған сөйленім моделі). Сөйленім осы деңгейлердің бірігуінің нәтижесінде жасалады.

М.В.Всеволодова сөйленімді мағынадан формаға қарай талдай отырып, өріс идеясын қолданады. Орталық және шеткері аймақтарды айырудың өлшемі ретінде сөйленімнің денотативтік мазмұны (типтік жағдаят) мен типтік мағынасының үйлесу-үйлеспеуін алады (бірдей болу, болмауын). Мысалы, орталық аймақты құрайтын сөйленім: Қасқыр – жыртықши аң. Шеткері аймаққа жататыны: Қасқыр – жыртықши аңдар қатарына жатады. Сонымен қатар ол синтаксистік синонимдер жүйесін жасайды.

Тілдік механизм ұғымы тілдік бірліктер арасындағы қатынасты динамикалы етіп, оларды сөйлеу қызметінің шарттарымен, сөйлеушінің коммуникативтік міндеттерімен ұштастырады. Тілдік механизмнің динамикалылығы дегенде валенттілік (тіркесімділік), меңгеру, сипаттама предикаттар, конверсивтер (қысқартулар), ырықсыз етіс сияқты құбылыстар қаралады.

Тілдік механизмдер сөздерден сөйлеу құрылымдарының жасалуын қамтамасыз етеді. Олар екі топқа бөлінеді: 1) сөздің дұрыстығын бақылайтын және 2) сөйлеушінің сөйлеудегі мақсатының орындалуын бақылайтын. Біріншісі сөйлеудің формалды жағынан дұрыс құрылуын (тіркесімділігін) реттесе, екіншісі сөйленімнің мағыналық жағынан дәлдігін реттейді (мағыналық үйлесімділігі, мәтін тұтастығы). Оның тілдік механизмі сөйлемді актуалды мүшелеудің құралдары және синтаксистік трансформация (өзгеру) құралдары арқылы жасалады (ырықсыз етіс, конверсивтер арқылы).

Сөйленімнің анықтамасына келетін болсақ, ол-тілдің сөз ағымында жүзеге асуы. Сөйленім-белгілі бір дерексіз тіл бірліктері жүйесінің сөз ағымындағы орындалуы (іске асуы)[2:19].

Кезінде Э.Бенвенист: «Сөйленім-тілдің қолданудың жекелік актісі түріндегі қозғалысқа түсуі» деген екен[3:212].

Осыған байланысты тілшілердің міндеті-тілдік атаулардың тізімі мен тіл бірліктерінің жүйелі қарым-қатынасын анықтау және олардың нақты варианттарының көлбеулік және басқа да байланыстары мен байланыстылықтарын ашу, сонымен қатар осы варианттардың берілген сөйлеу тұтастығы аясында белгілі бір жағдаяттық, контекстік жағдайдағы қызмет ету ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Ондай тұтастық ретінде сөйленімді алу жеткілікті.

Сонымен, сөйленімді қатып қалған нәтиже түрінде емес, ал оның туу динамикасында алып қарау керек. Осы тұрғыдан ол тіл деңгейлері мен бірліктері жүйесінде өзіндік орны бар формалды тілдік бірлік ретіндегі сөйлемге қарама-қарсы қойылады.

Сөйленімді жұмсалымдық бірлік ретінде; жағдаятпен, мазмұнды контекспен сәйкес келетін сөз тудыру, сөз қабылдау үдерісінің бірлігі ретінде қарау керек.

В.Г.Гак: «Сөйленім тұтас жағдаяттың, оның негізгі элементі-үдерісті қоса алғандағы бір бөлігін (қиындысын) білдіреді, ол нақты жағдаятпен тікелей байланысты», [4:11]-дейді.

Сөйленімді талдауда таза лингвистикалық әдістер жүйесінің ішіне психолингвистикалық әдіс элементтерін де кіргізу қажет. Сөйленімге үдеріс немесе үдерістер жүйесі ретінде динамикалық тұрғыдан келе тұрып психолингвистиканы айналып өту мүмкін емес[2].

Ол үшін сөйленімді (мәтінді) даралап алып, сөзтудырым үдерісінің нәтижесі немесе сөзқабылдау үдерісінің материалы деп қана қарау жеткіліксіз, сол үдерістің өзі ретінде де қарау керек. Сөйленім, жалпы сөйлеу (мәтін) уәждемесіз, мақсатсыз тұмайды. Тілдік бірліктер сол мақсатты орындауға жұмылдырылады. Сол мақсатты орындау үдерісіндегі тілдік құралдарды, яғни «жұмыс үстіндегі» тілдік құралдарды зерттеу қажет. «Тілдік бірліктер қолданыссыз өмір сүрмейді» (С.Д.Кацнельсон), тек қолданыста ғана оның өмір сүру ерекшелігі ашылады.

Қолданыстағы тілді зерттеуде тағы бір ескеретін жай: сөйлеу үдерісі кезінде сөйлеушінің қатысымдық ниетінен, қатысымдық міндетінен туындайтын сөйлеу бөлшегі ойда қалыптасып сыртқа шыққанға дейінгі аралықтың өзінде бірнеше кезеңнен өтеді және өзгерістерге ұшырайды. Бұны А.А.Леонтьев «функционалды блоктар жүйесі» деп атайды. Ол сөздің тақырыбы мен стратегиясын анықтаудан басталып, ойын тілдегі соған лайықты мазмұндық және пішіндік категориялардың көмегімен реттеп бөлшектеу мен дәлдеуден ақырғы тілдік қалыпқа келтіруге дейінгі аралықты қамтиды. Соңғы қалыпқа түсіп бейнеленген сөз о баста басқаша жоспарланып, тек сөйлеу барысында анықталады, яғни сөйлеу шығар-машылық үдеріске ие, оған түрлі себептер әсер етеді.

Функционалды-коммуникативтік синтаксис концепциясы мәтін синтаксисі мәселесін де қарастырады. Оның себебі:

1)Дискурс-біздің сөйлеген сөзіміздіңөмір сүруінің бірден-бір формасы. Қандай мәтін түрі болса да оның тұтастығын анықтайтын сипатты белгілері болады.

2)Дискурс сөйлем-сөйленімніңөмір сүруінің, қызмет етуінің бірден-бір аймағы.

3)Мәтін синтаксисінің аспектілері кейбір реттерде сөйлемнің синтаксистік ұйымдасуын анықтайды.

4)Сөйленім мәтіннен тыс жерде жеткілікті ақпараттық мәнге ие бола алмауы мүмкін.

Функционалды-коммуникативтік синтаксис формалды-сипаттама, семантикалық және функционалды-коммуникативтік әдістерді біріктіріп, тіл туралы ғылым мен оны оқытудың міндеттерін біріктіреді.

Әдебиеттер:

1.Всезолодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса. М., 2000г.

2.Леонтьев А.А. Высказывание как предмет лингвистики, психолингвистики и теории коммуникации. В кн: Синтаксис текста. М., 1979г.

3.Бенвенист Э. Общая лингвистика. М., 1974г.

4.Гак В.Г. Проблемы лексико-грамматической организаций предложения. Авт.докт.дис.М.,1968г.

ҚОРҚЫТ АТА ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАРИХИ ШЫНДЫҒЫ

Ыбыраев Ш.

Астана қ., Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Рухани өміріміздің тарихында тұтас бір дәуірдің болмыс-бітімін, таным-түсінігін айшықтап көрсететін айрықша тұлғалар болады. Исламға дейінгі тәңірлік дүниетанымның жаратылысын шашырап жатқан дерек көздерінің негізінде пайымдап, бас-аяғын жинақтауға әрекеттенер болсақ, оның бел ортасында тұрған дара тұлғаларды айналып өту мүмкін емес. Солардың бірі, бәлкім, бірегейі – түркі халықтарының арасына есімі ежелден танымал Қорқыт ата.

Шығыс Түркістаннан бастап Кіші Азияға дейінгі түркі халықтарының ауызша да, жазбаша да жәдігерліктерінен ойып орын алған Қорқыт бейнесі бір ғана көркемдік ойдың жемісі еместігі, мұның астарында берісі нақтылы тарихи тұлға, арысы тұтас қоғамдық, әлеуметтік, саяси, діни дүниетаным тамыр тартып жатқан дәуірлік құбылыс жатқандығы даусыз. Байыптап қарасақ, исламнан бұрынғы идеология мен таным-түсінікке тікелей қатысы бар тұлғалардың

куаттысы да, жұртшылыққа кеңінін мәшһүр болғаны да Қорқыт есімі. «Қорқыт ата кітабы» осындай әрекеттің жемісі.

Уақыт өлшемі, кейінгі заман идеологиясы оның атын біржола өшіре алмауына қарағанда, оның қоғамдағы орны ғана емес, рухани өмірдегі салмағы да кезінде аса жоғары болса керек. Көшпелі түріктер арасында Қорқыт есімінің күні кешеге дейін ауызша аңыз-әңгімелердің, тамылжыған күйлердің тақырыбы болып келуіне себепші жағдай оларда тәңірлік ұғым мен исламдық түсініктің аралас жүруінен деп түсінеміз. Ал, отырықшы кәсіпке бет бұрған түріктердің Қорқытқа деген құрметі кейінірек жазбаша деректер мен шығармалардан орын беріп, есімін есте қалдыру ниетімен байланысты болды.

Қалай болған күнде Қорқыт туралы аңыз-әңгіме, әпсана, өлең-жыр, эпостық шығармалар мен тарихи жазба деректердің Еуразияны ежелден мекен еткен түріктердің қазіргі ұрпақтарында сақталып қалуы өткен өмірдің бірегей құбылысы, ортақ тарихымыздың алтын дінгегі екені даусыз. Сондықтан да болар ХІХ ғасырдың басынан бастап Қорқыт жайындағы үлкенді-кішілі зерттеулер қазіргі түркі халықтарында ғана емес, дүниежүзінің өркениетті елдерінде үздіксіз жазылып, жарық көруде. Өлі де жазыла бермек.

Әрине, Қорқыт жайындағы ауызша деректердің бәрін де байырғы деуден аулақпыз. Аңыз-әңгіме мен өлең жырлардың шыққан мезгілі қаншалықты көне болғанымен, оларда кейінгі заманның қоспалары болатыны даусыз. Алайда Қорқыт туралы фольклорлық мұрамыздың сюжеті мен мотивтерінің тұрақтылығы, мың жыл өтсе де қайталанып отыратыны таңқаларлық жағдай. Осының бір айқын дәлелін үстіміздегі ғасырда Шығыс Түркістан қазақтарының халық ақыны Мәжит Әнуарұлының «Қорқыт жыры» дейтін эпикалық шығармасынан көреміз. Бұл іс жүзінде Қорқыттың өлімінен қашу жайлы әйгілі сюжеттің жырға айналуы еді.

Оғыз жырлары Қорқыт атымен топтанып беріледі. ХІV–ХVІ ғасырларда оғыздардың ескі заманнан беделіне дақ түсірмей, ерекше қастерлеп келгені, айрықша қадірлісі Қорқыт ата (түпнұсқада «деде» сөзімен қатар кейде «ата» сөзі де Қорқытқа байланысты айтылады). Ол, ғалымдардың көпшілігінің дәлелденуіне қарағанда, ислам дінін оғыз, қыпшақ арасында тарамай тұрғанда өмір сүрген бірінші абыз, бақсылардың атасы.

Ислам діні келгеннен кейін бұрынғы шаманизмнің белді өкілі болған бақсыларды ығыстыра бастағандығы мәлім, тіптен көп жағдайда бақсыларға қарсы күрес жүргізді. Осыған байланысты көне заманның атақты абыздары мен бақсылары біртіндеп ұмыт болуға айналды, немесе исламға лайықты өзгерістерге ұшырап, екі идеологияның да белгілерін ұштастырған күрделі синкреттік тұлғаға айналады. Аңыздар мен әпсаналарда ондай тарихи (кейде ойдан шығарылған) тұлғалардың ескі шаманизм дәуірімен байланысы олардың іс-әрекеті атқаратын қызметінде сақталса, ислам идеологиясына қатысты жағы айтушылардың, жыршылардың берген сырттай мінездемелерінде, сол іс-әрекеттерге өздерінше жасаған түсініктемелерінде айқын көрінеді. Мәселен, оғыз эпосын да, қазақ, түркімен жырларын да, сондай-ақ әртүрлі тарихи деректерде де (Рашид ад-Дин, Әбілғазы т.б.) Қорқыттың атқаратын іс-әрекеті,

қызметі (функциясы) мұсылман әулиелерінің іс-әрекетімен жанаспайды. Әулиелердің қызметі исламды нығайтуға, құдайдың кереметіне күмән келтірмеуге, халықты шексіз сендіруге жұмсалады. Бұл қызметтен тыс олар ешқандай іс-әрекет жасамайды. Анығырақ айтқанда діни әпсаналарда мұсылман әулиелерінің іс-әрекеті де оның мазмұн түсініктеме жағы да тұтас, бірінен-бірі ажырамайды. Екеуі де дін қағидаларын күшейтуге бағытталған.

Ал, Қорқыттың аңыздардағы, эпостардағы, әпсаналардағы атқаратын әртүрлі қызметіне ислам тұрғысынан берілетін баяндау, түсініктерді алып тастасақ, оның жасайтын іс-әрекеттері ислам идеологиясына кереғар болып шығады. Бұл, әсіресе, қазақтың аңыз, әпсаналары мен «Қорқыт ата кітабынан» анық байқалады. Оғыз эпосында Қорқыттың барлық қызметі оғыз тайпаларының ортақ мақсат-мүдделерімен байланысты. Оның жатса-тұрса ойлайтыны – құдайға құлшылық жолы емес, оғыздардың тағдыры, жырлайтыны әулие-пайғамбарлар туралы діни сюжеттер емес, оғыз батырларының ерлігі. Тұтастай алғанда, Қорқыттың болмыс-бітімі рулық, тайпалық деңгейден аспаған, жалпы исламдық дәрежеге көтерілмеген.

Рас, Қорқыт – көреген, қасиетті, болашақты болжайтын қарт. Ол не айтса, сол болады. Міне, осы тұста Қорқыттың екі жақтама тұлғасы көрінеді. Анығырақ айтқанда, мұсылман әулиелеріне тән қасиеттер мен ескі шамандық көзқарастардан қалған бақсылық, абыздық белгілердің бір-бірімен кірігіп, тұтасып кеткендігі байқалады. Бір жағынан, көрегендік, болашақты болжау ежелгі абыздарға, бақсыларға тиесілі; ру-тайпалардың тағдарын болжау; жол көрсету солардың үлесіне тиген; ру-тайпа ішіндегі ең беделді адамдар да солар. Екіншіден, бұл сияқты қасиеттер – мұсылман әулиелерінің де негізгі белгілері және бұлар құдайдың құдіретімен болып отырады. Демек, ескі бақсылар мен абыздарды көрсетілген белгілері бойынша мұсылман әулиелеріне қарай икемдеу оншалықты қиынға соқпаған. Бірақ олардың қызметіне байыптап қарасақ, елеулі қайшылықтар бар. Абыздар мен бақсылардың қызметі, атқаратын бүкіл іс-әрекеті, қажет десеңіз, әулиелігі құдайға құлшындыру жолы емес, ру-тайпа мақсатына, солардың арасындағы қақтығыстарды реттеуге бағытталады. Мәселен, Қорқыт Бамсы-Бейрекке Бану-Шешекті айттыруға барғанда қыздың ағасы Делі Қарашар Қорқытқа ашуланып оны өлтірмек болып қуа жөнеледі. Ақырында ол қос атпен қашқан Қорқытты қуып жетіп, қылышпен шапқалы қолын көтергенде қолы сол қалпында төмен түспей қарысып қалады. Қорқыттың тегін еместігіне көзі жеткен Делі Қарашар қарындасын бермекші болып уәде етеді, сонан кейін ғана оның қолы орнына түседі. Алайда Қорқыттан қалың малға «келеге түспеген мың үлек, биеге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар, құйрығы мен құлағы жоқ мың ит һәм мың бүрге» сұрайды.

Бамсы-Бейректің әкесі Қам-Бөрі (кейде Байбөрі деп аталады) барлығына келіседі, бірақ ит пен бүргені қалай табуды білмейді. Бұл жерде де Қорқыт көмекке келеді, ол кереметтігінің арқасында құйрықсыз, құлақсыз мың итті тауып, Делі Қарашарға апарады. Мал мен итке разы болған ол бүргені сұрайды. Қорқыт бүргенің арығын тастап, семізін таңдап алуды Қарашардың өз еркіне

салады, сөйтіп қулықпен оны бір бүргесі көп қораға жалаңаш кіргізіп жіберіп, есігін жауып қояды. Сау тамтығы қалмай таланған Қарашар Қорқыттың ақылымен суға түсіп қана бүргеден құтылады (III оғызнаме).

Бұл айтылғандардан анық көрінетіні Қорқыттың қызметі мұсылман әулиелерінен мүлдем басқа екендігі. Жырда Қорқыттың аузынан Қарашарға болсын, басқа кейіпкерлерге болсын құдай жолына беріліп, құлшылық жасау мәселесі уағыздалмайды. Тіптен эпостың идеясына бұл жағдай мүлдем жат. Тек Қорқыттың қысылған жерінде ғана құдайдан көмек сұрауы әулиелерді еске салады, алайда мұның өзі ұзақ жалбарыну түрінде емес, үстірт қысқа ғана еске салып өтуден ары аспайды.

Демек, Қорқыттың қазақ арасында сақталған ежелгі бақсыға, абыздарға тән бейнесі «Қорқыт ата кітабында» да көп өзгеріске ұшырамаған. Бұған қоса жоғарыда айтқанымыздай, эпостың өзі де ислам идеологиясының терең өңдеуіне түспеген, керек десеніз, мұнда жазба әдебиетінің де ықпалы жоққа тән. Қорқытқа әулиелік қасиет беріп, мұсылмандыққа икемдеу эпостың алғашқы кіріспе бөлімінде байқалады. Ал бұл бөлім зерттеушілердің айтуынша, талассыз кейін қосылған, тіпті ол жазып алу, не көшіру барысында пайда болған бөлім. Ал өзге жырларда эпостың стилі де, мазмұны да таза сақталған. Тексте араб, парсы сөздерінің өте сирек кездесетіндігін жоғарыда айтқанбыз.

Қорқыт атына байланысты ауызша, жазбаша қыруар деректердің бас-аяғын жүйелеп, олардың бір ізге түсуіне әрекеттенер болсақ, ең алдымен ол кім, өз заманында қандай саяси және қоғамдық қызмет атқарды, тарихта болған нақтылы тұлға ма, әлде қиялдан туған дін немесе көркем бейне ме дейтін сауалдар көкейде тұрары анық. Бұл сауалдардың түйіні бірер қысқа тұжырыммен шешіле қоймайды. Олай болатыны Қорқыт есіміне қатысты мәліметтердің қай-қайсысында да нақтылықтан гөрі аңыздық сипат басым. Түркі халықтарының эпсаналарына, аңыздарына, мифтеріне, бақсылық сарындарына, аталар сөзіне, өлең-жырларына, музыкалық мұрасына, эпостарына бір сөзбен айтқанда, фольклорлық жанрлардың көбіне арқау болған мұндай тұлға арғы-бергі тарихта некен-саяқ. Қалай болғанда да мұның астарында қуатты бір құбылыстың болғаны анық.

Сонымен, Қорқытқа қатысты жазба жәдігерліктердің де, фольклорлық ауызша деректердің де үлес салмағын және ғылыми мәнін төмендетпей, керісінше, оларды өзара үйлестіре отырып, әрі Қорқыт туралы және оның атынан шығарылған эпос («Қорқыт ата кітабы») пен музыкалық шығармаларды, аңыздар мен эпсаналарды, бақсылық өнер мен байырғы түсініктерді тұтастай өрелестіре отырып, әрі осы мұралардың бәріне жүйелі сипат бере отырып, осы тақырыпқа кешенді түрде келудің мезгілі келді. Бұл орайда белгісіз деректердің, әлі де толықтыруды қажет ететін пайымдаулардың бола беретіні заңды құбылыс. Оның үстіне, Қорқыт тақырыбының географиялық ауқымдылығы да, дерек көздерінің әртүрлілігі де мұндай істің салмағын мейлінше ауырлатары сөзсіз.

Ал мәселенің осылай қойылуын қазіргі күн тәртібінен туған қажеттілік деп түсінеміз. Ғылымның жинақтаушылық сипаты артып, жаңа сатыға

көтерілуі оның бір ғана ішкі заңдылықтары мен логикалық қисынына ғана қарап емес, ең бастысы, ел тағдыры мен саяси-әлеуметтік ахуалға да тікелей қатысты болатынын аңғарамыз. Тәуелсіз халықтың өз тарихына деген тәуелсіз тұғыры мен көзқарасының орнығатынын өркениетті елдердің өмір тәжірибесі әлдеқашан дәлелдеген. Қорқыт мұрасын игеруге осы тұрғыдан атсалысу қазіргі түркі халықтарының ортақ мәдениетінің және тарихи туыстығының шынайы түрде көкейге қонатынына кепіл болмақ.

Ғылымға белгілі болған барлық дерек көздеріне сүйенер болсақ, Қорқыт – сегіз қырлы бір сырлы, қасиеті мен қызметі жан-жақты тұлға. Ол –бақсы, болашақты болжайтын сәуегей, көріпкел әулие, асқан күйші, емші, жырау (озан), ру мен тайпа кеңесшісі, дана қарт, барлық қиындыққа қарсы тұра білген ер жүрек адам, ханның кеңесшісі, елші, уәзір, сарай маңындағы беделді қызметкер, ислам дінінің жақтаушысы. Қорқыт есімімен тікелей тіркесіп қолданылатын анықтамалар *ата, дедө, әулие, бақсы, дана* сөздері. Бұлардан басқа сирек ұшырасатын пір, баба, ер сияқты эпитеттер де бар.

Шығыстан Батысқа дейін ұлан-ғайыр жерге созылып жатқан қазіргі түрік халықтарының ауызша және жазба деректерінен орын алған бұл анықтамаларда қайшылық бар. Алдымен екі дінге – тәңірлікке де, исламға да құлшылық еткен адамды көреміз. Ол аз болса, Қорқыт – бір жағынан, ру-тайпаның мүддесін қорғайтын адам, екінші жағынан, жалпы біртұтас мемлекеттің саяси қайраткері. Бұл ұғымдарды бір кісінің бойына үйлестіріп, тарихи бір мезгілге сыйдыру мүмкін емес.

Бірақ осы деректерді тарихи сатылары бойынша қоғамдық-әлеуметтік құбылыстармен, саяси өзгерістермен сабақтастыра отырып, нақтылы тарихи адамның өзін емес, ол туралы ел санасындағы ұғымды мезгілдік шекарасы бойынша созып қарайтын болсақ, онда белгілі бір пәтуға келуімізге болады. Бұл түптеп келгенде, Қорқыт бейнесінің халық түсінігіндегі эволюциясы болып шығады. Осы орайда мына бір мәлімет аса қызықты. Аңыз бойынша Қорқыт өте ұзақ жасаған Рашид Әд-Дин мен Әбілғазының айтуына қарағанда, оның жасы екі жүз тоқсан бес жасқа жеткен.

Мұның себебі Қорқыттың өмірі мен қызметі әмбебап сипат алып, түрлі дәуірге, саяси-әлеуметтік оқиғаларға апарып телінгендіктен де оның жасын жойласыз ұзартып көрсету орын алған болуы керек. Оның үстіне бұл жағдайға бақсылар ұзақ жасайды, олар іс жүзінде өлмейді деген түсінік те қосарлануы ықтимал.

Әрине, Қорқытқа қатысты айтылатын, мейлі ол ауызша аңыз-әңгіме болсын, мейлі, ол мүлдем өзгертілген жазба мәліметтер болсын, олардың тақыр жерде пайда болмағаны анық. Там-тұмдап болса да әрбір деректің өз қисыны, табан тірер дәлелі бар. Оның өзегі қайсы, қиял болса да шындық деп қабылдаған ұғымдық астары қайсы, оны ажырату зерттеушілердің ісі. Дерек пен тарихи шындықтың арасындағы сәйкессіздік әрдайым жазып не айтып отырған адамның өткенді білмеуінен ғана пайда болмайды. Бұл арада өз дәуірінің саяси-әлеуметтік жағдайларын, қоғамдық тұғырын, тарихи

тағылымын ескеріп, деректі икемдеп кәдеге асырудың да орын алатынын есте ұстау қажет.

Қорқыт есімінің мүлдем өшіп қалмай, исламдық түркі халықтарының арасында сақталып келуі осының айғағы. XV ғасырда Ә.Науаидің: «Қорқыт жайлы түсіндіріп жатудың қажеті жоқ, оның есімі барлық түріктерге кеңінен танымал», - деуі де осындай жағдайға байланысты болса керек.

Асылында, Қорқыт ислам дінін қабылдап болған оғыздардың ішінде дүниеге келсе, осыдан кейін оны шамандық идеологияның басты өкілі етіп көрсетудің ешбір қисыны болмас еді. Ал оғыздардың ежелгі мекені Қазақстан мен Орта Азияда Қорқыт бақсылардың пірі, алғашқы бақсы ретінде айтылатынын жұртшылық жақсы біледі.

Ислам дініне берілген адамды қобыз тарттырып, ажалға қарсы тұрғызу мүмкін емес. Оған не Қорқыттың өзін, не болмаса ол жайында әңгіме шығарған халық исламды бергі заманда да қабыл алмағандықтан деуден басқа лаж жоқ. Бұл қисынсыз. Сондықтан да Қорқыт оғыздар ислам дініне кіргенге дейін өмір сүрген адам деп айту дұрыс. Ал, бұл IX ғасырдан бері болуы мүмкін емес. Сонда ғана Қорқытқа қатысты деректер өз жүйесін тауып, мән-мазмұны бойынша ретке келмек.

X ғасырдан кейін батысқа қарай қоныс аударған оғыздардың ислам дініне біржола ден қойғандығы белгілі. Әрине, бұрынғы діни ұғымдарды есте сақтап қалған шағын топтың, рулардың бұл кезде де болатындығы анық. Бірақ шағын топ Қорқыт сияқты қуатты тұлғаны тарих аренасына шығарып, оны қыпшақ және оғыз тобындағы түріктерге түгел мойындата алмаған болар еді. Демек, Қорқыттың тарихи ортасын исламға әлі бас ұрмаған қалың оғыз бен қыпшақтардың арасынан іздеуіміз қажет. Бұл мерзім шамамен алғанда оғыздардың Оңтүстік және Батыс Қазақстан, Сырдарияның төңірегін мекендеген VII–IX ғасырлар аралығына дөп келеді.

Қорқыт заманына ықшамдай келіп, бұл мерзімнің ішінен VIII ғасырға тоқталған жөн. Себебі Қорқыт туралы айтылатын деректердің дені, әсіресе ауызша аңыз-әңгімелер мен әпсаналар исламға деген наразылықты байқатады. Қорқыт маңдайға жазылған тағдырға мойынсынбай, өлімге қарсы күреседі, мәңгі өлмеудің жолын іздейді. Бірақ бәрібір ажал тырнағынан қашып құтыла алмады.

Бұл әрекеттің астарында көшпелілердің ғасырлар бойы сенген діни идеологиясы тұрды. Аруақтарға сену, олардың басқа дүниеде бізбен бірдей қатар өмір сүретіндігіне иланған көшпелілер бұл көзқараспен оңай қоштаса алмаған. VIII ғасырда ислам қанатын кең жайып, дүниені дүр сілкіндірген араб империясының іргелес елдерге, көшпелі әлемге ықпалы артқанымен, байырғы діннің құндылықтары күнбе-күн тіршіліктен толық ығыстырылған жоқ еді. Мұның сипаты, әсіресе, өтпелі кезең болып саналатын VIII–IX ғасырларда айрықша көрінеді. Тәңірлік дін Орта Азия мен Қазақстан жерінде мыңдаған жылдық тарихының соңғы ұлы серпілісін дәл осы кезеңде бастан өткеріп жатты.

Осы орайда атап өтерлік жайт тәңірлік сеніммен мұсылмандыққа ауысудың ортасында жалпы дін атаулыны жоққа шығаратын атеистік көзқарас тұрған жоқ. Мұнда, бір дінді екінші бір дінмен алмастыру процесі жүріп жатты. Жалпы сенім атаулыны жоққа шығару, яғни атеистік көзқарас арқылы, бір діннің орнына екінші дінді қатарға қосу қисынсыз жағдай. Сондықтан да ойға қуат, бойға дәт беретін қастерлі ұғымдар біртіндеп алмастырылды.

Табиғатты аялап, аруақтарға сиыну сияқты тәңірлік діннің дүниетанымдық негізі мұсылмандық қағидаларға ұшырастырылды. Бұны исламға ден қойған байырғы көшпелілердің тарихы күні бүгінге дейін растап отыр. Аруаққа табынып, қысылғанда жәрдем сұрау қазақ, қырғыз, түркімен, өзбек сияқты халықтардың әлі ұмытпаған күнделікті салты.

Қолда бар мәліметтерге қарағанда, деректі сипаты бар, жекелеген зерттеулік мәні бар әйтеуір Қорқытқа тікелей қатысты еңбектердің ұзындығы қазір 800-ден асып түседі екен. Тегінде Қорқыт және «Қорқыт ата кітабы» туралы айтылған пікірлердің көш басында аузы дуалы атақты түркітанушы ғалымдар мен еуразиялық ориенталистердің тұруы да көп жайды аңғартқандай.

Қорқыттың өзі және әйгілі «Қорқыт ата кітабы» жайында қандай бір мәселені ғылымның қай саласына сәйкес қарастырсақ та қозғау салып, ұйытқы боларлық бірқатар іргелі зерттеулерді алдымен атап өту парыз. Әсіресе, кез-келген ой-тұжырым мен ізденістің тірегі болатын текстік материалдарды жариялауы, ғылыми түсініктеме беруі, тарихи-этнографиялық деректерді мейлінше толық ескеруі жағынан құнын жоймаған, мағлұматы мен ғылыми тереңдігі сайма-сай еңбектер бұл салада жетерлік.

Олардың ішінде, әсіресе, В.В.Бартольд, И.В.Аничков, А.А.Диваев, А.А.Мейер, В.В.Вельяминов-Зернов, А.Н.Самойлович, К.А.Иностранцев, П.С.Спиридонов, А.Г.Туманский, В.Каллаур, И.А.Кастанье сияқты өткен ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы қазақ даласының тарихы мен рухани мәдениетін зерттеген ғалымдар болды. Қорқыт жайлы зерттеулердің іргелі сипат алып, әлемге таралуына А.Ю.Якубовский, В.М.Жирмунский, А.Н.Кононов, Х.Г.Короглы зерттеулері айтарлықтай ықпал етті.

Біздіңше, түркілік тұтастық әр халықтың рухани өз мұрасына айналып кеткен тарихи ортақ жәдігерліктерімізді қайта түгелдеуден басталмақ. Қорқыт пен «Қорқыт ата кітабы» – дәл сол түгелдеудің басында тұрған мәңгілік мұра.

Әдебиеттер:

1. Бартольд В.В. Еще известие о Коркуте // Соч. Т.V. М., 1968; *Соныкі*. Коркуд// Соч. Т. V. М., 1968; *Соныкі*. Коркуд // Соч. Т.VM., 1968; *Соныкі*. Турецкий эпос и Кавказ // Соч. Т. V. М., 1968.
2. Диваев А.А. Еще о могиле святого Хорхут-ата // ЗВОРАО. Т.Х. Спб., 1900; *Соныкі*. Несколько слов о могиле святого Хорхут-ата // ЗВОРАО. Т. X. Спб., 1896.

3. *Иностранцев К.А.* Коркут в истории и легенде // ЗВОРАО. Т. XX. СПб., 1912.
4. *Туманский А.Г.* По поводу «КИТАБИ Коркут» // ЗВОРАО. Т. IX. СПб., 1896.
5. *Журмунский В.М.* Огузский героический эпос «Книга Коркута» // Книга моего деда Коркута». М.-Л., 1962.
6. *Короглы Х.* Огузский героический эпос. М., 1976.
7. *Diez N. F.* Der neuintdeckte ouguzische Cyklop. Hall-Berlin, 1815 Grimm W. Die Sade vjn Polyphem // In: W7 Grimm. Kleinere Schriften. Bd. IV Berlin, 1887.
8. *Валиханов Ч.Ч.* Собрание сочинений в пяти томах. Том. 1. Алматы, 1984. С. 208; *Соныкі.* Том 2. Алматы, 1985.
9. *Ауэзов М.О., Соболев Л.* Эпос и фольклор казахского народа // Литературный критик. А., 1939.

**К ВОПРОСУ О ТЕРМИНОЛОГИИ:
ОБОЗНАЧЕНИЯ МОЛОДЁЖНОЙ ЛЕКСИКИ**

Анищенко О. А.

Кокшетауский государственный университет имени Ш.Уалиханова,
г. Кокшетау
olga_alex62@mail.ru

Статья посвящена терминологическим исследованиям. Один из актуальных вопросов современной лингвистики – выбор терминов для обозначения молодежной речи (особого состава слов и выражений). Активно используются французские термины *жаргон* (*jargon*), *арго* (*argot*), а также заимствованный из английской лексикологии термин *сленг* (*slang*).

В первой половине XX века среди языковедов начинает получать распространение обозначение *жаргон*. Как показывает наше исследование, на первых этапах вхождения в лингвистический оборот термин *жаргон* легко заменяется термином *язык* и не включает в себе негативной окраски. Так, В.И. Даль термин *жаргон* поясняет обозначением *наречие* («Жаргон м. франц. Наречье, говор, местная речь, произношение»), а слово *наречие* (как было отмечено выше) толкуется словом *язык*: «ср. местный язык, незначительно уклоняющийся, по произношению или переименованным словам, от языка коренного» [1, Т.1, с. 541; Т.4, с. 695]. Термин *жаргон* равнозначен термину *язык* как традиционному в XIX веке при обозначении различных социально-обусловленных (местных) вариантов языка.

Обозначение *жаргон* приобретает негативную окраску в 1920-1930-е, когда специфика речевого общения учащихся начинает привлекать широкое внимание языковедов. И борьба общественности была направлена не на него как на естественную детскую потребность в языковой новизне, а на проникающую в него арготическую лексику, которая, «снижая штиль» (Е.Д. Поливанов), вносила излишнюю грубость. Этот период – 1920-1930-годы – способствовал привлечению внимания к проблемам образования, к школьной системе преподавания, а также к социальному составу учащихся и их специфическому словоупотреблению – *школьному жаргону*.

Обозначения молодежной речи включают, наряду с терминами *язык*, *жаргон*, и термин *арго*, который впервые был зафиксирован в русской литературе лишь в 60-х годах XIX в. и появился для обозначения лексики преступного мира.

Завоеывая прочные позиции в русской лингвистической практике, обозначение *арго* становится яркой стилистической пометой в русской лексикографии. В 1935-1940-х годах выходит в свет изданный под редакцией

Д.Н. Ушакова «Толковый словарь русского языка», где слова и выражения «школярского» происхождения (*зубристика, зубрила, запустить в нос гусара, долбня, камчатка* и др.) сопровождаются характерной пометой (школьное аргю) [2].

Активное употребление в научной практике термина аргю (по отношению к речи учащихся!) в одном ряду с термином жаргон наблюдается в 1930-е гг. (см.: труды Б.А. Ларина, В.М. Жирмунского, Д.С. Лихачева, В. В. Стратена, В.В. Виноградова, Д.Н. Ушакова), и позже, в 1950-60-е гг. (см.: труды В.В. Виноградова, С.Г. Ахумяна, Т.В. Кевлишвили, Ю.С. Сорокина). Ситуация несколько изменяется в 1970-е годы, и, возможно, это объясняется признанием предложенной В.Д. Бондалетовым в 1960-е гг. (и уточненной в 1980-е гг.) классификации социальных диалектов «в зависимости от их природы, назначения, языковых признаков и условий функционирования» [3, с.69]. В.Д. Бондалетов допускает дублирование терминов *жаргон / аргю* только по отношению к лексике деклассированных; для молодежной речи, по его мнению, целесообразно применение обозначения *жаргон*. Подобная позиция отражается и в последующих классификациях (Б.А. Серебренников, Э.Г. Туманян). Сторонником разграничения аргю и жаргона выступает и Л. И. Скворцов, считающий, что их отличие обусловлено степенью открытости-изолированности носителей различных социальных разновидностей речи: аргю является принадлежностью относительно замкнутых групп и сообществ, в то время как жаргон является принадлежностью относительно открытых социальных групп. Таким образом, в русской социалингвистике последней четверти XX века относительно единодушно закрепляются обозначения: *аргю* за лексикой деклассированных групп (уголовное аргю), *жаргон* за лексикой возрастных социальных групп (молодежный жаргон).

В ряду современных обозначений молодежной речи: *жаргон, аргю* и *сленг*. Если термины *жаргон* и *аргю* (родом из французской социологической школы – *jargon, argot*) осваивались русским языком начиная с XIX века, то термин *сленг* (английского происхождения – *slang*), вошел в русский лингвистический оборот лишь в 1960-е годы.

История термина сленг в русской лингвистической практике связана с именами В.А.Хомякова, М.М. Маковского, И.Р. Гальперина, Т.А. Соловьевой, Л. И. Скворцова.

Л.И. Скворцов в своем исследовании 1966 г. («Взаимодействие литературного языка и социальных диалектов») предлагает различать жаргон в «узком смысле слова» (он не выходит за пределы специальной (или возрастной) сферы общения) и «жаргонизированную лексику, примыкающую к жаргонно-просторечному стилю, к «низкому» слою обиходно-разговорной лексики. Жаргон в расширительном смысле трактуется ученым как *сленг*. Описываемый период Л.И. Скворцов определяет как время «языковой эволюции от жаргона к слэнгу».

Становится заметным обращение к новому термину в конце 1980-х–в нач. 90-х годов. Прежде всего, об этом красноречиво говорят названия

словарей: «Словарь сленга, распространенного в среде неформальных молодежных объединений» А.И. Мазуровой (1988), «Словарь молодежных сленгов» М.А. Грачева, А.И. Гурова (1989), «Сленг хиппи» Ф.И. Рожанского (1992) и др. Популярность английского термина сленг растет по мере усиления популярности английского языка, проникающего не только в различные слои литературного языка, но и в сферу устного общения, в частности, жаргонизированную речь молодежи.

Все чаще языковеды (развивая точку зрения Л.И. Скворцова о лингвистической сущности сленга) прибегают к данному термину для описания слов и выражений, утративших специфическую закреплённость за определенной социальной группой и перешедших в разговорный обиход различных социальных, профессиональных и возрастных слоев общества (сленговый лексикон политиков, бизнесменов, диджеев, компьютерщиков, студентов и т.д.).

Среди активно используемых сейчас терминов – *социальный диалект, социолект, субъязык*, являющиеся обобщающими обозначениями социальных разновидностей языка и лишенные оценочной окраски.

Экскурс в историю терминологического обозначения молодежных социолектизмов позволил описать развитие терминосистемы, её эволюцию, а вместе с тем и показать существовавшие и существующие трудности разграничения терминов, которые объясняются, прежде всего, желанием исследователей наиболее точно охарактеризовать языковые реалии. «Терминологические дискуссии, – отмечает А.К.Бабина, – явление более глубокое, нежели спор о том, какое слово лучше звучит. За каждым термином стоит определенное понятие, на формирование которого ушли годы, некая реалья, исследование которой внесло свой вклад в познание живого языка...» [4]. Усиливается внимание учёных-исследователей и к своеобразному лингвистическому феномену – молодёжной речи, сеть её терминологических, заменяющих, и дополняющих друг друга, – яркое тому свидетельство.

Литература:

1. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: Т. 1-4. – СПб.-М.: Издание книгопродавца-типографа М.О.Вольфа, Русский язык, 1880-1882.
2. Толковый словарь русского языка. Под ред. Д.Н. Ушакова. Т. I. – М., 1935.
3. Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по спец. №2101 «Рус. яз. и лит.» – М.: Просвещение, 1987. – 160 с.
4. Бабина А.К. Терминологическое поле в исследованиях социолекта // <http://www.annababina.narod.ru>, 2002.

МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕРСОНАЖЕЙ КАЗАХСКИХ БЫЛИЧЕК

Асенова А. Б.

КГУ им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау

nurassen_47@mail.ru

В наши дни рассказы о мифических существах и в то, что они постоянно стремятся вредить человеку воспринимаются как суеверные анекдоты или небылицы и трудно найти человека, который верил бы в их реальность. Рассказы о столкновении человека со всевозможными демоническими существами - продукт вымысла древних людей, которые в процессе познания мира. Многие непонятные явления они объясняли превратно и в своём сознании создавали другой мир, населяя его различными невиданными существами и чудовищами. Веря в этот созданный мир, ранее люди рассказывали о различных истории, повествовали о ситуациях, якобы случившихся с тем или иным человеком, верили в них и создавали правдоподобный сюжет. Фантастические образы албасты, жезтырнак, уббе или лешего, водяного в казахском фольклоре восходят к первобытным представлениям о существовании в мире невидимых существ, которые могут встретиться или показаться только в особых случаях людям, наделённым какими - то магическими способностями, отличающимся от окружающих чем - либо. Эти демоны отличаются друг от друга в зависимости от степени удаления от своих основ, т.е. в зависимости от того, какую функцию выполняют рассказы, в которых фигурируют эти существа [1,68].

Рассказчик ставит главной своей целью заставить слушателя поверить в свой рассказ. Именно в жанре былички наиболее чётко сохранены древние представления людей о различных мифологических существах, в существовании которых они в прошлом не сомневались. Быличка является одним из жанров устной народной прозы, имеющим своё целевое направление и специфику. Жанровые признаки былички характеризуются своеобразной системой образов и композиционными приёмами, формой исполнения и тематикой. Сюжетная организация былички, изображение персонажей в ней, описание природной ситуации, образ самого рассказчика - всё это обусловлено целевой установкой и подчинено тому, чтобы доказать существование в мире различных таинственных существ и заставить слушающего поверить в них [2,174]. Классическими образцами былички являются рассказы о встрече человека с албасты, сохранившие все характерные черты этого жанра. Казахская классическая классификация персонажей казахской сказочной прозы включает духов природы (албасты, сорель, жезтырнак, конаяк, кульдіргіш, морские пери); домашних духов (албасты, уй йеси); духов, воплощающих посмертное существование человека (обыр, аруахи); демонических персонажей, духов зла (шайтаны).

В казахской низшей мифологии албасты – это злой демон, связанный с водной стихией, обитает вблизи рек и других водоёмов. Албасты выступает в облике красивой женщины, чаще уродливой с длинными распущенными светлыми волосами и такой длинной грудью, что она закидывает её за спину. Образ албасты вобрал в себя различные черты, которые во многих мифотрадициях являлись чертами других самостоятельных русских персонажей: русалки, домового, лешего, ведьмы, вампира. Это является особенностью данного персонажа в казахских быличках. Албасты обитает близ рек и водных источников, являясь на берегу, расчёсывая длинные распущенные светлые волосы. Поверья о способности албасты превращаться в животных, а именно, в козла, собаку, свинью, лисицу, рябчика и в другие неодушевлённые предметы (облик копны, дерева, телеги) [1,73]. У них вывернутые ступни или вообще птичьи ноги или копыта на ногах, таким обычно представляли шайтана. Некоторые албасты имеют только один глаз на лбу и нос из камня или из меди, на руках острые когти. Считалось, что албасты может наслать болезнь, ночные кошмары, но в особенности вредит роженицам и новорождённым. Албасты бывают чёрные (кара) - наиболее вредоносные, и жёлтые (сары). В руках у албасты всегда магическая книга, гребень, монета [3]. Она является злым духом, оборотнем, вредящим женщинам во время родов. Согласно казахской демонологии албасты невидимо проникает к роженице и похищает у неё легкие, чтобы бросить их в воду. Если она успеет это сделать, то женщина умирает [4,57]. Албасты-вампир, пьёт кровь своих жертв. Может жить с одиноким человеком или охотниками, посылает им удачу, поит своим молоком, кормит мясом, которое отрезает от ребер. Эти черты позволяют восстановить образ другого персонажа - духа-покровительницы. В результате анализа образа албасты мы приходим к выводу о ее древней мифологической сущности, так как албасты обитает близ рек и водных источников, являясь на берегу, расчёсывая длинные распущенные светлые волосы. Такие черты характерны для водного женского духа. Ее женский образ подтверждает и то, что она имеет длинными груди, которые она закидывает за спину. Албасты отличается пристрастие к лошадям, она скачет на них по ночам, заплетает им гривы, ночью невидимо проникает в дом и душит женщину или девушку. Атрибуты албасты – это магическая книга, гребень, монета. Эти атрибуты персонажей более высокоорганизованного мифа. Её можно подчинить человеку, для этого нужно завладеть её волосом или одним из принадлежащих ей предметов: магической книгой, гребнем. [3,69].

Сюжеты об этом существе основаны на вере в существование албасты, которая может изменить свой облик, и, неузнанная, вредить человеку. Основными являются три сюжета. В первом рассказывается о том, что некий путник видит на дороге собаку (или козу, или другое животное), которая держит во рту лёгкие человека. Узнав в ней албасты, человек избивает её и вынуждает вернуться на то место, откуда она унесла легкие. Собака или коза, гонимая человеком, приходит в юрту, где лежит полуживая роженица. Человек вновь избивает албасты и заставляет её вложить лёгкие в женщину роженицу, у

которой она украла их. В это время умирающая роженица приходит в себя и открывает глаза. По второму сюжету албасты ночью невидимо проникает в дом и душит женщину или девушку. Кто - то из гостивших людей, наделённый магической способностью, видит албасты, избивает её и изгоняет из дома. Так хворая женщина выздоравливает. В третьем сюжете речь идёт о том, что человек встречается с албасты, вынужденно женится на ней и некоторое время живёт с ней. Но по разным причинам он разрывает с ней связи [1,48]. Все информаторы быличек об албасты указывают, что люди верят в существование албасты и боятся её. Например, А. Диваев писал: «Казах Чимкентского уезда, Кочкаратинской волости Бек - сеид Манкишев, по профессии баксы, т.е шаман, или колдун, рассказал мне из своей жизни о столкновении с нечистыми духами и домовыми» [3]. Таким образом, казахи верили, что есть люди, которые по своим духовным силам и способностям стоят выше албасты и способны по своему желанию остановить её или воспрепятствовать ей творить зло, они своим появлением или же своей какой - либо вещью (нагайкой, тубетейкой) наводят страх на албасты и прогоняют её [5,65]. В основе второго сюжета лежит то же представление о том, что среди людей бывают особые, могущие видеть и изгонять албасты, которая в этом случае выступает душительницей спящего человека, отчего существует народная этимология слова «албасты» как слияние двух слов: «ал + басты» («вот давит», «душит»). Третий сюжет же подтверждает представления о том, что «среди казахов, есть и такие люди, которые знают с албасты, которые употребляют её своим орудием для того, чтобы принести ближнему или соседу неприятность или несчастье. Люди, знающиеся с албасты и другими нечистыми, духами ...» [6] Рассказчики не совсем ясно представляли её «портрет», её физиономию. Она представлялась то злым духом, то животным, то женщиной. К примеру, Ш. Уалиханов писал: «Албасты - дух, вредящий при родах. Их называют джезтырнак - с медными когтями. Их глава - сорель, вышины 3 сажени, небольшая грудь, а остальное всё ноги, копыта очень тонкие...» [7,115]. По словам Ш. Уалиханова, написавшего свою статью о тенгри в середине 19 века, казахи в то время чётко не различали албасты и жезтырнак, да и все демонические существа. Ф. Поярков в 1915 году пишет: «Албасты - злой дух рожениц, наиболее подходит к ведьме, живёт в лесах и ярах. Албасты представляют в образе женщины высокого роста, с большой головою и большими грудями, достигающими до колен; пальцы рук вооружены длинными и острыми когтями, волосы очень длинные и спускаются до земли» [6,41]. У Ш. Уалиханова отмечается: «Болезни у мусульман называются джин. Он имеет вид рослой девки, с распущенными волосами, с грудями такой величины, что всегда бросает на плечи» [7,115]. В этом образе сливаются признаки албасты и жезтырнак от того, что представляли их большей частью женщинами, обитающими в безлюдных местах, в лесах и камышах. И встречаются они человеку зачастую в безлюдном месте, ночью, при вечерних или утренних сумерках, в пути: *«Однажды возвращался путник ночью домой, вблизи пробежало существо, похожее на лисицу и во рту она несла легкое»* [5,14]. Несмотря на такое смешение

демонических существ по их внешности, они чётко различаются по своим вредительским делам, по способам вредить человеку. Так, например, главной функцией албасты является вредительство роженице, а жезтырнак - уничтожение одинокого путника. Но во многих быличках албасты не удаётся осуществить свой замысел: какой - то человек, имеющий способность видеть духов и вступать с ними в контакт или борьбу, заставляет албасты вернуть лёгкие на место и спасает роженицу. Человек оказывается сильнее демонического существа, он заставляет его подчиниться своей воле. Этот человек открыто борется с духами, враждебными человеку, и силой заставляет их покориться. Победу над албасты одерживает баксы (шаман) или какой-то отмеченный духами человек (мулла).

Злым лесным духом, лешим, обитателем леса является сорель. В поверьях его считают мужем и главой албасты. Он принимает всевозможные формы; говорят, что он живёт в дремучих лесах, имеет вид человека; очень высокий рост (выше деревьев), бывает равен с лесом, имеет большое туловище, длинные и худые конечности, большие когти, но вместо ступней у него копыта; убивает человека, измучив его щекотаньем. [10]. Этот образ, скорее всего, заимствован из мифологии сибирских народов, татар или русских. В дремучих лесах, на забытых тропах, среди болотных топей, там, куда редко заходят путники, живёт коварный лесной дух - Конаяк (леший). У него вместо ног кожаные ремни, и он не двигается, пока не повстречается ему человек. Идёт по глухим лесным тропам путник, вдруг впереди появляется человек, называет изумлённого путника по имени, говорит ласково, обещает показать дорогу. Стоит только человеку поверить ему, тут же вскакивает конаяк на усталого путника, оплетает его ремнями, погоняет и ездит на нём до тех пор, пока тот не устанет, не выбьется из сил, не упадёт замертво [4,148]. Следующий образ из низшей мифологии казахов - это образ злого обыра. Обыр овладевает телом старухи и по ночам пугает людей до первого крика петуха. Сведения о нём сохранились в этнографических записках И. А. Кастанье (1912), где указывается, что обыр боится петуха, и он должен вернуться в чрево старухи через рот, а до этого старуха будет лежать в бессознательном состоянии. У западносибирских татар - это кровожадное демоническое существо, дух умершего колдуна или самоубийцы, а у восточных славян, соседствующих с тюркоязычными народами - упырь. *«Злобный дух обыр бродит ночью по кладбищам, раскапывает тела мёртвых людей и пожирает их. Чаще всего обыр - исхудававшая, страшная женщина. Она ворует яйца у кур, высасывает молоко у коров, уводит скот со двора. Иногда обыр превращается в чёрную кошку - вампира, которая высасывает кровь у спящих людей. Душа злого человека становится обыром, и нет ей тогда успокоения, наводит на людей ужас»* [10,184]. Домовая старуха (домовой), вредящая человеку – это Уй Иеси . По ночам выбирается она из укрытия, начинает переставлять вещи, прятать предметы, стучать, шуршать, вздыхать или охать. Старается Уй Иеси запугать людей, чтобы страшно им стало в собственном доме. Избавиться от Уй Иеси можно только одним способом - уйти из дома, переправиться через реку и

пожить некоторое время на другом берегу. Отправится Уй Иеси следом, увидит воду, растеряется, не сможет переплыть, а дорогу назад в дом забудет [6,87]. Следует отметить, что в XIX - начале XX в. жанр былички отошёл от классической формы и находился на стадии перехода к художественному фольклору, т.е. превращаясь в легенду и сказку. Этот процесс более чётко можно увидеть в быличках о жезтырнаках, который переводится буквально «медный коготь». Злое демоническое существо в облике красивой и молодой женщины с медным орлиным носом и огромными медными когтями. Жезтырнак обладает чудовищной силой и громким пронзительным голосом, своим криком она убивает птиц и мелких животных. В некоторых мифических сказаниях удачливые охотники побеждали жезтырнаков смекалкой. «Джезтырнак - медные когти,- писал Ч. Валиханов,- это дух в образе женщины, живёт также в лесах» [7,115]. Рассказы о жезтырнаках Ш. Уалиханов назвал преданиями. В быличках о жезтырнаках, как правило, сообщаются некоторые подробности: характеризуется состояние человека, описывается внешний вид демонического существа, встреча человека с жезтырнаком происходит ночью, у костра, т.е. во время, когда человек, находящийся далеко от человеческого жилья, боится окружающей темноты, и каждый шорох вызывает у него испуг: *«Когда огонь начал гаснуть. То та пешая (женщина) прибежала и с криком «возьми! возьми!» вонзила все десять пальцев в бревно»* [5,117]. Ф.Поярков отмечал, что «когда - то в Белых горах обитали таинственные существа. Они имели облик человека, обросли шерстью и волосами и звали их джезтырнаками, что значит когтистые. А многие говорят, что они похожи на женщин» [6]. *«Жезтырнаки имеют туловище человека, голову собаки, медные когти на руках и козьи копыта на ногах; когда жезтырнаки хотят обольстить человека, то принимают вид молодой красивой женщины, у которой медные когти всегда наготове и позвякивают, когда она идёт»* [8,15]. А.А.Диваев пишет: «Жезтырнаков казахи причисляют к животным, имеющим большое сходство с человеком и обитающим преимущественно в горах; они имеют тёмно - коричневый цвет кожи и крепкие, как сталь, медные когти. Особенно много их можно встретить в высоких горах по дороге между Кокандом и Кашгаром. Одеваются они как люди и занимаются скотоводством. Скот у них тоже своеобразный: величиною с обыкновенную собаку, с бараньей головой, лошадиными копытами и верблюжьим хвостом. При встрече с человеком жезтырнаки принимают ласковый и покорный вид и делают телодвижение, напоминающее поклон. Живут они в выложенных камнями ямах, имеющих вид пещер» [3,55]. У казахов, живущих возле водоемов, существует демонический персонаж, связанный с водной стихией. Услышав чей - то зов у воды, человеку лучше не входить в реку, так как по рассказам жителей это происки уббе или проделки водяного в русской быличке. Уббе зазывают подходящего к берегу человека, называя его по имени, и обманом завлекая в воду, тянет его в глубь воды. Под водой бывают целые города уббе. В другом варианте, девушка - уббе выходит замуж за человека, поставив ему предварительно ряд условий, например, не смотреть, когда она расчёсывает

волосы, не гладить по спине. Нарушив условия, муж обнаруживает змеиную чешую на её спине, видит, как, расчёсывая волосы, она снимает голову. Если не погубить уббе, она съест своего мужа, но убить её можно только в безводном месте [4,227]. А также «...в степи и в лесу можно встретить весёлых большегрудых девиц-кульдіргіш. Встреча с ними не сулит ничего хорошего: если человек попадёт к ним в руки, они защекочут до смерти» [9,232]. Кульдіргішбуквально: «Щекочущий», «заставляющий смеяться». Этот демон обитает в безлюдных местах, наваливается на непрошенного гостя и убивает, щекоча его до смерти. В мифологических представлениях казахов обычно так ведёт себя большинство демонических существ (шайтаны, албасты, шимурын). *«В степных реках, в протоках среди камышей, в омутах могут обитать водяные красавицы - кульдиргии (буквально - заставляющие смеяться). Водяные духи кульдиргии таятся в самой глубине водоёмов. Обнажёнными предстают они перед купающимися молодыми мужчинами, завлекают, заговаривают, зовут за собою, а как только тот приблизится, хватают его, обвивают длинными руками, щекочут до смерти и затягивают на самое дно в тёмный ил»* [4,167].

Таким образом, в современном казахском фольклоре духи - хозяева и рассказы о них перестают выполнять познавательную функцию и переходят в жанры, которые имели идейно-эстетическое назначение. В результате архаические мифы сформировали жанр былички. В быличках, к примеру, об албасты сохранено многое из архаического мифологического мышления: стремление объяснить, почему женщина при родах оказывается в обморочном состоянии, или же почему люди иногда во время сна испытывают кошмары. На связь быличек об албасты с древними воззрениями указывает сам образ демонического существа. Он сохранил свойство легко превращаться в птицу или животное, что было характерно для первобытного мифического сознания и архаического мифа. Например, албасты встречается человеку в виде степного рябчика, то в виде козла, собаки, лисицы, или же в виде девочки с растрепанными волосами. Иначе говоря, албасты - оборотень, который, как в древних мифах, при желании запросто может превратиться во что угодно. Изученные нами материалы свидетельствуют о том, что казахская быличка – это трансформированный архаический миф.

Литература:

1. Каскабасов С.А. Казахская сказочная проза. - Алматы, 1990.
2. Померанцева Э.В. Русская устная проза. - М., 1985.
3. Диваев А.О происхождении Албасты, джинна и Дива.- Казань, 1957. Режим доступа: <http://www.Gookl.ru./Folklor.txt>.
4. Кондыбай С. Казахская мифология. Краткий словарь. - Алматы, 2005.
5. Миропиев М. Демонологические рассказы киргизов. - Алматы, 1958.
6. Поярков.Ф Из области киргизских верований. - М., 1969.
7. Валиханов Ч. Собрание сочинений в 5т. - Алматы, 1961.

8. Каскабасов С.А. Колыбель искусства. - Алматы, 1992.
9. Смирнова Н.С. История казахской литературы. Том 1.- Алматы, 1968.
10. Жанайдаров О. Мифы Древнего Казахстана. - Алматы, 2006.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДМЕТНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ ЭЛЕКТИВНЫХ КУРСОВ ПО ЛИТЕРАТУРЕ (С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ЭЛЕКТРОННОГО УЧЕБНИКА)

Забинякова Г.В., Локтионова Н.П.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
galinazabinyakova@mail.ru

В настоящее время уже ни у кого не вызывает сомнения тот факт, что в условиях информатизации образования меняется парадигма педагогической науки, изменяются структура и содержание образования. Новые методы обучения, основанные на активных формах приобретения знаний, вытесняют методы, широко используемые традиционной методикой обучения.

В целях интенсификации учебного процесса, повышения его эффективности и качества на уроках литературы используются электронные учебники. Электронный учебник, являясь одной из форм компьютерных обучающих систем, в зависимости от заложенных возможностей может быть отнесен к одному из типов электронных образовательных ресурсов. Для электронного учебника характерны следующие особенности:

- незамедлительная обратная связь;
- компьютерная визуализация учебной информации об объектах или закономерностях процессов, явлений, как реально протекающих, так и «виртуальных»;
- архивное хранение достаточно больших объемов информации с возможностью ее передачи, а также легкого доступа и обращения пользователя;
- автоматизация процессов вычислительной информационно-поисковой деятельности, а также обработки результатов учебного эксперимента с возможностью многократного повторения фрагмента или самого эксперимента;
- автоматизация процессов информационно-методического обеспечения, организационного управления учебной деятельностью и контроля за результатами усвоения [1; 7].

Электронный учебник должен максимально облегчить понимание и запоминание (причем активное, а не пассивное) наиболее существенных понятий, утверждений и примеров, вовлекая в процесс обучения иные, нежели обычный учебник, возможности человеческого мозга.

Кафедрой русской филологии КГУ имени Ш. Уалиханова совместно со школой-гимназией № 3 им. М. Габдулина города Кокшетау проводилась

экспериментальная работа по теме «Формирование коммуникативной компетенции в образовательном пространстве школы и вуза».

Чтобы реализовать эту цель, была разработана экспериментальная учебная программа по элективному курсу для 7 класса уровня основного среднего образования (с нерусским языком обучения) «Я и мир вокруг. Нравственные проблемы в русской классической литературе XIX–XX веков», авторы программы к.п.н., доцент Локтионова Н.П., ст.преподаватель Забинякова Г.В. (кафедра русской филологии и библиотечного дела КГУ им. Ш.Уалиханова).

Элективные курсы – это «обязательные для посещения курсы по выбору учащихся, входящие в состав профиля обучения на средней и старшей ступени школы». Элективные курсы реализуются за счет школьного компонента учебного плана и выполняют две функции: одни из них могут поддерживать изучение основных профильных предметов на заданном стандартном уровне, например, поддерживать изучение профильного предмета «Литература», другие элективные курсы служат для построения индивидуальных образовательных траекторий [2; 205]. Элективный курс «Я и мир вокруг. Нравственные проблемы в русской классической литературе XIX–XX веков» был предложен как экспериментальный. В основу программы этого курса положена мысль о приоритете духовно-нравственной ценности литературы для школьника – будущего гражданина своей страны.

В период прохождения педагогической практики студенты РКО 4 курса включились в работу эксперимента. Нами было разработано электронное пособие по разделу элективного курса «Русские поэты XIX–XX веков о природе». В процессе использования электронного пособия на уроках литературы идет формирование нескольких компетенций: коммуникативной, культурологической, читательской, эстетической, аналитической, литературоведческой.

Коммуникативная компетенция вырабатывается благодаря речевому общению на уроках литературы, пересказу и обсуждению прочитанного, созданию речевого произведения с учетом целей и условий общения, размышлению над поставленными автором проблемами, выражению собственного мнения.

Читательская компетенция предполагает воспитание настоящего, грамотного читателя, умеющего понимать прочитанный художественный текст. Следует привить устойчивый интерес к чтению, потребность в постоянном общении с книгой, воспитать читательскую самостоятельность.

Аналитическая литературоведческая компетенция ставит своей целью формирование первоначальных умений анализа с целью углубления восприятия и осознания идейно-художественной специфики произведений. Становление читателя, способного к художественному восприятию, невозможно без понимания специфики литературы как искусства слова, без освоения его художественных законов. Школьник учится понимать «язык» литературы, ее особый мир, сотворенный автором, преображающий жизнь для постижения ее

правды и красоты. На этой основе и происходит нравственно-эстетическое становление личности ученика.

Раздел электронного пособия «Времена года» посвящен изучению пейзажной лирики русских поэтов XIX–XX веков. Эта работа имеет и воспитательное значение. Так важно в возрасте, когда закладываются основы нравственности, почувствовать с помощью трепетного слова поэта удивительную красоту родной природы и в то же время ее хрупкость, ранимость.

Из огромного богатства русской пейзажной лирики в программу включены стихотворения А.Пушкина, И.Никитина, А.Фета, И.Бунина, К.Бальмонта, А.Блока, И.Северянина, С.Есенина, П.Васильева. На изучение лирики отводится 6 часов, и учитель вправе самостоятельно компоновать стихи по тематическим блокам, взяв за основу общую тему раздела «Времена года». Взятые вместе, эти и другие произведения, свидетельствующие о богатстве лирики природы, раскрывают перед школьниками многообразные связи русских поэтов с природой, формируют их эстетические вкусы, духовные потребности, художественные критерии оценки.

Дети знакомятся с лирикой как особым родом литературы, отличающимся ассоциативностью, метафоричностью, предельной эмоциональностью, максимальной концентрированностью мысли. Ученики должны понять, что для каждого художника слова характерно свое, оригинальное видение мира, определить, чем этот поэт не похож на других, чем он обогатил наше представление о жизни.

Применение наглядности в электронном пособии значительно эффективнее, чем в печатном. «Наглядность обеспечивается использованием при создании электронных учебников мультимедийных технологий: анимации, звукового сопровождения, гиперссылок, видеосюжетов и т.п.» [3; 67].

В пособии используются репродукции русских художников И.Шишкина, А.Куинджи, И.Левитана, Ф.Васильева и других, изображающие различные пейзажные картины, а также музыкальные пьесы русских композиторов, посвященные временам года.

Простыми выразительными средствами композиторы живописуют картины русской природы, вызываемые ими поэтические настроения, чувства, душевные состояния. Например, замысел цикла «Времена года» диктовали Чайковскому звукообразовательные приемы музыкального письма – подражание пению птиц, звону бубенцов, мерному плеску волн, веселому перезвону капель. Цикл объединяет различные по настроению пьесы. Одни из них быстрые, жизнерадостные, другие более сдержанные, печальные. Музыка поможет ученикам эмоционально настроиться на лирику.

В пособии помещены биографии поэтов в двух формах: текстовом формате и видеосюжетах.

Поэты, о которых пойдет речь, жили в разное время, но всех их объединяет любовь к своей родине, природе, способность сильно чувствовать, зорко видеть, замечать то, что скрыто от взгляда ленивого и равнодушного. И

еще одним чудесным даром обладают поэты: даром «рисовать словами», так же как художники рисуют карандашом и кистью.

Одна из задач электронного пособия – помочь учащимся усвоить теоретическое понятие «лирическое произведение», повторить и углубить представления об изобразительно-выразительных средствах языка: сравнении, олицетворении, метафоре, эпитете, звукописи и др. С этой целью в пособии помещен глоссарий, в который можно заходить по ссылке.

Электронное пособие обеспечивает разнообразие проверочных заданий, тестов и позволяет все задания и тесты давать в интерактивном и обучающем режиме.

В разделе «Времена года» ученики познакомятся с пейзажной лирикой русских поэтов и увидят картины природы в разное время года. В своих стихотворениях поэт передает свое отношение к природе, мысли и чувства, которые она в нем вызывает.

Чтобы учащиеся поняли это, в пособии предлагаются разные рубрики «Учимся анализировать», «Учимся читать выразительно», «Проверь себя» и др., которые формируют аналитическую литературоведческую компетенцию.

Под впечатлением произведений поэтов, в которых так полно высказалась их душа, начинается понимание того, что такое настоящая поэзия. Видно, что поэты с большей художественной силой говорят о любви к ежедневным картинам родной страны. Особенно привлекает их только что оживающая и расцветающая природа. Они «экспериментируют» над природой, преобразуют ее, сравнивают с человеком. Некоторые из поэтов даже говорят, что природа им роднее близких людей, роднее семьи.

Певцы природы смогли открыть для читателя удивительную прелесть светлых, нежных красок пейзажа России и Казахстана. На протяжении всей своей жизни они обращались к пейзажной лирике, преобразовывая ее с каждым годом. Наиболее полно раскрылась тема природы в стихотворениях, связанных с временами года – с зимой, весной, летом, осенью.

Гармоничное сочетание внутреннего мира человека, действительности и красоты природы – одно из величайших достижений поэтов XIX–XX веков.

Итак, электронный учебник необходим для самостоятельной работы учащихся, потому что он «облегчает понимание изучаемого материала за счет иных, нежели в печатной учебной литературе, способов подачи материала»; предоставляет широчайшие возможности для самопроверки на всех этапах работы; выполняет роль «бесконечно терпеливого наставника», предоставляя большое количество разъяснений, повторений, подсказок; позволяет индивидуализировать работу с учащимися, особенно в части, касающейся домашних заданий и контрольных мероприятий [4;156].

Литература:

1.Агеев В.Н. Электронная книга: Новое средство соц. коммуникации.– Москва: Наука,1997. – 17с.

2. Мильчин А.Э. Издательский словарь–справочник. – Москва: Юрист, 1998. – 205с.

3.Субботин М.М. Новая информационная технология: Создание и обработка гипертекстов. – Москва: Наука, 1992. – 67с.

4. Гафурова Н.В., Чурилова Е.Ю. Педагогическое применение мультимедиа средств. – Москва: Знание, 2008. – 156с.

ПАДЕЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Касенов С.Н., Мукашева А.О.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,

г. Кокшетау

muk-ak-om@mail.ru

В традиционном курсе грамматики русского языка категория падежа является объектом описания двух смежных разделов – морфологии и синтаксиса.

По своим формальным показателям падеж представляет собой типичную словоизменятельную морфологическую категорию, состоящую из шести противопоставленных друг другу рядов форм, которые выражают синтаксические отношения существительного к другим словам в словосочетании и предложении.

Система падежных окончаний, являясь одновременно показателями единственного и множественного числа, образуют совместно полную парадигму существительного, состоящую из двенадцати словоформ, соотносительных с шестью падежами. Если же существительное не изменяется по числам, то его парадигма будет неполной.

В синтаксическом плане падеж является прямым морфологическим выражением управления и тем самым выступает как средство формирования словосочетания и предложения: читать книгу; чтение книги; увлеченный книгой; лучше книги ничего нет и т.д. Как видно из примеров, падежные окончания выражают факт синтаксической зависимости именных словоформ и выполняют связующую функцию. Однако формы конкретных падежей, как и любые грамматические формы, выражают определенные значения, которые самым тесным образом связаны с семантической организацией синтаксических единиц.

В связи с этим при описании категории падежа учитываются две стороны: морфолого-синтаксическая и семантико-синтаксическая.

Падеж, рассмотренный в морфолого-синтаксическом аспекте, представляет собой категорию, значение которой трактуется как чисто грамматическое, реляционное, не имеющее предметно-семантической стороны,

в высшей степени абстрагированное от лексических значений. Реляционное значение связано с правилами сочетания слов в языке. Например, словоформа картину входит в синтаксическую связь с лексемой писать, но не может управляться лексемой восхищаться и т.д. Этот компонент содержания падежных форм И.Г.Милославский называет синтаксическим элементом значения. Он является обязательным и регулярным [1:9-10].

В случае семантико-синтаксического подхода к падежу категория рассматривается как соотношение лексических значений имени и глагола, имени и имени. Поэтому категория падежа оказывается морфологической и семантической, морфологической и синтаксической.

В обоих случаях возникают определенные трудности для семантического истолкования падежа. Они связаны, во-первых, с тем, что «абстрактная схема падежных значений, выработанная сравнительно-исторической грамматикой индоевропейских языков, едва ли может покрыть все разнообразие значений современных русских падежей, мало того встает неизбежный вопрос: соответствует ли количество действительных падежей числу внешних форм склонения» [2:141]. Например, только у творительного падежа с предлогом в словаре АН СССР указано 52 значения. Возникает противоречие между огромным числом падежных значений и ограниченным числом как самих падежей, так и материальных форм для их адекватного выражения.

Во-вторых, содержание падежа с точки зрения современных представлений уже не сводится к традиционному определению, согласно которому падежные формы выражают отношение имени к другой лексеме (словоформе) в составе словосочетания или предложения. Формы конкретных падежей предназначены не только для передачи внутриязыковых отношений слов и словоформ, а для отображения тех или иных элементов внеязыковой действительности и установления характера отношений между ними. Этот аспект падежной семантики определяется как номинативный элемент значения. Он для категории падежа обязателен, но не обладает признаком регулярности, так как является результатом взаимодействия разных факторов и чаще всего не зависит от самой падежной формы. Например, в словосочетании отойти от берега родительный падеж имеет значение удалительности. Однако вся «удалительность» родительного падежа создается в контексте семантикой глагола движения, словообразовательной структурой, предопределяющей характер предлога, а также тем, что лексема берег входит в семантическую группу слов с пространственным значением. Следовательно, конкретное значение, приписываемое при такой интерпретации падежной форме, на самом деле создается рядом компонентов. Причем в этом ряду падежная форма не только не занимает ведущего положения, но даже не участвует в формировании этого отношения. Из сказанного следует, что термин «падежное значение» употребляется не в прямом, а в переносном, метонимическом смысле. Те перечни падежных значений, которые имеются в некоторых грамматиках русского языка, затушевывают суть вопроса, ибо возникает впечатление, что падежное значение действительно существует в самой падежной форме, а не

приписывается ей. Нельзя, например, утверждать, что флексия родительного падежа -а имеет значение принадлежности (дом отца). Это замечание справедливо и для других падежных форм.

Семантико-синтаксический подход к категории падежа позволяет показать, что падежное значение складывается в результате кооперации падежной формы с единицами различных языковых уровней. Для иллюстрации данного положения можно использовать ту же форму родительного падежа другой лексемы. Например, в словосочетании типа подсыпать соли в тесто тесно взаимодействуют следующие элементы: 1. семантика глагола со значением «манипуляции»; 2. семантический характер существительного (вещественное); 3. префикс под-; 4. выбор падежной формы (родительный части). За счет взаимодействия этих компонентов и возникает количественное значение родительного падежа. Форма родительного падежа, как правило, следует после глаголов, указывающих на использование некоторого количества объекта (долить, подбавить, прибавить, отпить и т.д.). В формировании значения родительного падежа главенствующая роль принадлежит префиксу под-, который, выражая количественное значение, предопределяет появление соответствующей падежной формы *соли*.

Следует отметить, что в большинстве случаев семантика падежной формы обусловлена лексическими значениями главного и зависимого компонентов. Например, инструментальное значение творительного падежа в словосочетаниях копать лопатой, рубить топором, резать ножом формируется за счет лексических значений подчиняющего и подчиняющегося слова. В значении глагольных лексем содержится сема «орудие» (инструмент), которая предопределяет появление при них слов с соответствующей семантикой (лопата, топор, нож и т.д.). В данных примерах синтаксический и номинативный элементы семантики творительного падежа совпадают. В словосочетаниях типа тренироваться месяц, заниматься по ночам значение времени, приписываемое падежным формам, фактически создается лексическими значениями подчиняющихся компонентов, которые представляют собой обозначения односторонне движущегося времени в различной степени длительности, обобщенности и абстрактности.

В создании падежного значения значительна и роль предлогов, особенно производных, в силу прозрачности их семантики.

В предложно-падежных сочетаниях предлог выполняет две функции. Первая связана с уточнением значения падежа. В этой функции предлог определяет назначение предмета относительно действия, то есть является показателем отношения действия к его участнику: подъехать к дому, взобраться на дерево, взяться за оружие, думать о сыне и т.д. В таких случаях «предлог является простым морфологическим знаком управления глагола, он входит в его смысловую структуру, образуя вместе с ним синтаксическое сращение... Предлог является лишь мотивировкой употребления того или иного падежа и как бы приклеен к глаголу. Например: Жениться на ком-нибудь...» [2:522].

Во второй функции предлог уже употребляется в собственном значении, определяя назначение действия относительно предмета, являющегося ориентиром, ограничивающим элементом или препятствием к действию в определенной ситуации. Предлог выступает в качестве знака внешнего отношения к действию: ходить без пальто, приготовить для лечения, кинуть за ворота, прийти после концерта и т.п. В данных примерах предлог имеет собственную структурно-семантическую значимость и создает падежное значение. Благодаря наличию конкретной семантики, такой предлог образует значимое соединение со вторым компонентом сочетания: без пальто, после концерта, и т.п.; подобные сочетания могут употребляться вне опоры на подчиняющее слово в качестве названий, например, художественных произведений: рассказ Л.Н. Толстого «После бала» или повесть В.Г. Короленко «Без языка» и др.

В современном русском языке, преимущественно в устной речи, наблюдаются случаи употребления предлогов без падежных форм, например: «Народ против» – название телепередачи; «Мы – за» (в значении поддержать какое-то предложение или проголосовать за кого-то). В отдельных случаях предлоги могут образовать самостоятельные сочетания на основе сочинительной связи: от и до; за и против. Все это свидетельствует о том, что употребление предлога лексически мотивировано.

Кроме того, предлоги могут, вносить только дополнительные значения в семантику падежных форм. Например, употребление предлога *по* плюс количественный определитель (стакан, ведро, тарелка, рюмка, два, несколько, и т.д.) в словосочетании с родительным падежом в значении количественного объекта «воздействия» (или объекта «вовлечения в сферу деятельности субъекта») не изменяет квантитативной (количественной) семантики падежной формы, а лишь вносит дополнительный распределительный смысл, указывающий на некоторое количество объектов, которое приходится на долю каждого субъекта: выпить по стакану молока, съесть по две шоколадки и т.д.

Таким образом, различные предлоги по-разному участвуют в формировании падежной семантики: одни из них, особенно производные и некоторые непроизводные, сохраняя свою структурно-семантическую значимость, создают падежное значение, другие вносят какие-то дополнительные оттенки в значение падежных форм, а третьи, полностью или частично утратив свои лексические значения, являются фактически простыми знаками синтаксического управления.

О собственно падежном значении можно говорить лишь тогда, когда в контексте существует возможность выбора падежных форм. Выбор формы падежа предопределен семантикой управляющего слова (чаще всего глагольной лексемы) и зависит от его валентности. Под валентностью (от лат. *valentia* «сила») понимается способность слова сочетаться с другими элементами. Количество валентностей у лексем может быть разным. Различаются 1) авалентные лексемы (вечереть, смеркаться); 2) одновалентные (грустить, спать); 3) многовалентные, то есть двух-трех и более валентные (писать, резать,

ударить и т.д.). Максимальное количество падежей равно пяти (арендовать, ссужать). В случае одновременного употребления нескольких падежей могут быть противопоставлены субъект-объект, адресат и инструмент (способ действия) например: Брат (И.п.) отправил деньги (В.п.) сестре (Д.п.) почтой (Т.п.). В таких контекстах у падежных форм возникает номинативное значение. Следовательно, чем больше падежных противопоставлений, обусловленных валентностью главного слова, содержит контекст, тем выше семантическая нагрузка падежных форм. При отсутствии таких противопоставлений падежные формы утрачивают номинативный элемент семантики и выступают лишь показателями (маркерами) синтаксического управления. Например, в контексте типа *Сыну нездоровится* дательный падеж единственно возможная падежная форма, и поэтому она номинативно пуста. Субъектное значение падежа является фактически результатом взаимодействия семантики глагола нездоровится и существительного сын. Флексия -у только связывает словоформы в контексте, то есть выполняет сугубо синтаксическую функцию.

Таким образом, вопрос о падежных значениях не является собственно морфологической проблемой, поскольку изолированные падежные формы никаких значений в себе не содержат, а лишь сигнализируют о своих сочетательных (синтагматических) возможностях (стол, стола, столу, столом и др.). Иначе говоря, в парадигматике падежные значения не существуют. О содержательной стороне падежа можно говорить лишь в синтаксическом употреблении падежных форм, или в синтагматике, где в результате взаимодействия морфологической формы падежа с единицами различных языковых уровней и создается падежное значение. Причем сама падежная форма чаще всего даже не участвует в создании этого значения. В таких случаях падежные формы (кроме именительного) являются только показателями синтаксически зависимого статуса словоформ имени существительного в словосочетании и предложении. Поэтому в современной лингвистике для определения падежных значений используется синтагматический подход, на основе которого у падежей выделены две основные функции: субъектно-объектная и обстоятельственно-определятельная. В соответствии с этими функциями падежи разделены на две группы.

Первую группу составляют именительный, винительный и родительный падежи. Они прежде всего служат для передачи субъектно-объектных отношений и лишь во вторую очередь могут выражать обстоятельственные значения. Эти падежи в первичной функции являются собственно грамматическими падежами. К ним примыкает дательный падеж, у которого значения объекта и субъекта весьма ограничены (об этом ниже).

Вторую группу образуют творительный и предложный падежи, для которых первичными являются семантические, или конкретные обстоятельственные значения. Их называют семантическими падежами [3:175-203]. Эти функции определяются соответственно системой и внешним контекстом.

Противопоставление первичных (основных) и вторичных (периферийных) значений особенно ярко проявляется при анализе грамматической природы винительного падежа в случаях типа *строить дом и рисовать картину, танцевать весь вечер и посидеть минуту*. В первых двух примерах винительный падеж употреблен в первичном объектном значении, которое целиком предопределено у падежной формы переходностью глагольных лексем. Флексии же винительного падежа являются лишь показателями синтаксического управления. В последних словосочетаниях винительный падеж выступает во вторичной обстоятельственной функции и по значению близок к наречию. Флексии винительного падежа в таких случаях номинативно значимы.

Таким образом, синтагматический подход позволяет выявить языковые средства, создающие падежные значения, и разграничить основные и периферийные значения каждого падежа.

Литература:

1. Милославский И.Г. Морфологические категории в современном русском языке. М., Просвещение, 1981, С.9-10.
2. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд. ВШ, М., 1972, С. 141.
3. Е. Курилович. Проблема классификации падежей// Очерки по лингвистике. М., 1962, С.175-203.

ФОРМИРОВАНИЕ ОРФОГРАФИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ УЧАЩИХСЯ – ОДНА ИЗ ГЛАВНЫХ ЗАДАЧ ШКОЛЬНОГО ЯЗЫКОВОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Конюша Н.Н.

КГУ «Новоишимская средняя школа №1», с.Новоишимское района имени
Габита Мусрепова Северо-Казахстанской области

konnad-84@mail.ru

На современном этапе развития общества мы наблюдаем модернизацию содержания образования, которая тесно связана с инновационными процессами обучения. Перед каждым творчески работающим педагогом, заинтересованным в повышении качества знаний учащихся, неизбежно возникают «проблемные» вопросы: «чему учить?», «зачем учить?», «как учить?». Вместе с тем учитель-методист находится в постоянном поиске ответов на вопросы: «как учить результативно?», «как повысить качество знаний детей?», «как спланировать свою работу, сэкономив время?»

Сегодня в центре внимания находится ученик, его личность, неповторимый внутренний мир ребенка. Поэтому основная цель современного учителя - выбрать наиболее эффективно работающие методы и формы организации учебной деятельности учащихся, которые оптимально соответствуют поставленной цели развития личности.

При выборе методов, средств и приемов обучения армия казахстанских учителей использует технологию Кембриджского университета, элементы технологии проблемного обучения, элементы технологии критического мышления, элементы технологии проектного обучения, технологию «БиС» Вассермана и многие другие. Все технологии ориентированы на повышение уровня социальной адаптации обучающихся, создание условий для личностного самоопределения, повышение мотивации к изучению предмета, развитие коммуникативных качеств личности, творческих способностей.

Русский язык является одним из ведущих предметов гуманитарного цикла в системе школьного образования. Но зачастую мы, армия «орфографически зорких» педагогов, обнаруживаем, что у большинства выпускников школ, успешно сдавших государственные экзамены по окончании основной школы и ЕНТ, недостаточно сформирован навык грамотного письма и красивой речи. Это можно обнаружить в бытовом общении, при анализе переписки молодых людей в социальных сетях.

Анализ состояния преподавания русского языка показывает, что школа не вполне обеспечивает функциональную грамотность учащихся, грамотность чтения, их орфографическую и пунктуационную зоркость, навыки устной и письменной речи; теоретические сведения часто изучаются изолированно, поэтому не способствуют формированию практических умений. Так в чем же причина «некачественной» речи нашей молодежи, почему мы до сих пор слышим «звОнит, свЕкла» и так далее? В чем мы, филологи, допускаем методическую ошибку и имеем профессиональную недоработку, ведь все работающие новейшие технологии направлены на повышение качества знаний обучающихся?

Причин этому можно привести множество.

Школьный курс русского языка специфичен по своему содержанию и организации деятельности на уроке. Если мы заглянем в учебники русского языка (допустим 7, 8 класса), обнаружим, что ученикам предлагаются преимущественно объемные письменные работы с практическими заданиями, выполнение которых занимает огромное количество времени, тогда как усвоение всех норм русского языка происходит одновременно с постоянным применением его в живой речи, в условиях непосредственного устного и письменного общения. Такое несоответствие приводит к тому, что ученики не видят связи между изучаемыми сведениями и тем, в чем существует жизненная потребность: в умении логически мыслить, анализировать, доказывать, аргументировать, сравнивать, представлять, доказывать свою точку зрения. Монотонное выполнение письменных заданий приводит еще и к потере

интереса учеников к предмету, к снижению работоспособности памяти, мышления.

Каждому учителю русского языка, учителю начальных классов известно, что сформировать грамотное письмо детей - задача не из легких. В этом я убедилась с первого дня работы в школе. Орфографические навыки, действительно, приобретаются годами, из урока в урок. Я столкнулась с тем, что довольно часто школьники хорошо усваивают теорию и умеют делать грамматический разбор, но страдают от неумения грамотно писать.

Проанализировав эту ситуацию, я пришла к выводу, что для этого есть ряд серьезных причин. Во-первых, одна из причин непрочности общей орфографической подготовки — недостаточно четкий отбор умений, над которыми следует работать для того, чтобы правило было усвоено прочно. Во-вторых, активный словарный запас у учащихся сегодняшнего поколения несколько ограничен, и они часто не могут вспомнить с учебной целью слова, которыми свободно пользуются в повседневной речи (не могут найти синоним без частицы НЕ при изучении темы «Правописание частицы НЕ с разными частями речи»). В-третьих, нередки и ошибки в подборе проверочного слова, ошибки в соотнесении трудного слова с проверяемой орфограммой. Помимо этого существуют и специфические причины, одна из которых - постановка ударения. В силу того, что в русском языке ударение подвижное, определение ударного слога в слове у детей вызывает затруднение.

Также трудностью усвоения школьниками грамотного письма является то, что в русском языке орфография содержит более 400 правил, в школьном курсе изучается около 70. Виды орфограмм не поддаются строгой систематизации по какому-либо одному признаку – так как они разнородны. Практика показывает, что самый неэффективный путь — изучение темы за темой, когда тратится по часу на каждое правило. Хорошие результаты получают те учителя, которые группируют материал на основе какого-то общего признака и изучают разные правила в их сопоставлении одновременно.

Можно истратить час на повторение гласных в корне, проверяемых ударением; еще час — на непроверяемые гласные, третий час — на проверяемые согласные и т. д. А можно все эти написания изучать одновременно целую неделю, направляя усилия учащихся на разграничение орфограмм и осознание их общих признаков. Такой путь повторения гораздо эффективнее первого и хорошо согласуется с этапом обобщения и систематизации изученного.

Что означает понятие «орфография»? «Орфо» - правильно, «графос» - пишу. Орфография – раздел науки о языке, изучающий правила написания слов.

В связи с этим, решая проблему развития орфографической зоркости учащихся, в своей работе преследую цель активизировать словарный запас ребят, формировать навыки применения необходимого правила при трудном написании, уметь свободно распознавать орфограмму, находить и исправлять орфографические ошибки и ориентироваться в системе правил русского языка.

За небольшой период своей трудовой деятельности методом «проб и ошибок» выработала некую свою систему работы по решению этих задач, включающую в себя использование учебно-методического комплекта упражнений и заданий на развитие орфографической зоркости ребенка (выборочные упражнения из учебника, дидактический материал, составленный мной по методической проблеме: орфографические тренинги, перфокарты, орфографические ловушки и т.п.)

В методологической науке существует множество теорий о преподавании орфографии. Я являюсь сторонницей К. Д. Ушинского, который внёс большой вклад в теорию и практику обучения орфографии. Он разработал теорию сознательного происхождения навыка, и вопрос о соотношении правил и «механических» упражнений. В процессе формирования навыка наблюдается несколько стадий, причем для первой стадии характерной чертой является сознательность, для второй — автоматизм. Для создания навыка необходимы беспрестанные упражнения, в основе которых лежит сознательное применение правила, следовательно, для усвоения учащимися правописания нужна практика, т. е. многократные упражнения, но «практика, руководимая грамматикой. Опора на грамматику, связь с «живой речью», последовательно возрастающая самостоятельность ученика в применении полученных знаний — вот те положения, на которых, по мысли Ушинского, должны строиться упражнения, способствующие выработке навыка грамотного письма.

Согласно главным идеям действующей программы основного образования и государственного стандарта по русскому языку, целью которого является формирование грамотной речи школьников, работая по проблеме «Развитие орфографической зоркости учащихся на уроках русского языка и литературы через применение новых методов обучения», считаю необходимым интенсивное речевое и интеллектуальное формирование грамотной письменной и устной речи учащихся через развитие языковой, коммуникативной и культуроведческой компетенций:

1. Языковую компетенцию формирую, вооружая учеников основами знаний о самой науке (ее разделах, целях научного изучения языка, о ее методах, этапах развития, выдающихся ученых, сделавших открытия в изучении того или иного раздела)

2. Коммуникативную компетенцию формирую через овладение всеми видами речевой деятельности и основами культуры устной и письменной речи в различных сферах и ситуациях общения.

3. Культуроведческую компетенцию формирую в большей степени на внеклассных мероприятиях, на которых раскрываются национальная культура, взаимосвязь языка и истории, нормы русского речевого этикета.

Формируя орфографическую грамотность учеников (обучая их грамотному письму и, как следствие, грамотной речи), реализую не только традиционный принцип списывания текста «увидел-услышал-записал», но и принцип доступности, принцип научности материала, принцип опережающего обучения, принцип комплексного воздействия на интеллект учащихся, принцип

обоснованности, аргументированности, доказательности ответа ученика, принцип наглядности, принцип сотрудничества, делового партнерства учителя и ученика.

Используя на своих уроках проблемные, частично-поисковые, исследовательские методы, так как они позволяют увеличивать роль ученика в планировании, организации и проведении урока, формировать языковую, коммуникативную, культуроведческую компетенции, вырабатывать интеллектуальные качества у детей, создавать ситуации, когда ученикам необходимо лингвистически грамотно обосновать свою точку зрения, высказывают свой вариант решения языковой орфографической проблемы.

Всем известно, как трудно читать безграмотное письмо: на каждой ошибке спотыкаешься, а иногда и просто не сразу понимаешь написанное. Развивать грамотную речь, бороться с ошибками в словах – это задача, в первую очередь, учителя-словесника, а также и всего педагогического коллектива в целом. Ведь только кропотливая системная работа школы над ликвидацией орфографической безграмотности дает возможность выпускникам школы вступить во взрослую жизнь компетентными, грамотными, начитанными людьми.

Литература:

1. Варганова Л.Д. Орфографическое программирование как способ подготовки к формированию орфографической зоркости учащихся// Начальная школа. – 2005. - №6. – С.16-20.
2. Михновец Н.В. Формирование орфографической зоркости на уроках русского языка. - Мозырь, 2004.
3. Русский язык школа 2002 г. №5

ФУНКЦИИ УСЕЧЕННЫХ СЛОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Тимофеева О.Н.

Кокшетауский государственный университет им. Ш.Уалиханова,
г.Кокшетау
ol55ik@mail.ru

В своей работе мы используем термин усечение как способ безаффиксного словообразования, при котором в качестве словообразовательного форманта выступает сокращение производящей базы (это может быть слово или словосочетание) безотносительно к морфемному шву. Такое понимание данного способа словообразования в настоящее время является традиционным.

Однако, на наш взгляд, следует уточнить сам термин усечение, т.к. он не совсем удачен по причине его развитой полисемии в современной лингвистике, в результате чего закономерно возникают, с одной стороны, проблемы в понимании описываемых явлений, а с другой, трудности в обозначении языковых фактов, а порой их неразличение.

В научной, справочной и учебной литературе этот термин используется, по крайней мере, в восьми значениях. Так называется «Падение конечного звука или звуков слова вследствие акцентно-фонетических процессов, приводящее к сокращению слова: *чтобы – чтоб*»[1: 52]. Второе значение – «Образование форм слов путем отбрасывания окончания. 10 грамм (ср.: граммов)»[2: 456]. Усечением называют одно из морфонологических явлений, которое сопровождает процесс образования слов или их форм, например, *креп-к-ий – крепость*. Е.А. Земская усечением называет «особую звательную форму, употребляющуюся в функции обращения» [3: 76].

Термин усечение также применяется к прилагательным со стяженным вследствие утраты интервокального -j- окончанием: *мрачная – мрачна, черная – черна*.

В словообразовании, как мы отметили в начале статьи, так называется способ словообразования простых усеченных слов. Но, кроме этого значения, здесь выделяется еще два. Так называется сам дериват, а также словообразовательное средство, которое используется для создания усеченных слов: «словообразовательный формант в этом случае носит операционный характер: это неморфемное усечение лексической единицы. Название форманта, таким образом, совпадает с обозначением способа» [4: 509]. Итак, в словообразовании и способ деривации, и сам дериват, и словообразовательное средство называются одним и тем же термином – усечение. Мы предлагаем для обозначения способа словообразования заменить его термином транкация, который в переводе с английского языка означает «усечение». Он восходит к латинскому *transage* с аналогичным значением «усечь». И в таком случае логично, на наш взгляд, назвать усеченные производные слова термином транкаты, по аналогии с такими, как:

деривация – дериваты
универбация – универбаты
конденсация – конденсаты

Предлагаемые нами термины, с одной стороны, не нарушают терминологического единства, а с другой, позволяют однозначно обозначить разные языковые явления.

Итак, изучение транкации в современном русском языке позволяет сделать вывод о высокой степени продуктивности усеченных дериватов, что проявляется в многочисленных новообразованиях, особенно в устной речи, а также в том, что транкаты образуются как в сфере нарицательных, так и среди собственных имен – топонимов и личных существительных (*флюора* - флюорография, *авто* - автомобиль, *чел* - человек, *Карибы* – Карибские острова, *Афган* - Афганистан).

Особый интерес, на наш взгляд, представляет собой исследование и описание функций подобных дериватов, чему и посвящена данная статья.

Как известно, процесс образования слов связан, прежде всего, с номинацией каких-либо предметов действительности. Не является исключением и усечение. Поэтому данный способ словопроизводства выполняет, как и другие способы, прежде всего номинативную функцию. Однако отличительной особенностью транкации является то, что усеченные дериваты представляют собой вторичную номинацию. Цель этой вторичной номинации заключается в том, чтобы произвести замену общепринятой единицы языка иной, менее объемной в формальном отношении. Содержательная часть при этом сохраняется. Ср. *инет* – интернет, *латина* – латиноамериканский танец, *пепси* – пепси-кола. При образовании аббревиатур и универбов наблюдается то же самое: второй знак заменяет первый. Значение всех этих дериватов тождественно значению их производящих/мотивирующих.

В основе транкации лежит закон экономии языковых средств [5], который объясняет важную функцию, лежащую в основе вторичной номинации: усечение востребовано благодаря его «удобству», т.к. экономная номинация обеспечивает динамику общения. В новых условиях развития современного общества это качество оказывается очень важным. Особенно при общении в чате, в режиме он-лайн предпочтительными оказываются сознательно редуцированные вторичные номинации.

Правда, следует отметить и такие случаи, пока немногочисленные, когда при транкации усеченный дериват отличается своим лексическим значением от соответствующего производящего. Например, по данным Словаря С.А. Кузнецова [6: 1415] фанатик, на базе которого образуется усеченный дериват *фанат*, имеет два значения: 1. Человек исступленной религиозности, отличающийся крайней нетерпимостью к другим верованиям; 2. Человек, страстно преданный какому-либо делу, необычайно приверженный какой-либо идее. У транката фанат зафиксировано одно значение, но с дополнительным оттенком: Одержимый человек; фанатик/поклонник какой-либо спортивной команды, какого-либо эстрадного артиста. Хотя в словаре содержится в первой части значения ссылка на производящее «фанатик», но здесь прослеживается сужение семантики. Следовательно, между этими словами отсутствует тождество значений.

Ряду транкатов свойственна не номинативная, а экспрессивная функция.. Оказывается, факт укорочения слов может повышать степень выразительности, яркости, экспрессии деривата. Ср. *Мерс* – Мерседес, *Жигуль* – Жигули, *чел* – человек. Изменение внешнего облика слова как будто обновляет его. Причем степень сокращения может и не играть большой роли. Так, у транката *Жигуль* усечению подверглась только одна фонема/буква производящего Жигули. В речи молодежи встречается вместо штаны – *штан*.

Правда, данная функция может с течением времени нейтрализоваться: *авто* – автомобиль, *кино* – кинотеатр, *фото* – фотография, фотокарточка, *такси* – таксомотор. В последнем случае производящее вообще является

устаревшим, и в сознании многих носителей современного языка может даже отсутствовать. Его полностью вытеснил дериват.

Интересной является эмоциональная функция. Она более отчетливо прослеживается, если сопоставить вариативные транкаты. Например, *дир* и *диря*, образованные на базе лексемы директор. Основа второго транката обеспечивает фамильярно-ласкательный эффект и может смягчить отрицательную оценку. Ср. шизофреник – *шизя*, тунеядец – *туня*.

Хотя следует отметить, что дериваты, образованные при помощи транкации, не несут в себе подчеркнутой грубости или бранности. Сниженность, свойственная им, часто объясняется явлением демократизации языка. В результате подчеркнуто сухие, порой делового характера слова лишаются официальности. Например, *заява* вместо заявление.

В связи с развитием транкации можно выделить и эстетическую функцию. Как это ни парадоксально, но явление намеренной редукции слов, порой своеобразной игры заставляет по-новому оценить известные слова. Особенно интересно это прослеживается в сфере личных имен. Сокращение Вика от Виктория мало примечательно, а более эффектно рядом с ним выглядит Вик Конечно, здесь много имен возникло как факт заимствований из западно-европейских языков, например, Николай – Ник, а не хорошо известное русское Коля, Денис – Дэн, вместо Катя – Кэт. В этот круг оказались вовлеченными казахские имена, которые по аналогии с западно-европейскими, приобрели совершенно иной облик. Причем, их образование произошло не в казахском, а в русском языке. Например, Жаныбек – *Жан*, Салтанат – *Салта*, Даурен – *Даур*.

Социальная функция прослеживается в случае создания жаргонных дериватов. Их много в речи молодежи: *джины* – джинсы, *лаба* – лабораторная работа, *шпора* – шпаргалка, *биба* – библиотека, *дуба* – дубленка.

Много усеченных образований в неофициальной профессиональной речи. Например, у медиков *голеностоп* – голеностопный сустав, *коронар* – коронарный сосуд, у спортсменов *бад* – бадминтон, *пинг* – пинг-понг, у кинологов *доберман* – доберман-пинчер, *немец* – немецкая овчарка

В большом количестве встречаются такие образования в компьютерной лексике: *драйв* – драйвер, *комп* – компьютер, *клава* – клавиатура, *вир* – вирус, *гиг* – гигабайт, *нет* – интернет, *винт* – винчестер.

Имеются усечения и в речи наркоманов: *дима* – димедрол, *гера* – героин, *передоз* – передозировка.

Рассмотренный нами функциональный аспект транкатов свидетельствует о большом потенциале самого способа словообразования, который, по всей видимости, обеспечивает дальнейшую перспективу его развития.

Литературы:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М.: Советская энциклопедия, 1979.

2. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Справочник лингвистических терминов. М.: Просвещение, 1972.
3. Земская Е.А. Русская разговорная речь: лингвистический анализ и проблемы обучения. Москва: Русский язык, 1979.
4. Диброва Е.И. Современный русский язык. Теория. Анализ языковых единиц. В двух частях. Часть 1. М.: Academia, 2002.
5. Мартине А. Основы общей лингвистики // Новое в лингвистике. Вып. III. М.: АН, 1963.
6. Кузнецов С.А. Большой толковый словарь русского языка. Санкт-Петербург: НОРИНТ, 2002.

К ВОПРОСУ О НЕКОТОРЫХ ТРУДНОСТЯХ В УПОТРЕБЛЕНИИ ПАДЕЖНЫХ ОКОНЧАНИЙ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

Усманова Г.Ж

КГУ Красноярская средняя школа №1
г. Кокшетау

Многолетний опыт работы в школе показывает, что наиболее сложными для понимания учащихся являются темы, связанные с падежными окончаниями существительных. Занимаясь подготовкой к ПГК, ЕНТ сталкиваешься с проблемами, которые трудно объяснить детям. Разве не приходится нам в повседневном общении отмечать неправильное употребление тех же падежных форм? Ведь часто говорят «пара чулков» (гетров, сапогов), хотя в этих словах неуместно окончание -ов (пара чулок), и наоборот, опускают нужное окончание в сочетании «пара носок» (нужно: носков). Не только учащиеся, но и взрослые испытывают колебания, когда нужно сказать: **договоры** (или: **договора?**), **свитеры** (или: **свитера?**), джемперы (или: джемпера?) и т.д.? Обе формы кажутся нам вполне допустимыми, но в словарях вторые, с окончанием -а даются с пометой *разговорные*. Это значит, что употреблять их можно лишь в непринужденной беседе, в устной речи, а на письме нужно заменять более строгим окончанием, соответствующим современной литературной норме. Профессор Д.Э. Розенталь в книге «Стилистика на каждый день» сравнивает формы **тракторы** и **трактора**. Составители толковых словарей долгое время считали вторую неправильной, но в речи она использовалась, даже в песне пели: «Боевые друзья –**трактора**». Теперь в словарях обе формы считаются допустимыми, но стилистика рекомендует отдать предпочтение той или другой «в зависимости от речевой ситуации, условий общения (письменная или устная форма речи), от характера текста (его принадлежность к книжному или разговорному стилю) и т.д. Неуместно было бы в технической книге, в статье на экономическую тему написать: «Новые трактора характеризуются такими-то техническими показателями». Но вполне допустимо употребить

эту форму в другой ситуации – в живой беседе, в очерке на «весеннюю» тему: «Началась посевная кампания. Трактора вышли в поле».

Таковы же стилистические условия употребления и ряда других вариантных форм именительного множественного для слов, которые теперь даются в словарях без ограничительных помет: **вееры – веера, годы-года, инспекторы – инспектора, ястребы- ястреба**. Однако существительных, имеющих такие равноправные формы, немного. Чаще одна из форм считается нелитературной и употребление ее ограничено или недопустимо. Вот тут-то и возникают трудности: как избежать ошибки? В чем тут дело?

Чтобы ответить на эти вопросы, нужно вначале уяснить, почему в языке существуют параллельно разные окончания. Ведь не все же падежи задают нам такие загадки. Русскоязычный человек не ошибется, например, при употреблении дательного падежа: «пришел к другу (друзьям)» творительного: «пишу карандашом» – и многих других. Но в некоторых случаях появление вариантных окончаний заставляет нас сомневаться и делать ошибки. Именно эти «горячие точки» в языке и отражают происходящие в нем динамические процессы, их изменения.

Появление вариантов падежных окончаний объясняется развитием языка, который не может оставаться застывшим неподвижным. Многие падежные формы претерпевают изменения: одни окончания выходят из употребления, архаизируются, другие используются все чаще и чаще и постепенно вытесняют устаревшие. Этот процесс прослеживается и на примере окончаний именительного падежа множественного числа. В нем окончание – **а** сравнительно «молодое», но очень жизнеспособное, поэтому оно быстро прививается и становится привычным и даже единственно возможным. Разве можно в наше время употребить с иным окончанием во множественном числе, например, такие существительные: **адреса, вечера, паспорта, профессора, сорта, шелка?** Старое окончание –**ы** нам кажется здесь совсем невозможным, а ведь еще в прошлом веке оно употреблялось свободно.

Интересна историческая справка. М.В. Ломоносов в середине 18 века указал только три слова, у которых в именительном падеже множественного числа было устойчивое окончание – **а (бока, рога, глаза)**. Спустя 75 лет другой ученый А.Х. Востоков привел уже 70 подобных слов. Еще через такой же отрезок времени, в начале 20 в., первый русский стилист В.И. Чернышев увеличил список таких слов до 150. А в наше время их насчитывается более 800.

Попробуем для эксперимента вспомнить слова, у которых в этой форме двойные окончания. Например: **директоры – директора, фельдшеры-фельдшера, бухгалтеры- бухгалтера, инструкторы- инструктора, слесари-слесаря, инженеры- инженера** и т.п. Все они как будто похожи, но стилистическая оценка новых окончаний у них неоднозначна. В первой паре новое окончание закрепилось как литературное, правильное (хотя иную форму имеет «похожее» слово **ректоры**); форма **фельдшера** тоже соответствует

литературной норме; а в двух последующих парах новые формы имеют оттенок разговорный, что отмечено и в словарях соответствующей стилистической пометкой. В двух последних парах новые формы оцениваются как просторечные, и словари предостерегают против их употребления (**не слесаря, не инженера**)

Долгое время и форма **шофера** считалась просторечной, но широкое ее распространение все же привело к ее закреплению в разговорном стиле, и теперь составители словарей дают эту форму с пометкой *разговорная*. Так меняется стилистическая оценка новых окончаний по мере их освоения языком.

В наше время никто уже не скажет **снеги, дома, ворота**, но эти устаревшие формы могут встретиться в художественной речи. Например:

Идут белые **снеги**,
Как по нитке скользя..
Жить и жить бы на свете,
Да, наверно, нельзя.
Чьи- то души, бесследно
Растворяясь вдали ,
Словно белые **снеги**,

Идут в небо с земли

Е. Евтушенко

Как же следует отнестись к подобному словоупотреблению? Неужели можно допустить, что поэт не знал современной нормы или пренебрегал ею, совершая ошибку? Конечно, нет. Обычно употребление устаревших форм бывает стилистически обосновано. В данном случае, например, поэта привлекла народно- поэтическая окраска устаревшей формы, в других произведениях можно встретить использование грамматических архаизмов для создания исторического колорита эпохи или достижения возвышенной окраски речи.

Новые окончания в именительном падеже множественного числа могут встретиться в профессиональной речи. Так В.Высоцкий пел о морях

Мы говорим не **штормы**, а **шторма**. Слова выходят короткие и смачны ...
Ветра – не **ветры** сводят нас с ума...

Художники слова в первую очередь улавливают эти стилистические нюансы в звучании вариантных падежных окончаний .

Существительные, имеющие разные окончания в именительном падеже множественного числа , могут отличаться и по своим значениям . Например: **образы** (в художественной литературе) - **образа** (иконы), **пропуски** (чего-либо- букв, знаков) – **пропуска** (документы), **поясы** (географические) - **пояса** (части одежды), **соболи** (животные) – **соболя** (меха), **провода** (при отъезде) – **провода** (электрические)

Конечно, запомнить все случаи правильного употребления вариантных окончаний именительного падежа множественного числа непросто, ведь их так много... Да и стремиться к этому не стоит , потому что количество слов,

получающих новые окончания и закрепляющихся в языке, все возрастает. Достаточно обратить внимание на те, которые используются в речи наиболее часто. Но чтобы реже ошибаться, стоит все – таки в трудных случаях заглядывать в словарь (для этого можно использовать и орфографические, и толковые словари), а еще полезно знать некоторые «секреты» распространения новых окончаний, которые не без основания лингвисты называют «агрессивными». Легче всего новые окончания закрепляются в односложных словах (**бег- бега, шелк – шелка**), а также в словах, имеющих в единственном числе ударение на первом слоге (**округ – округа, череп – черепа** и т.д) . Поэтому, если неправильно поставить ударение в слове **договор** (оно должно быть на последнем слоге), то можно ошибиться и в образовании от него формы множественного числа (**скажете «договорА», а надо - «договОры»**). Трехсложные и многосложные слова, имеющие ударение на среднем слоге основы, обычно образуют формы на –ы (- и): **аптекари, библиотекари, композиторы, ораторы, редакторы**.

Иногда выбрать правильный вариант нам помогает знание истории слова. Так, слова французского происхождения с ударным суффиксами, -ер должны сохранять устойчивое ударение на конечном слоге основы, потому что во французском языке невозможно перемещение ударения. Поэтому такие слова не должны принимать новое окончание, на которое, как правило, должно перемещаться ударение. Единственно правильны формы **актеры, режиссеры, гримеры, гастролеры** и того же происхождения слова **инженеры, офицеры, шоферы**. Слова латинского происхождения , которые можно узнать по суффиксам -ор, - тор и под., ведут себя по – разному: указывая на неодушевленные предметы, они редко принимают новое окончание (индукторы, рефлекторы, конденсаторы), поэтому так долго в словарях удерживаются книжные формы существительных **прожекторы, тракторы;** однако, называя одушевленные предметы, такие существительные легко закрепляются с новым окончанием (**доктора, профессора**)

В родительном падеже множественного числа есть свои «горячие точки», создающие трудности для выбора литературно правильной формы. Названиям парных предметов свойственны преимущественно формы без окончаний : **пара ботинок, валенок, шорт, кед** и т.д. Добавление к ним окончания - ов придает этим формам разговорно- просторечную окраску. Не имеют окончания в этом падеже и названия единиц измерения : **несколько ампер, ватт, киловатт, рентген**, а также слова **аршин, алтын** и некоторые другие. Исключением будут существительное гектар – несколько гектаров (форма без окончания используется в устной речи как разговорный вариант – **несколько гектар**)

Особо хочется сказать о часто используемых в речи существительных **грамм, килограмм**. В устной речи они давно уже употребляются в форме родительного падежа множественного числа без окончаний: **сто грамм конфет, несколько килограмм картошки**. Однако составители словарей

считают эти формы разговорными и в письменной речи рекомендуют использовать книжные варианты – **граммов, килограммов**. Но поэты часто не считаются с этими рекомендациями, предпочитая более короткие формы:

В дыму ленинградское небо.
Но горше смертельных ран
Тяжелого хлеба, блокадного хлеба
Сто двадцать пять **грамм**
(Р. Рождественский)

Названия плодов, овощей в форме родительного падежа множественного числа также употребляются по-разному; литературно-правильными признаются такие формы: **несколько абрикосов, апельсинов** (форма **апельсин** – разговорная), **мандаринов, лимонов, помидоров, томатов**. Однако конкурирующие варианты настолько распространены, что стилисты считают допустимыми в устной речи и формы **апельсин, мандарин, помидор**. Правильна и форма **несколько гранат (негранатов!)**

Следует запомнить правильную форму названий некоторых национальностей: **несколько башкир, болгар, грузин, киргизов, монголов, таджиков, узбеков, якутов**. Чтобы облегчить запоминание этих вариантов (без окончания), имеют в конце основы звуки **р, н** именно они не получают окончания **-ов** в родительном множественного.

В русском языке есть существительные, которые не имеют единственного числа (каникулы, шпроты). Среди них немало таких, у которых в форме родительного падежа множественного числа появляются варианты. Какие формы из приведенных ниже вам кажутся правильными: без каникул – каникулов, без шпрот – шпротов, яслей – ясель. Конечно, правильны первые. Запомнить необходимо и такие: будней, граблей, но **вафель (не вафлей !)**

Некоторые существительные вообще не имеют формы родительного падежа множественного числа. Например, **мечта**, в именительном множественного **мечты**, а родительного нет, можно сказать «мечтаний», заменив это слово другим, близким по значению. Отсутствие той или иной падежной формы называется явлением «недостаточного склонения».

Необходимо запомнить также и правила употребления некоторых форм единственного числа. Как правильно сказать? **Стакан чая** или **стакан чаю**, **килограмм сахара** или **сахару**? Трудно с уверенностью ответить на этот вопрос, потому что в речи употребляются обе формы. Писатели их используют параллельно, например: «Утреннее солнце дробится в стаканах янтарного **чая**» (Серафимович); «Ольга Языкова села на диван, откушала чашечку **чаю** и опять задумалась» (Л. Толстой). Так что обе формы можно употреблять. Дело в том, что при употреблении вещественных существительных, к которым относятся такие, как чай, сахар в родительном падеже единственного числа, наряду с основным окончанием – а, возможно и вариантное – у. В старину оно имело большее распространение, однако теперь появляется все реже и осознается как разговорное.

Окончание–у еще удерживается у существительных с уменьшительно-ласкательными суффиксами: стакан чайку (кофейку) и т.д, поскольку эти сочетания носят разговорный характер. Однако в речи официальной, в документах предпочтение следует отдавать окончанию –а. (Для школьной столовой куплено 10 пачек **чая**, 3 кг **сыра**, 20кг **сахара**).Окончание –а вытеснило вариантное - у в сочетаниях, в которых к существительному есть еще определение: *стакан крепкого чая, банка майского меда* .

С употреблением вариантных окончаний вещественных существительных сходно и употребление таких же окончаний у существительных других групп, например: много народу (но: история народа), много шуму, нагнать страху, наговорить вздору. У писателей прошлого эти слова употребляются только с такими окончаниями. Но в наше время можно использовать их с окончанием –а .

Не рекомендуется заменять вариантное окончание основным лишь в устойчивых словосочетаниях, так как они закрепляются в языке в неизменной форме. Вот несколько фразеологизмов этого типа: **без году неделя, не до смеху, с глазу на глаз, с миру по нитке, конца – краю нет, дать маху, поддать пару, без роду и племени, прибавить шагу, что есть духу, упустить из виду, двадцать лет от роду** .

Окончание –у остается единственно возможным и в сочетании некоторых существительных с предлогами из, от, с, до, без: упустить их виду, умереть с голоду, крикнуть с испугу, проводить до дому, танцевать до упаду, говорить без умолку; а также после частицы *ни*: **ни шагу дальше, ни слуху ни духу, не был ни разу**. Это же окончание закрепилось в отрицательных предложениях: **не показывать виду, не хватает духу, покою нет, нет отбою, износу нет**. Не зная **броду**, не суйся в воду. Комар **носу** не подточит.

Очень много вопросов возникает при употреблении существительных с предлогами , имеющих тоже окончание –у , хотя оно уже указывает не на родительный падеж, а на предложный. Например: Мои родители «в отпуске» или «в отпуску»?

Д. Э. Розенталь пишет: «Различие между формами **находиться в отпуске** и **находиться в отпуску** имеет стилистический характер : первая форма книжная , вторая разговорная . Каждая из них имеет право на существование в условиях определенной речевой ситуации. Так, в приказе по учреждению можно встретить : «Считать М. И Иванова в отпуске с ...». А сам Иванов о себе скажет: «Я сейчас в отпуску» (Стилистика на каждый день)». Можно встретить в речи употребление и таких форм предложного падежа единственного числа : **на крае – на краю, на доме – на дому, в соке – в соку**. Выбор того или иного варианта зависит от значения предложных сочетаний, их роли в предложении, закрепления их в устойчивых выражениях. В последнем случае, например, никаких колебаний быть не может. Мы говорим: **вариться в собственном соку** (но: **сахар в вишневом соке**); **на краю гибели** (но: **на переднем крае**). Употребляя подобные сочетания в роли обстоятельств, следует остановиться на вариантных окончаниях –у; работал

(где?) на дому, увидел следы на снегу; был в лесу. Но если такие сочетания получают в предложении значение дополнения, указывают на объект предпочтительнее окончание -е: На доме развевался флаг (на чем?- на доме). В «Вишневом саде» Чехова красивые декорации.

Сомнения могут возникнуть и при употреблении одушевленных существительных с числительными. Как сказать: **подоить трех коров** или **три коровы**; **подстрелить двух уток** или **две утки**? Первые варианты соответствуют литературной норме, вторые имеют разговорную окраску. Но при употреблении составных числительных, оканчивающихся словами **два, три, четыре**, категория одушевленности не влияет на форму винительного падежа, поэтому надо говорить: оператор обслуживает двадцать две коровы (не двадцать двух); в старшую группу перевели сорок три человека (не сорок трех). Однако и здесь появляются варианты формы, отражающие влияние разговорного стиля.

В сочетаниях порядковых числительных с существительными, обозначающих даты, второе слово вовсе не следует склонять: Первое мая; поздравить с Восьмым марта; готовить сценарий к Девятому мая (не к Девятому маю). Так что усердие в изменении по падежам всех существительных без разбора может привести к ошибкам.

Не должны склоняться заимствованные слова (пальто, кино), а также и некоторые сложносокращенные слова (в которых главное слово среднего или женского рода) например: ООН – организация. Однако немало и таких сложносокращенных слов, которые в разговорной речи склоняются, потому что в них главное слово мужского рода: ГОСТ (стандарт) – соответствует ГОСТу, ТЮЗ. Некоторые слова этого типа стали склоняться только в разговорном стиле (сотрудник МИДа), но в письменной речи, которая должна строго соответствовать литературной норме, эти сокращения не изменяются по падежам.

Из сказанного следует, что хорошая и правильная речь является показателем интеллектуального уровня и показателем культуры.

Литературы:

1. Д.Э Розенталь «Стилистика на каждый день»
2. Д.Э Розенталь Справочник по русскому языку. Орфография и пунктуация
3. Р. Рождественский. Биография, *стихи*, поэмы. ...
4. В. Высоцкий «Шторм»
5. В.Ф. Греков, С.Е. Крючков, Л.А. Чешко Пособие для занятий по русскому языку в старших классах

ФОРМИРОВАНИЕ ПУНКТУАЦИОННЫХ УМЕНИЙ

Хаирова Г.М.

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова,

г. Караганда

g.khairova@mail.ru

Пунктуационное умение – это интеллектуально-мыслительное действие, заключающееся в постановке или не постановке знаков препинания в коммуникативных единицах – в предложении и тексте. Оно отражает речемыслительную деятельность пишущего, связанную с поиском и реализацией средства языкового выражения, поэтому формирование пунктуационных умений учащихся необходимо тесно связывать с работой по развитию речи [1, 69].

В пунктуационном умении заложены как грамматико-синтаксические, так и речевые операции. В соответствии с этим оно состоит из следующих интеллектуальных операций, которые определяют последовательность применения пунктуационного правила:

- в предложении – упреждение смыслового отрезка, необходимого для выражения дополнительного значения, а в тексте – предвидение новой мысли и ее связи с предыдущей мыслью;
- осознание структуры создаваемой конструкции, характера и места в ней смыслового отрезка;
- определение в этой конструкции места знака (знаков) препинания и выбор нужного знака препинания;
- постановка знака препинания.

Перечисленные операции имеют своей основой разные виды знаний. Упреждение смыслового отрезка связано с темой и целью сообщения, а также со структурой текста. Определение места знака и его выбор опираются и на знания по синтаксису и на знания по теории пунктуации. Это разнообразие основ – экстралингвистических, речеведческих, синтаксико-грамматических и пунктуационных – существенно осложняет формирование пунктуационных умений. В связи с этим повышается роль работы по обогащению знаний, по теории текста, синтаксиса и пунктуации в процессе формирования пунктуационных умений.

В зависимости от мыслительных операций и конечного результата вычленяются следующие виды пунктуационных умений:

- видеть смысловые отрезки в готовых коммуникативных единицах, а также предвидеть их в создаваемых самим пишущим коммуникативных единицах;
- пунктуационно правильно оформлять предложения и текст в соответствии с изученными пунктуационными правилами;
- уметь обосновать место и выбор знака (знаков) препинания;
- находить пунктуационные ошибки и исправлять их.

Пунктуационная зоркость – это, во-первых, умение видеть в готовом предложении смысловой отрезок, требующий выделения знаками препинания, во-вторых, предвидеть те или иные смысловые отрезки, необходимые для выражения определенного дополнительного значения. Не владея пунктуационной зоркостью, ученик не сможет правильно ставить знаки препинания в предложениях и в тексте. В развитии ее существенную роль играет работа над опознавательными признаками «точек» применения пунктуационных правил. Для формирования пунктуационной зоркости выработаны специальные упражнения как для работы при списывании, так и для написания диктантов.

При выполнении упражнения с готовым материалом учащимся предлагается найти те или иные языковые явления, сигнализирующие о наличии в предложении смыслового отрезка, выражающего указанное значение. В слабом классе полезно выяснить, нет ли в предложении, например, причастий, союзов и т.д., входят ли они в смысловые отрезки, которые нужно выделить знаками препинания.

Нахождение по значению смысловых отрезков, требующих пунктуационного выделения требует проведения семантического анализа предложения и выделения в нем дополнительной информации. Учащиеся произносят смысловой отрезок, указывая его границы и определяя значение, выраженное им.

Смысловые отрезки, выделяемые знаками препинания, бывают словными, словосочетательными и предложенческими. В процессе грамматического и семантического анализа, опираясь на опознавательные признаки, учащиеся называют, каким по форме является смысловой отрезок, выделенный знаками препинания. При выполнении упражнения школьники либо устно называют отрезки, либо подчеркивают их принятыми условными знаками.

Выделение знаками препинания смысловых отрезков в процессе применения пунктуационных правил готовят учащихся к формированию у них умения расставлять знаки препинания в процессе письма как при записи чужих, так и при создании собственных высказываний – предложений и текстов. Результаты формирования данного умения обеспечиваются правильным подбором дидактического материала и необходимых упражнений. В дидактическом материале, на котором развиваются пунктуационные умения, должны быть представлены все варианты изучаемой пунктуационной нормы. При выборе упражнений следует учитывать, используется ли чужой материал или создается учеником свой.

В процессе формирования у школьников пунктуационных умений на чужом материале, имеющемся в учебнике или привлекаемом учителем, применяются различные виды списывания и диктанта.

Списывание как вид пунктуационного упражнения заключается в переписывании учащимися из учебника или из другого дидактического материала – в форме отдельных предложений или текста – с одновременным выполнением пунктуационных заданий. При списывании обучение опирается

на зрительную память. Оно существует в двух разновидностях: в неосложненной и в осложненной форме. Неосложненное списывание состоит в переписывании дидактического материала в естественном виде. Обучающая пунктуационная сущность данного упражнения состоит в обнаружении смысловых отрезков и обосновании выбора знаков препинания.

Осложненное списывание – это переписывание учащимися дидактического материала, содержащего синтаксические или пунктуационные изменения. В дидактическом материале для данного упражнения имеются следующие виды осложнений: пропуски знаков препинания (всех или части) и переконструирование (вставка каких-либо смысловых отрезков или изменение структуры предложения).

Диктант как вид пунктуационного упражнения заключается в записи по слуху дидактического материала – предложений или текста – с одновременной постановкой необходимых знаков препинания. Обучающая пунктуационная сущность диктанта состоит, во-первых, в сотворчестве ученика с автором диктуемого (школьник, осмысливая продиктованное, как бы сам выражает записываемую мысль), во-вторых, в предвидении необходимых знаков препинания.

Для формирования пунктуационных умений используются следующие виды пунктуационных диктантов: полный, выборочный, творческий.

В целях предупреждения пунктуационных ошибок проводится зрительная и слуховая подготовка. Первая из них называется зрительным диктантом, а вторая – предупредительным и комментированием. Для зрительной подготовки используются специальные упражнения в учебнике, для работы над которыми имеются специальные памятки. Слуховая подготовка в виде предупредительного диктанта проводится после восприятия детьми предложения. Ее задача состоит в отыскании на слух смысловых отрезков, требующих пунктуационного выделения, определения мест знаков препинания и их выбора. Комментирование – такая же предварительная работа учащихся под руководством учителя, но проводимая ими в момент записи.

При написании любого из видов пунктуационных диктантов пишущие выполняют следующие пунктуационные задания: находят смысловые отрезки, требующие выделения знаками препинания, и выделяют их.

При формировании пунктуационных умений, осуществляемом в процессе создания собственных высказываний, применяются специальные пунктуационные упражнения, направленные на составление отдельных предложений и текстов.

Упражнения по пунктуации в связи с составлением отдельных предложений. Составление предложений учащимися играет важную роль в формировании у них пунктуационных умений. Оно обучает школьников упреждению содержания высказывания и средств его языкового выражения, предвидению возможного пунктуационного оформления. Для формирования данного умения методика пунктуации создала несколько видов пунктуационных упражнений: - составление предложений из данных учителем

синтаксических элементов (в качестве таких элементов могут быть отдельные предложения, словосочетания);

- дополнение данной записи до предложения (эта запись может представлять собой как предложение, так и его часть);

- составление предложений по схемам;

- составление предложений по опорным словам (словосочетаниям);

- составление предложений по данной теме;

- составление предложений по ситуации, или «немой» диктант.

В качестве дидактического материала для работы используются готовые тексты, которые школьники пересказывают, и их экстралингвистические знания, на основе которых учащиеся создают свои тексты. Рассчитана работа над текстом на 7-8 мин.

Одним из структурных элементов пунктуационного умения является мотивировка употребления знака препинания в предложении или тексте. Сформированность данного умения обеспечивает овладение детьми умением выделять знаками препинания пунктуационно-смысловые отрезки.

В процессе обоснования выбора места и самого знака препинания ход рассуждения может быть двояким: от знака (знаков) препинания к выделенному им (ими) пунктуационно-смысловому отрезку и от пунктуационно-смыслового отрезка к знаку (знакам) препинания. Упражнение, формирующее данное умение, называется пунктуационным разбором.

Пунктуационный разбор, начинающийся от знака препинания, выполняется учащимися в следующей последовательности: называется знак препинания и определяется его функция; указывается, двойной он или одинарный; читается (называется) пунктуационно-смысловой отрезок, выделяемый знаком (знаками) препинания; обозначаются графически условия выбора знака (знаков) препинания.

Пунктуационный разбор, начинающийся с нахождения пунктуационно-смыслового отрезка, имеет иную последовательность:

- читается пунктуационно-смысловой отрезок и определяется его значение;

- называется знак препинания, которым он выделен, и определяется, двойной он или одинарный;

- обозначаются графически условия выбора знака (знаков) препинания.

Перечисленные пунктуационные умения формируются в определенной последовательности. Прежде всего, необходимо позаботиться о развитии пунктуационной зоркости, а также об овладении пунктуационным разбором. На этом фоне эффективнее формируется умение выделять знаками препинания в предложениях и в тексте пунктуационно-смысловые отрезки.

Литература:

1 Григорян Л.Т. Работа по пунктуации в 5-7 классах //Русский язык в школе. – 1975. - № 3. – С.69.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Хан Н.К.

Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова, г. Караганда

hnadejda@yandex.ru

Молгаждарова С.М.

Карагандинский государственный университет
имени академика Е.А.Букетова, г. Караганда

domkrg@mail.ru

На сегодняшний день преобразования, происходящие в системе высшего образования связаны с переходом к личностно ориентированной парадигме образования с опорой на педагогику сотрудничества, обеспечивающими создание условий для наиболее полноценного социального развития личности будущего специалиста как субъекта социальных отношений и профессиональной деятельности, акцентуации ценности самовыражения личности в социуме.

Необходимость в новой образовательной парадигме возникает в связи с необходимостью кардинальных перемен в содержании профессионального образования, в технологии образовательного процесса, в способах взаимодействия основных субъектов образования, в качественном обеспечении изменений роли студентов в образовательном процессе. Веление времени – это подготовка студента как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. Именно этой цели – воспитанию творческой, конкурентоспособной личности, умеющей самостоятельно добывать знания, учиться и учить других, способствует использование на занятиях по русскому языку интерактивных методов обучения. Таким образом, использование интерактивных методов обучения – одно из важнейших направлений совершенствования подготовки студентов в современном вузе [1].

Интерактивные методы (от англ. Interaction - взаимодействие, воздействие друг на друга) – методы обучения, основанные на взаимодействии обучающихся между собой. На занятиях с применением интерактивных методов обучения студенты взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, совместно решают проблемы, формируют ситуации, дают оценку действиям других и своему поведению, чувствуют реальную атмосферу делового сотрудничества при разрешении проблемы.

Как известно, одна из целей занятий с использованием интерактивных методов обучения состоит в создании условий обучения, в которых студент чувствует свое интеллектуальное состояние, свою востребованность, что делает более успешным сам процесс обучения.

Интерактивное обучение на занятиях по русскому языку фокусируется на пяти основных элементах: личная ответственность, позитивная взаимосвязь,

содействующее взаимодействие, работа в группах и навыки коммуникабельных работ. По сравнению с традиционными формами проведения занятий при использовании интерактивных методов обучения взаимодействие преподавателя и студента проявляется в том, что активность преподавателя уступает активности студентов, и задачей преподавателя является создать определенные условия для их инициативы.

Интерактивное обучение является прежде всего диалоговым обучением, которое определяется сотрудничеством преподавателя и студента. В ходе диалогового обучения студенты учатся решать сложные проблемы, критически мыслить, сравнивать альтернативные мнения, общаться с другими людьми, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях. Для этого на занятиях по русскому языку делаются групповые и парные работы, используются ролевые игры, исследовательские проекты, идет работа с документами и разнообразными источниками информации, применяются творческие формы работы. На таких занятиях студент является равноправным членом учебного процесса, его опыт значителен, он является первым источником учебного процесса. Преподаватель не должен давать готовых знаний, а должен способствовать самостоятельному выполнению заданий студентами.

Интерактивные методы обучения дают студентам возможность пробудить интерес; активизировать деятельность каждого студента на каждом занятии; позволяет результативно усвоить учебный материал; формирует у студентов собственное восприятие учебного материала и поиск путей решения проблемы; помогает сформулировать обратную связь [2].

Использование интерактивных методов обучения на занятиях по русскому языку дает, в отличие от традиционного занятия, хорошую установку: не от теории к практике, а от получения нового опыта к его теоретическому пониманию с помощью применения интерактивных методов обучения (рисунок 1).



Рисунок 1. Коэффициент полезного действия интерактивного обучения

На сегодняшний день есть большое количество интерактивных технологий. Все они направлены на то, чтобы передать навыки знания и помочь установить эмоциональный контакт между студентами на занятиях по русскому языку; создать условия студентам для получения нужной информации, для принятия во внимание мнения сокурсников, обучения работе в команде.

На рисунке 2 представлены разнообразные виды интерактивных методов на занятиях.

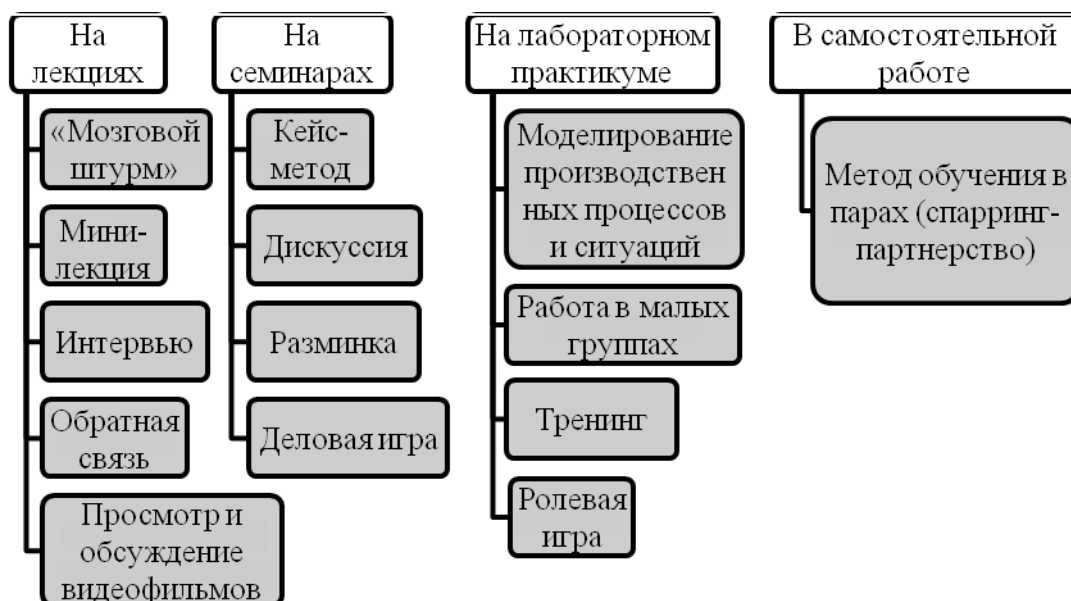


Рисунок 2. Использование интерактивных методов на занятиях разнообразных видов

Примечание – составлен автором на основе источников [4], [5].

На лекционном занятии каждый студент должен быть готовым к участию в мини-дискуссиях, задавать вопросы лектору и отвечать на его вопросы по теме лекции. Следовательно, студенты активизируются к работе на лекциях, которые зачастую бывают монологом преподавателя.

Работа на практических занятиях с использованием интерактивных методов обучения выражается в выполнении студентами всех видов заданий по русскому языку. Студент обязан подготовиться к ответу на вопросы по плану занятия, хорошо усвоить основные понятия и письменно выполнить задания, используя разработанные кластеры, мультимедийные презентации, электронные курсы лекций, электронные словари, интерактивные тренажеры, электронные пособия, мультимедийные тренажеры и т.д.. Как видим, средства обучения достаточно разнообразны, доступны. Задача преподавателя в этом случае, осуществить наиболее оптимальный в плане доступности, эффективности, разработанности источник, позволяющий студенту получить правильный ответ на вопрос или разработать собственный материал.

В 1980-х годах Национальный тренинговый центр в США провел исследование и получил название «пирамида обучения». Она выявило что

средний процент усвоения знаний: лекции - 5%; чтение - 10%; практические действия - 75%; видео- и аудиоматериалы - 20%; дискуссионные группы - 50%; обучение других, демонстрация - 30%; безотлагательное применение знаний - 90% [6].

При использовании интерактивных методов роль преподавателя резко меняется, перестает быть центральной, он лишь управляет процессом и занимается его общей организацией, готовит заранее необходимые задания и составляет вопросы или темы для обсуждения в группах, дает консультации, устанавливает время и порядок выполнения определенного плана (рисунок 3).



Рисунок 3. Эффективность использования интерактивного метода обучения обучении русскому языку

Таким образом, несмотря на обилие интерактивных методик, форм обучения, преподаватель должен предварительно разработать сам механизм работы с интерактивными источниками, быть «генеральным тактиком и стратегом», удачно сочетая традиционные и интерактивные методы обучения русскому языку.

Особое внимание обращаем на то, что прежде, чем студенты смогут самостоятельно использовать тот или иной интерактивный метод обучения, необходимы навыки свободного владения студентами этими средствами, систематическая поддержка интереса к предмету.

Литература:

1. Сорокина Е. И., Маковкина Л. Н., Колобова М. О. Использование интерактивных методов обучения при проведении лекционных занятий // Теория и практика образования в современном мире: материалы III междунар. Науч. Конф. (г. Санкт-Петербург, май 2013 г.). – СПб.: Реноме, 2013, 167-169 с.
2. Интерактивные методы преподавания экономических дисциплин/ С.Р. Надирова, С.Г. Надирова// Материалы международной научно-практ. конф.

«Классический университет в парадигме современных знаний», посвящ. Сороколетнему юбилею КарГУ им. акад.Е.А.Букетова – 2012. - 323-327 с.

3.Современные способы активизации обучения / Панина Т. С.,ВавиловаЛ.Н. – М.: Академия, 2008. –176 с.

4.Зеер Э.Ф., Павлова А.М., Сыманюк Э.Э. Модернизация профессионального образования: Компетентностный подход. – М.: МПСИ, 2005. – 216 с.

5.Педагогические технологии [Текст] : учеб. Пособие для студ. Пед. Спец. / М. В. Буланова-Топоркова [и др.]; под общ. Ред. В. С. Кукушина. – Ростов н/Д : 2002. – 319 с.

6.Интерактивные методы обучения как средство формирования ключевых компетенций / Дзуличанская Н. Н. // Наука и образование: электронное научно-техническое издание, 2011 <http://technomag.edu.ru/doc/172651>

ЧИТАТЕЛЬСКАЯ ГРАМОТНОСТЬ – ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ НАВЫКОВ САМОСОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ И САМОВОСПИТАНИЯ

Хасеинова В. А., Уалиев С.С., Шокимова С.А.

Филиал АО НЦПК «Өрлеу» институт повышения квалификации педагогических работников по Акмолинской области, г.Кокшетау

vkhaseinova@mail.ru, sairan1383@mail.ru

Читательская грамотность сегодня рассматривается как один из самых важных параметров готовности к жизни в современном обществе. Особое место среди метапредметных универсальных учебных действий занимает чтение и работа с информацией. Успешное обучение в начальной и основной школе невозможно без сформированности у обучающихся читательской грамотности. Несмотря на то, что вопросам обучения чтению в образовании всегда придавалось большое значение, задача развития читательской грамотности является новой областью для современной школы, решающей задачи реализации требований государственного образовательного стандарта РК.

Уровень овладения читательской грамотностью является одной из важных характеристик современного ученика. Данные, полученные в рамках международных исследований оценки читательской грамотности, показывают насколько актуальна сегодня эта проблема. По результатам международного исследования PISA 2012 года казахстанские школьники из 65 стран участников по читательской грамотности занимают 63 место. [1]

Нет сомнений в том, что читательская культура необходима для успешного изучения учащимися точных и естественных наук, трудового обучения и физкультуры, а также и других предметов. Подтверждение тому - утверждение «Читательская культура – фактор формирования навыков самосовершенствования и самовоспитания».

Если систематически и целенаправленно использовать методические приемы в работе над развитием чтения, то это будет способствовать

формированию читательской самостоятельности школьников. Еще совсем недавно ценность книги и чтения была неоспорима. Но сегодня ситуация выглядит иначе. Картина массового чтения, его престиж, читательские пристрастия и привычки существенно изменились. Поэтому на сегодня ставится очень важная задача - формирование читательской компетентности учащихся. [2]

Работая с учителями-словесниками учитываем компетенции в литературной сфере, которыми должен обладать учащийся. Для оценки грамотности школьников в области чтения в рамках PISA используются показатели, разработанные для Международного исследования грамотности взрослых. Эти показатели, помимо понимания текста, предусматривают и его осмысление на базе имеющихся идей и опыта. Грамотность чтения оценивается на основании способностей школьников к восприятию и работе с различными текстовыми формами (например, тексты бланков, списки, тексты, заключенные в диаграммы и таблицы) и различными формами изложения текстов (повествование, описание и рассуждение), чаще всего используемыми во взрослой жизни.

Затруднения у школьников вызывает чтение несплошных текстов (графики, диаграммы, схемы (кластеры), таблицы, карты сайта, планы местности и помещений, сооружения, входные билеты, расписание движения транспорта). [3]

Чтобы помочь учителям донести до сознания учеников мысль, что они живут в окружении самых разных носителей информации и постоянно извлекают, перерабатывают и передают ее с помощью текстов, даются **групповые задания.**

1. Составьте кластер на тему «Человек в мире текстов» и обсудите его в группе.

2. Какое место в государственной программе обучения отведено тексту? Аргументируйте.

3. Какие тексты могут послужить основой для создания учебных материалов?

4. С какими сложностями вы сталкиваетесь, выбирая учебные тексты?

В группах выполняется работа по составлению вопросов и заданий к тексту на основе таксономии учебных целей Блума.

1. Ознакомьтесь с предложенным текстом.

2. Какие задания (согласно разным уровням пирамиды Блума) вы можете предложить?

Задание, выполненное 1 группой учителей.

Тема «Сатирическое изображение героев рассказа А.П. Чехова «Хамелеон».

Задание 1. Опиши свои чувства после прочтения рассказа.

2. Назови фамилии главных героев:

3. Какую ягоду конфисковал городской?

4. За палец какой руки был укушен золотых дел мастер?

5. Сколько раз менял своё мнение о собаке городской?

Задание 2.

1. Какие человеческие пороки высмеивает рассказ?

2. Чему он учит?

3. Почему Чехов сравнивает главного героя с хамелеоном?

Задание 3. Чтение по ролям отрывка «Чья это собака?»

Задание 4. Сравнить в чём сходство и различие рассказов «Толстый и тонкий» и «Хамелеон»

СХОДСТВО	РАЗЛИЧИЕ
----------	----------

Задание 5.

1. Нарисовать иллюстрацию к понравившемуся эпизоду.

2. Написать эссе на тему: «Какими свойствами души надо обладать, чтобы не стать хамелеоном?»

Задание 6. Приведи аргументы «за» и «против»: «Быть хамелеоном в жизни – хорошо»

Задание, выполненное 2 группой учителей.

Характеристика аудитории: 8 класс

Где может использоваться текст: на уроках русского языка и литературы; на уроках внеклассного чтения; на классном часе; на уроках развития речи.

Форма работы: парная.

Характеристика текста:

Структура: сплошной, простой текст.

Стиль: художественный.

Тип речи: повествование.

Текст «Берёза» по М. Скребцовой.

Задания к тексту:

1. О чём этот текст?

2. Выбери правильный ответ.

А) В тексте рассказывается о грозе.

Б) В тексте рассказывается о берёзах.

С) В тексте рассказывается о любви матери к детям.

3. Предложи свои 2-3 варианта заглавия.

4. Выбери заголовок, в котором отражается тема текста. Отметь его значком.

А) Старый пенёк. Б) Материнское сердце. С) Берёза.

5. Вставь вместо пропусков подходящие по смыслу слова.

Берёза росла в лесу с ... маленькими дочками - ... берёзками. Своими ... ветвями она защищала их от ветра и дождя. А летом – от ... солнца. Берёзки... подрастали и радовались жизни.

6. Соедини стрелками слово и его лексическое значение.

Трепетать – обжечь со всех сторон

Опалить – испытывать страх, ужас

Поверженный – внутренняя часть ствола

Сердцевина – упавший, опрокинутый, поваленный

7. Выбери из данных прилагательных то, которое встречается в тексте.

Гроза (мощная, сильная, крепкая)

Треск (громкий, оглушительный, тихий)

Ветви (тонкие, раскидистые, прочные)

Земля (влажная, умытая, плодородная)

Солнце (горячее, палящее, лучистое)

8. Посмотри на кластер и расскажи, что случилось с берёзой.

Гроза

Ливень

Молния

\

/

\

разыгралась

пытался повалить

ударила

9. Подбери пословицу, которая раскрывает тему текста.

Мать кормит детей, как земля – людей.

Материнский гнев что весенний снег: много выпадает, да скоро растает.

Материнская забота в огне не горит и в воде не тонет.

10. Прочитай последний абзац текста и напиши, о чём ты задумался после прочтения этого текста.

11. Разноуровневое домашнее задание:

Уровень А. Перескажите текст близко к содержанию.

Уровень В Написать изложение по данному тексту.

Уровень С. Написать эссе на одну из тем по заданию 9.

Интересной формой привития любви к чтению можно назвать «дерево познания»: в классе вывешивается плакат, на котором нарисовано сказочное дерево. А листочки этого дерева – лепестки цветка, на которых написано название книг, которые дети прочитали дома. Утром, придя в класс, дети прикрепляют на дерево свои листочки – лепестки, таким образом, показывают, что они прочитали и помогают сказочному дереву распуститься.

Хорошей основой для накопления опыта творческого восприятия художественного произведения является прием устного словесного рисования, в ходе которого дети воображают прочитанное, усматривают за словами образы и картины действия, детали изображаемого в тексте, цвет, формы.

На всех этапах хороши «читательские пятиминутки».

Важно не дать ребенку потерять интерес к книге в средней и старшей школе. И знаменитые слова Дидро: «Люди перестают думать, когда перестают читать» должны стать определяющими на данном этапе. Здесь главное – развивать и поддерживать интерес к чтению, рационально подбирать задания по формированию практических навыков: чтение, понимание, запоминание текстов разных видов; работа с различного рода первичными документами; подготовка оригинальных текстов докладов, сочинений и т.д.[4]

Таким образом, для развития читательской грамотности необходимо систематически организовывать работу учащихся с текстом не только на уроках чтения и литературы, добывать и вычленять информацию на каждом уроке, аргументировать свой ответ.

Если мы систематически и целенаправленно будем использовать методические приемы в работе над развитием чтения, то сформируем читательскую самостоятельность школьников, а ценность книги и чтения снова станет неоспоримой.

Литература:

1. Анисимова Л.М. Формирование читательской компетентности., 2013г.
2. Коротаева Е.В., руководитель лаборатории // Формирование читательской компетентности в начальной и основной школе (чтение в системе универсальных учебных действий), 2013г.
3. Костиневич С.А. //Интерактивные методы работы на уроках литературного чтения в начальной школе//, Мозырь, 2006г.
4. Логвина Ирина, Рождественская Людмила //Формирование навыков функционального чтения// 2012г.

Ш.УАЛИХАНОВ И СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ: К ВОПРОСУ О ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ И ПОЛИЯЗЫКОВОЙ ЛИЧНОСТИ

Шаймерденова Нурсулу Жамалбековна

почетный профессор Кокшетауского государственного университета
имени Ш.Уалиханова
nursulu.msu@gmail.com

В конце XX– начале XXI вв. особенно актуальными становятся вопросы, связанные с поликультурной, полиязыковой личностью и возможностью обучения детей двум, трем и более языкам, начиная с раннего детства. В этом аспекте сегодня уже создано множество трудов– научно-теоретических, методических, имеющих практическую направленность, которые позволяют не только обосновать проблему билингвизма и полилингвизма, но и предлагают свои рекомендации по внедрению в образовательные процессы различные стратегии и тактики. При этом важным представляются те процессы, которые протекают в современном Казахстане и, как правило, вызывают дискуссии, порой противоречивые суждения, но требуют научно-обоснованных постулатов и рекомендаций.

В рамках данного доклада, к сожалению, невозможно привести все аргументы «за» и «против» в решении вопросов обучения языкам с раннего возраста, представить весь опыт предшествующих поколений, который дает четкие ответы на многие вопросы. Поскольку языковое и образовательное строительство всегда было в поле зрения ученых, практиков, государственных деятелей и представляло важное звено, позволяющее верно выработать траекторию дальнейшего развития государства. Именно поэтому опыт

предшествующих поколений крайне важен в осмыслении предложенного в названии доклада.

В настоящем докладе затронуты несколько аспектов, а в связи с тем, что международная конференция посвящена выдающейся личности – Ш.Уалиханову, а также юбилею университета, то хотелось бы сделать акцент именно на этой личности, внесшей огромный вклад в науку Казахстана, а также вспомнить имя выдающегося ученого, лингвиста, который изучал труды Ш.Уалиханова, и стоял у истоков данной конференции – доктора филологических наук, профессора Огаза Арыстангалиевича Султаньяева. Об их творчестве нами была опубликована статья в Санкт-Петербурге "Ш.Ш. Уалиханов и О.А. Султаньяев: две эпохи, две жизни, два исследователя", в которой мы с соавтором представили свое видение проблемы взаимодействия эпох и личностей, изменивших мир к лучшему. Поэтому хотела бы только отметить, что тот опыт, который был накоплен Ш.Уалихановым в процессе обучения в Кадетском корпусе и дальнейшего обучения и развития, демонстрирует возможность усвоения различных языков с раннего детства, среди которых родной язык – казахский, русский, арабский, чагатайский, латинский, татарский.

Именно через языки Ш.Уалиханов проникал в разные культуры, получал фундаментальные и классические знания, которые определили многое в его личностном и профессиональном развитии. Его жизнь и опыт изучения языков, лингвистический анализ трудов свидетельствуют о возможности расширения образовательных границ, включающих как обязательный элемент изучение "мертвых" классических языков – латинского, древнегреческого, чагатайского, позволяющих дать надежный инструмент познания мира и расширения кругозора личности.

Жизненный путь и лингвистические способности Ш.Уалиханова представлены в трудах О.А.Султаньяева, а также в работе З.А. Мукановой, которая вслед за О.Султаньяевым провела исследование иноязычных слов в трудах Ш.Уалиханова.

Теперь хотелось бы обратиться к вопросам современного казахстанского образования с позиции поликультурного и полиязычного обучения молодого поколения нашего государства.

Стратегия Казахстана в аспекте Государственной программы развития образования в Республике Казахстан направлена на усиление роли образования в развитии общества и это повышает педагогов за качество результата. В Законе «Об образовании» одной из главных задач педагога определяется не просто обучение, а формирование общей культуры личности.

Как известно, государство может успешно развиваться и гармонично вписаться в ряд ведущих стран мира, лишь если сумеет создать для своих граждан достойные условия для приобретения качественного и современного образования.

Президент страны Н.А. Назарбаев неоднократно подчеркивает, что отечественное образование должно стать конкурентоспособным,

высококачественным, и, чтобы выпускники казахстанских школ могли легко продолжать обучение в зарубежных вузах, а возвращались высокопрофессиональными специалистами.

В настоящее время мы наблюдаем двоякий процесс, с одной стороны, сохранение лучших казахстанских образовательных традиций, с другой, – обеспечение выпускников школ международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение казахским языком как государственным, русским как международным языком и иностранными (в частности, английским) языками.

Полиязычие – основа формирования поликультурной личности. Задачи современного образования: а) воспитание поликультурной личности в условиях обновления содержания образования; б) формирование компетентной личности, готовой к социокультурному взаимодействию на казахском, русском и английском языках; в) формирование человека, способного к активной жизнедеятельности в поликультурной среде, который обладает развитой толерантностью и проявляет уважение к другим культурам, а также отличается умением жить в мире согласия и дружбы разных этносов, рас и верований.

В настоящее время школа и вуз ставят перед собой следующие задачи:

- создание условий для овладения навыками общения и развития речевой активности в поликультурном языковом пространстве;
- обучение разнообразным способам речевого общения и развитие навыков социокультурного взаимодействия.
- развитие навыков применения своих знаний в повседневной жизни.
- в соответствии со стандартами образования Республики Казахстан в обучении важным становится развитие творческих и познавательных потребностей и интересов;
- приобщение к общемировой культуре, что помогает становлению личности.

При этом овладение языком как экономическим капиталом и духовной ценностью народа связано с необходимостью создания предметной развивающей среды, стимулирующей речевое развитие с учетом этнических и культурных особенностей.

В настоящее время уже ведется разработка, внедрение и оборудование спецкурсов, направленных на речевое развитие; повышение профессионального уровня педагогических кадров как средство создания поликультурной, развитой речевой среды; развитие навыков общения и выражения своих мыслей разнообразными способами и средствами. При этом важно обращать внимание обучающихся на использование языковых норм общения на государственном, русском, английском языках в различных видах деятельности.

Важный аспект «язык–культура» и поликультурная личность становится более понятным, если обратиться к научным трактовкам, свидетельствующим о разных видениях ученых на данную проблему: отношение языка к культуре как части к целому; язык как форма выражения культуры; язык рассматривается вне формы, вне элемента культуры. По мнению Э.Сепира, «культуру можно

определить как то, что данное общество делает и думает, язык же есть то, как думает человек». Н.И. Толстой рассматривает отношения между культурой и языком как целое и его части. При этом считает, что язык автономен по отношению к культуре: в целом и представляет собой разноточный и равноценный феномен.

По мнению В.Гумбольдта, язык фиксирует и сохраняет картину мира, свойственную тому или иному культурному сообществу («языковому коллективу»). При этом он особо подчеркивает, что именно через познание народных и, в частности, иностранных языков человек может непосредственно ощутить свою принадлежность к мировой истории и одновременно глубже понять свою национально-культурно-историческую уникальность.

Д.С. Лихачев указывает на то, что язык играет важнейшую роль в плане интернационализации культур, глобализации межкультурной коммуникации, диалога культур на основе лексико-семантического взаимоперевода. При этом соприкосновение разных культур отражается в языке в виде лексических заимствований.

Таким образом, все названные высказывания ученых свидетельствуют о том, что язык рассматривается:

- как фактор культуры, потому что он является ее составной частью, которую мы наследуем от наших предков;
- основным инструментом, посредством которого мы усваиваем культуру;
- важнейшее из всех явлений культурного порядка. Являясь составной частью культуры и ее орудием, он выражает в обнаженном виде специфические черты национальной ментальности, открывает механизмы области сознания.
- инструментом, способствующий развитию логико-вербального мышления детей через активизацию образного мышления.

Полиязыковое обучение на всех этапах развития личности способствует качественному изучению нескольких языков, а в будущем, это позволит продолжить свое образование в зарубежных странах, сделать выбор в мировом образовательном пространстве, стать профессионалом, владеющим обширными знаниями и умениями работать в любых ситуациях и регионах. Стремительное вхождение Казахстана в мировое сообщество: инновационно-индустриальная экономика, информатизация общества, гармонизация образовательного пространства, внедрение международных стандартов коренным образом изменяют сознание и поведение человека, стремящегося к личностному полиязычному и поликультурному росту.

Социально-историческая трансформация общества 21 века и общественная форма сознания, ориентированные на ценности общей человеческой культуры актуализировали проект Президента Республики Казахстан «Триединство языков, как социально-историческую необходимость, как конкурентоспособность нации, как культурный императив времени», утвердившего приоритет трех языков в Республике Казахстан». Современный Казахстан, его образовательная система представлена следующим образом:

наряду с языком титульного этноса, **казахским**, являющемся хранителем культурного, философского, национального наследия казахского народа, 25 лет имеющего статус государственного языка, русским языком как языка межнационального общения в Казахстане и международно-политическим языком, английским, выступающим важным средством общения и языком новейших технологий, созданы все условия для поддержки языков этнических групп, проживающих в Казахстане. Все это способствует развитию поликультурной и полиязыковой личности и ведет к развитию и процветанию нашего государства.

Литература:

1. Шаймерденова Н.Ж., Муканова З.А. "Ш.Ш. Уалиханов и О.А. Султаньяев: две эпохи, две жизни, два исследователя" // Вестник КГУ им. Ш. Уалиханова. Серия Филологическая. – Кокшетау, 2011.
2. Муканова З.А. Иноязычные вкрапления в произведениях Чокана Валиханова: 10.02.19. – Алматы, 2001.
3. Электронные ресурсы. [Режим доступа]: <http://collegyy.ucoz.ru/>; <http://www.philology.ru/>

К ВОПРОСУ О НЕМОРФОЛОГИЧЕСКИХ СПОСОБАХ ОБРАЗОВАНИЯ СТИЛИСТИЧЕСКИ МАРКИРОВАННЫХ ЕДИНИЦ

Фаткиева Г.Т.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
fatkieva_2006@mail.ru

Последнее десятилетие двадцатого века и начало двадцать первого характеризуются стремительным ростом массовой коммуникации. Динамическое развитие СМИ привело к созданию информационного пространства, своеобразной среды, образованной совокупностью источников подачи информации. Интерпретация действительности не могла не сказаться на особенностях речеупотребления и характере языковых изменений в периодике Казахстана. Так как именно анализ текстов массовой коммуникации позволяет делать выводы о языковой компетенции говорящих и тех тенденциях в развитии литературных языков, которые наблюдаются в данный период.

Лексический состав любого информационного поля, сразу и непосредственно отражая изменения в производственной и во всякой другой деятельности человека, находится в состоянии непрерывного развития. При этом новые языковые средства выражения создаются не только путем появления новых лексических единиц и словосочетаний, но проявлением новых семантических значений у ранее существующих слов. Говоря о совершенствовании языка в области лексики, К.С. Горбачевич отмечал, что «в своем развитии язык идет не столько по пути создания новых слов, сколько по пути переосмысления уже имеющейся лексики. Стандартные издавна употреблявшиеся слова наполняются и продолжают наполняться новым

смыслом, отражающим бурные сдвиги в общественной и экономической жизни страны, в идеологии и культуре. В результате процессов переосмысления и «перенесения» наименований лексический запас языка продолжает интенсивно развиваться» [1: 209]. Этим способом образованы и многие единицы стилистически маркированной лексики. «Довольно значительная их часть – результат семантической деривации. Это самостоятельный способ словообразования, при котором известные ранее слова употребляются в ином значении» [2: 113], проявление которого основывается на метафорическом и метонимическом переносах. Маркированность возникает у ранее нейтральных слов путем расширения значения на основе сходства и смежности. Таким образом, метафорический и метонимический перенос – это «один из основных путей развития значений слов и обогащения словарного состава. Вновь создаваемые метафоры и метонимии представляют собой семантические неологизмы» [3]. Наиболее распространенными стилистически маркированными единицами являются лексемы, созданные метафорическим переносом. «При метафорическом употреблении слов сходство может относиться к самым разнообразным сторонам предметов и явлений: формы, разных качеств, функций, эмоционального воздействия и т. д.» [3]. Продуктивность метафорического переноса особенно наблюдается в корпусе функционально маркированной лексики разговорного стиля. Анализ фактического материала показал, что чаще переносное значение наблюдается у единиц, обозначающих действие, то есть у глаголов. Важно отметить, некоторые глаголы, относящиеся к разговорному стилю, употребляемые в переносном значении, насколько частотно используются в текстах публицистического стиля, даже их разговорный характер, передаваемый на основе сходства, не проявляется. Стилистически маркированные единицы данной группы часто используются в полуофициальной среде, так как не содержат ярко выраженной экспрессии. Приведем примеры: «*Их сейчас **набегаёт** 79 миллионов тенге*» (Степной маяк, 2008.10.10); «*Каждый день капитал увеличивался в виде 1 процента на 805,56 тенге, в итоге за этот срок **набежало** 17722 тенге*» (Аргументы и факты. Казахстан, 2004.07.№27). Выделенное слово активно используется и в официальной среде, но на его разговорный характер, передаваемый метафорическим переносом, указывают включение слова в кавычки, а также дефиниция в словаре: «Набежать. <...>. 3. **перен.** Накапливаясь, увеличиться в количестве, числе (**разг.**)» [4: 374]. Продолжить этот ряд можно примерами, содержащими единицы разговорного характера, маркированность которых возникла на основе переносного значения. Например: «*А мы ведь, помимо ремонтных работ, за время полета **подтянули** долги по научным программам за 23-ю и 24-ю экспедиции и полностью выполнили свою научную программу*» (Казахстанская правда, 1999.03.26) → «Тянуть. <...>. 6. **перен.** кого (что). Усиленно содействовать, вытягивать (**разг.**)» [4: 820]; «*Судья **подставил** прокурора*» (Казахстанская правда, 1999.05.14) → «Подставить. <...>. 4. **перен.** кого (что). Поставить кого-н. в ложное, неприятное положение (**разг.**)» [4: 543] и т.д. Представленные тексты содержат слова, которые за счет получения дополнительного (переносного) значения, приобретают стилистическую окраску, то есть могут быть маркированы в текстах несвойственного им стиля.

Интерес представляет следующая группа глаголов, стилистическая окраска которых возникла также за счет расширения их лексико-семантического поля. Приведем примеры: *«Их деловые стремления не всегда **стыкуются**, многие из них работают вслепую, не прибегая к услугам товарных бирж, где есть банк данных»* (Степной маяк, 1998.07.28) → «Стыковать. <...>. 2. **перен.** Соединить, сочетать одно с другим (**прост.**)» [4: 776]; *«С этим же вопросом **«подъезжаю»** к друзьям-коллегам»* (Казахстанская правда, 2001.09.06) → «Подъехать. <...>. 4. **перен.**, к кому. Выбрав удобный момент, обратиться к кому-н. с просьбой, вопросом, предложением (**прост.**)» [4: 546]; *«Только на разнице фактической стоимости вновь возведенного и сданного взамен жилья чиновники **«нагрели»** республиканский бюджет более чем на 14 млн тенге»* (Казахстанская правда, 2000.04.29) → «Нагреть. <...>. 2. **перен.** кого (что) Обманом ввести в убыток, в расход (**прост.**)» [4: 378]. Показанные публицистические контексты ярко демонстрируют не прямое, а переносное значение слова, именно за счет этого значения лексема может рассматриваться как стилистически маркированная. В отличие от первой группы данные единицы имеют более сниженный и грубый характер, что подтверждается пометой «прост» в словаре. Употребление таких слов в полуофициальной среде считается нарушением норм русского литературного языка, но их применение в неофициальной среде возможно, так как они фиксируются в толковых словарях, а их переносный характер в публицистических текстах демонстрируется с помощью кавычек.

Среди стилистически маркированных единиц, содержащих в своем лексико-семантическом составе переносное значение, выделяются слова, дефиниция которых в лексикографических источниках не содержит данного переносного значения. Это связано с тем, что данное значение появилось позже создания словаря. Например: *«Да так, хату одну с пацанами **«хлопнули»*** (Аргументы и факты. Казахстан, 1999.12.№51); *«Он также **«засветился»** с белорусским договором»* (Аргументы и факты. Казахстан, 1994.03.№15); *«Вам посоветуют разместить в местных газетах объявление, подобное тому, на которое вы **«кдюнули»** сами»* (Аргументы и факты. Казахстан, 1994.02.№7) и др. Выделенные слова в языке современных газет представлены как единицы, имеющие стилистическую окраску, то есть маркированные. Лексемы такого порядка расширяют корпус функционально маркированной лексики разговорного характера через свое переносное значение. В лексикографических источниках переносное значение не получило фиксации, поскольку словари не успевают за происходящими языковыми процессами либо потому, что указанные лексемы не входят в состав русского литературного языка. Контексты показывают, что данное значение отличается от всех других значений этого слова. Таким образом, указанные контексты ярко демонстрируют наличие переносного значения у слов нейтрального характера. Подобного рода слова используются в языке периодических изданий для выражения впечатления, неодобрительной оценки высказывания. Представленные примеры показывают, что в процессе развития метафорического переноса сходство может быть «внутренним», то есть сходством не внешних признаков, а может возникать через впечатление, ощущение. Нейтральное слово, обогащаясь новым значением, расширяет корпус маркированной лексики.

Еще одним маркером языка газеты являются лексические единицы, образованные с помощью метонимического переноса. Под метонимией понимают перенос наименования, основанный на реальной смежности и связи обозначаемых предметов – пространственной, временной, причинной, следственной. Если при метафорическом переносе возможна случайность в выборе признака переосмысления, то при метонимическом переносе такая случайность почти всегда исключена. Подтверждением этому служат примеры из языка средств массовой информации: «В нужный момент правоохранительные органы показали свои **корочки**» (Степной маяк, 2012.08.05) → «Корочка <...>. 2. Диплом, удостоверение в твердом переплете (прост.)» [4: 298]; «Непомерные цены на **«трубки»** и абонентская плата, в несколько раз превышающая зарплату среднего казахстанца, казались естественными» (Аргументы и факты. Казахстан, 2002.04.№16); «...Доцанов имеет **«ствол»**, снаряженный боевыми патронами и при задержании может оказать вооруженное сопротивление» (Казахстанская правда, 1998.08.04) и др. Приведенные контексты свидетельствуют о наличии у слова дополнительного значения, появившегося с помощью метонимического переноса. Включение таких единиц в тексты казахстанских газет также служит констатацией факта маркированности. Такие единицы можно отнести к номинациям, характеризующимся регулярностью, стандартностью, но в то же время наличие у них добавочного значения позволяет относить их к корпусу стилистически маркированной лексики. Свидетельствует об этом дополнительный оттенок указание в словарях на полисемичность, а также маркировка «разг.» – разговорное. Имея в виду сказанное, следует отметить, что формы, образованные с помощью метафорического и метонимического переносов, можно считать маркерами современного газетного языка, его характерной особенностью. В отличие от метафорических образований, содержащих в своем лексическом значении эмоционально-экспрессивные коннотации, образования, появившиеся в результате метонимии, такими свойствами обладают значительно реже. Метонимические образования привлекаются в основном для выполнения номинативной функции, а также указывают на дополнительную разговорную окраску текста.

Таким образом, состав маркированной лексики пополняется не только за счет увеличения количества единиц, появляющихся в связи с изменениями, происходящими в обществе, культуре, но и за счет внутренних ресурсов самого языка, то есть сдвигов в семантике и использования продуктивных словообразовательных аффиксов. Достаточно заметна и ярко выражена связь лексики со словообразованием. Это проявляется в том, что словообразование является «основным производителем и поставщиком новых единиц номинации» [5: 83], в возрастании продуктивности ряда словообразовательных типов, расширении словообразовательного значения отдельных аффиксов, которые приводят к «рождению» слов стилистически маркированного характера.

Литература:

1. Горбачевич К.С. Изменения норм русского литературного языка. – Л., 1971. – 265 с.
2. Ташимханова Д.С. Стилистически маркированная лексика в русском языке 70-80-х гг. 20 в.: Характер и тенденции / на материале неологических словарей: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01. – Алма-Ата, 1994. – 136 с.
3. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистике русского языка. Лексика // <http://reader.boom.ru>.
4. Ожегов С.И. и Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. – М.: ООО «ИТИ ТЕХНОЛОГИИ», 2003. – 944 с.
5. Ежи Калишан. О роли словообразования в развитии лексической синонимии // Избранные вопросы русского языка и лингводидактики / под ред. Мариана Вуйтовича, Ежи Калишана, Владыслава Возьневича. – Познань, 2002. – 226 с.

**РАЗВИТИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ
НЕЯЗЫКОВЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ
ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ**

Альжанова А.Б., Смагулова С.С.

Кокшетауский Государственный Университет им. Ш.Ш.Уалиханова,
г Кокшетау

alamina@list.ru

smagulova_saule_1954@mail.ru

Изучение иностранного языка представляет собой процесс прямого непосредственного развития и саморазвития студента, именно по этой причине к иностранному языку следует относиться как к дисциплине развивающей практические навыки, отходить от грамматико-переводного подхода в преподавании [5,с.243]. Основная цель изучения иностранного языка – развитие коммуникативной компетентности студентов, что является основой для языковых навыков. Развитие коммуникативной компетентности зависит от социокультурных и социолингвистических знаний и навыков, которые обеспечивают взаимосвязь с обществом и способствуют социализации личности в этом обществе.

Коммуникативная методика предусматривает максимальное погружение студента в языковой процесс, основная цель этой методики – научить студента сначала свободно говорить на английском языке, а потом думать на нем. Возможности реализации коммуникативного подхода в профильном ВУЗе в значительной степени выше, нежели в неязыковом учебном заведении.

Не секрет, что в *неязыковом вузе* при изучении иностранного языка возникает ряд трудностей, обусловленных следующими факторами:

1) акцент преподавания делается на профессиональных дисциплинах, к которым иностранный язык не принадлежит. При изучении же иностранного языка, как и других непрофильных дисциплин, у большинства студентов присутствует исключительно внешняя мотивация;

2) в неязыковых вузах, зачастую, в одной группе учатся студенты с разным уровнем владения иностранным языком, в результате чего снижается мотивация сильных студентов, и наблюдается отсутствие интересов слабых;

3) ограниченное количество часов, выделяемых на изучение иностранного языка в неязыковом вузе, не позволяет овладеть им на должном уровне.

Эффективное обучение призывает преподавателя определить, что же "работает" в процессе обучения. По словам Ричардса, многое зависит от умений и личностных качеств отдельного преподавателя [3, с. 45].

Таким образом, преподавателю неязыкового ВУЗа следует определить пути решения вышеуказанных трудностей. Все студенты имеют свои интеллектуальные особенности, которые должны быть учтены в процессе обучения. Эти различия также должны поощряться преподавателем, развивать в студентах инновационное мышление, критически определять особенности каждого студента в учебной ситуации. Существуют различные способы улучшения качества преподавания, при этом процесс обучения должен вызывать интерес у студента. Коммуникативный подход основан на том, что успех обучения языку связан с непосредственным его употреблением. Когда студенты участвуют в реальной коммуникации, используются их естественные намерения овладения языком – это то, что и позволит им использовать язык.

Мотивация является одним из самых важных факторов, влияющих на изучение иностранного языка. *Внутренняя мотивация* приводит к долгосрочному успеху. *Внешняя мотивация*, как полагают, больше связана с краткосрочным успехом. На основании изложенных выше факторов, преподавателю следует стимулировать у студентов внутреннюю мотивацию, вызывая интерес и любопытство, способствуя саморазвитию учащихся [1, с. 154]. Основываясь на возможностях фактора мотивации [6, с. 24], рассмотрим способы решения первой проблемы, т.е. трансформации внешней мотивации (получение оценки) во внутреннюю:

- влияние на прямое поведение в отношении конкретных целей (карьерные перспективы);
- стимулирование настойчивости в учебной деятельности (дополнительные бонусы);
- повышение познавательной деятельности (заинтересованные в профессиональной деятельности студенты используют информацию из зарубежных источников, профессиональных сайтов), что в свою очередь приведет к развитию коммуникативной компетентности.

Решение проблемы, связанной с разницей в знаниях студентов, может быть осуществлено посредством уровневого подхода к формированию групп, что предполагает:

- отбор студентов по уровню знаний (группа А,В,С);
- планирование учебного процесса посредством степени активизации речевой деятельности студента;
- возможность последующего перевода студента в группу с более высоким уровнем знаний.

Решение третьей проблемы можно предложить непосредственно использованием элементов коммуникативной методики в работе с текстом. Коммуникативный подход к языку имеет различные характеристики, отличающие его от предыдущих методов:

- Понимание происходит через активное взаимодействие студентов на иностранном языке, с привлечением таких способов активизации коммуникативных навыков как видео, интерактивная доска, игровые симуляции;

- Обучение происходит с помощью аутентичных английских текстов;
- Студенты не только изучают язык, они также получают дополнительные лингвокультурологические знания в процессе овладения языком (интересующая их информация должна содержаться в изучаемом ими материале);
- Использование нового языка в условиях повтора разнообразных речевых структур создает возможности для обучения за пределами классной комнаты в процессе саморазвития [2] (возможность внеаудиторного общения). Однако чтобы сделать учебный процесс более эффективным, преподавателю следует придерживаться методических руководств и рекомендаций в процессе проведения занятий:
- Частое повторение материала является необходимым условием для успешного усвоения лексических и грамматических единиц.
- Учебный материал на иностранном языке, должен быть представлен постепенно, в небольших частях, сочетая деловые игры и образовательные мероприятия.
- Приоритет должен отдаваться коммуникативным заданиям и упражнениям к текстам, которые обеспечивают овладение языком как средством общения.
- Организация групповой работы на уроках иностранного языка является очень важным этапом в развитии коммуникативных умений студентов (дискуссия).

На разных этапах урока, цели могут варьироваться, в зависимости от материала контролируемой коммуникативной практики, которая дает студентам возможность использовать язык. Однако большая роль должна уделяться работе с текстом, который, в свою очередь, аккумулирует в себе возможность как формирования, та и активизации коммуникативных навыков студентов. Многие студенты становятся пассивными, когда сталкиваются с чтением текста. Преподаватель может предложить упрощенные упражнения, выбрать градуированные задания, однако нельзя пренебрегать мотивационным фактором. Так очевидно, что выбор текста не должен быть случайным, текст должен отвечать потребностям студентов. Студенты также должны владеть достаточными базовыми знаниями, темы должны соответствовать их профессиональным интересам.

Использование небольших отрывков текста, слова-подсказки, фразы, ведение словаря помогают в активизации лексических навыков в изучении тематической лексики и понимании смыслов. Пункты в каждом тексте должны быть четко определены. Преподаватель всегда должен помнить, что конечная цель – это общение и умение объяснить ситуацию. Так при работе с текстом можно следовать схеме:

- Предложить студентам текст профессиональной направленности с целью получения полезной дополнительной информации по определенному вопросу.

– Выполнить упражнение на восстановление смыслового содержания текста посредством подстановки пропущенных лексических единиц, что, в свою очередь, помогает развивать память и способствует запоминанию как лексических единиц, так и клишированных фраз.

– Тест множественного выбора позволяет улучшить навыки английского языка и оценить способности учащихся в понимании текста, способности ориентироваться в грамматических элементах и структурах;

– Задание на завершение предложения или подстановку пропущенной фразы помогает в выражении собственных идей, учит пониманию когерентности предложений, частей текста друг с другом;

– Задание на соответствие: дефиниция-слово, слово-дефиниция тренирует когнитивные способности и помогает развивать память.

– Ответы на специальные вопросы стимулируют обратную связь в группе, активизируют полученные коммуникативные навыки.

– Задания, связанные с решением смоделированных ситуаций (симуляции), которые возможны в профессиональных ситуациях, являются эффективным способом приобретения профессиональных навыков.

Таким образом, развитие коммуникативной компетентности невозможно без подготовки устных и письменных навыков речи. Тем не менее, знание лексического и грамматического материала не обеспечивает формирование коммуникативных навыков. Данные навыки формируются посредством активного включения студента в учебный процесс, повышением мотивационного фактора, решением определенных педагогических трудностей в процессе обучения, умению оперировать учебным материалом с целью его дальнейшего использования в определенных сферах общения.

Литературы:

1. Guirong Pan. A Survey on English Learning Motivation of Students in Qingdao Agricultural University / Guirong Pan, Yiming Zang, Dan Wu // Journal of Language Teaching and Research, Vol. 1, No. 2, 2010. – pp. 151–156.

2. Communicative Language Teaching. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://blog.tjaylor.net/method-communicative/>

3. Richards J.C. Approaches and methods in language teaching / J.C. Richards, T.S. Rodgers. – Cambridge, 2001.–171p.

4. Sasson Dorit. Six Tips for Teaching Lower Level Junior High School ESL Students <http://iteslj.org/Techniques/Sasson-LowerLevelJHS.html>

5. The Communicative Approach to Language Teaching / Ed. by Ch. Brumfit and K. Johnson. – Oxford : Oxford Univ. Press, 1991. – 243 p

6. Williams R.L., Stockdale S.L. Classroom Motivation Strategies for Prospective Teachers / R.L. Williams, S.L. Stockdale // The Teacher Educator. – 2004. –240 p.

АРТ-ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Астафьева Ю.В.

Кокшетауский государственный университет

имени Ш.Уалиханова, г. Кокшетау

yuliya.astafyeva@mail.ru

Владение английским языком становится в современном обществе неотъемлемым компонентом личной и профессиональной деятельности человека. Все это в целом вызывает потребность в большем количестве граждан, практически и профессионально владеющих английским языком и получающих в связи с этим реальные шансы занять в обществе более престижное как в социальном, так и в профессиональном отношении положение.

Понимание роли языков в современном мире с особой остротой ставит вопрос о результативности обучения языкам и повышении уровня языковой подготовки учащихся.

Одной из задач школы является приобщение подрастающего поколения к универсальным, глобальным ценностям, формирование у детей и подростков умений общаться и взаимодействовать с представителями соседних культур и в мировом пространстве.

Известно, что довольно много школ все еще используют традиционные методы обучения. Такая практика устной речи учащихся основана на том, что учитель просто дает новый материал и объясняет его, потом показывает примеры и дает ученикам упражнения на данный материал или один ученик задает вопрос, а другой отвечает на него. Эти вопросы и ответы обычно структурированы и довольно предсказуемы; обычно на такие вопросы есть один правильный подготовленный учителем в качестве примера ответ. Целью такого метода является лишь демонстрация умений задавать вопросы и отвечать на них.

Следовательно, такие методы недостаточно эффективны и, более того, они быстро надоедают ученикам и отнимают у них много времени. Человечество не стоит на месте, а ищет новые пути развития, совершенства. Школа является зеркалом общества и поэтому появляются все новые образовательные технологии, способные помочь учителю достигнуть цели - научить и воспитать гармонически развитого гражданина, способного творить и созидать [1]. Именно поэтому в данной статье речь пойдет об арт-технологиях, которые повышают заинтересованность учеников в изучении английского языка.

Составляющая термина "арт" акцентирует внимание на использовании средств искусства (живописи, музыки и пения, движения и танца, театра, литературы, прикладного творчества и т.д.) в воспитании и обучении детей.

Арт-технологии позволяют сделать процесс обучения более насыщенным и интересным, дают удивительные возможности развить эмоциональную сферу,

образное мышление, воображение, творческий потенциал ученика. У каждого есть возможность проявить себя. Особенно ценно это для тех детей, кто замкнут, стеснителен, кто недостаточно хорошо владеет речью, затрудняется словами выразить свои мысли и переживания. Арт-технологии формируют интерес и позитивную мотивацию к учебе.

Сегодня в применении элемента «арт» педагогами ощущается некоторая метафоричность, поскольку в данном случае искусство не является непосредственной целью деятельности, а становится лишь средством решения профессиональных задач. Это напрямую относится к арт-педагогической деятельности, которая оперирует средствами искусства для решения профессиональных педагогических задач, не преследуя при этом специальных целей серьезного художественного образования.

Сущность арт-педагогической деятельности интерпретируется отечественными авторами крайне разнообразно [2,3].

Арт-педагогика - современное, формирующееся практико-ориентированное направление педагогической науки, изучающее природу, закономерности, принципы, механизмы привлечения искусства и художественной деятельности для решения профессиональных и художественных задач.

В соответствии с этим арт-педагогическая деятельность - обобщающее понятие, которое включает всю совокупность педагогических действий по реализации педагогических замыслов и целей средствами искусства.

В качестве основных сфер арт-педагогической деятельности можно рассматривать стимулирование и организацию педагогом самостоятельного художественного творчества участников образовательного процесса, а также создание в образовательном пространстве системы нравственно-эстетического взаимодействия на основе интеграции искусства, педагогики, психологии и других областей человекознания [4:141-144].

Арт-педагогика имеет с общей педагогикой единые конечные цели – помочь ребенку научиться понимать себя и жить в ладу с самим собой, научиться жить вместе с другими людьми, научиться познавать окружающий мир по законам красоты и нравственности. Иными словами, помочь развивающейся личности в её социализации и самореализации.

Особенностью арт-педагогической деятельности является то, что она оперирует средствами искусства и художественно-творческой деятельности, обладающими развивающим и воспитывающим потенциалом. Она не подменяет собой художественное образование и воспитание, а дополняет их и придает процессу развития, обучения и воспитания новую специфическую направленность. Арт-педагогика подразумевает использование в образовательном процессе изобразительных средств искусства, совместное художественное творчество педагога и ученика, «вплетенное» в самые разнообразные виды учебной и внеучебной деятельности [5:45-47].

Спонтанность, т.е. искусство, которое использует учитель, не даёт конкретных решений, но расширяет пространство воображения ребёнка, учит его прислушиваться и доверять собственным ощущениям.

Содержание арт-педагогического урока формируется по принципу «двухслойного пирога»: содержание темы урока обогащается содержанием того или иного вида искусства, которые в итоге интегрируются друг в друга и дают эффект оптимизации мыслительной деятельности, воспитательного влияния содержания урока на духовную сферу ученика. Содержание урока должно включать все, что нужно человеку для строительства и развития собственной личности. Чтобы обрести себя, индивидууму нужно выбрать и выстроить собственный мир ценностей, войти в мир знаний, овладеть творческими способами решения научных и жизненных проблем, открыть рефлексивный мир собственного «я» и научиться управлять им [6:490].

К арт-технологиям относится использование:

- средств иллюстративной наглядности (фотографий, картин, карикатур, диаграмм, коллажа, слайдов);
- сказок;
- песен;
- рифмовок и стихотворений;
- игр;
- кинематографа;
- компьютерного творчества;
- театральных постановок;
- танца;
- рисования.

Можно выделить некоторые преимущества арт-технологий перед другими формами воспитательной работы:

- практически каждый ребенок может стать участником арт-технологий, не требующих от него каких-либо специальных способностей (музыкальных, художественных, пластических);
- арт-технологии являются средством преимущественно невербального общения, что иногда является для ребенка единственно возможным для выражения чувств и переживаний. Особенно ценно это для тех детей, кто замкнут, стеснителен, кто недостаточно хорошо владеет речью, затрудняется словами выразить свои переживания;
- в процессе участия в арт-технологиях ребенок раскрывает свои чувства, настроения, мысли, свое отношение к окружающему миру, что позволяет лучше узнать его, помочь. В процессе реализации арт-технологий как средства свободного самовыражения ребенка создается атмосфера доверия, терпимости и внимания к его внутреннему миру.

Применение арт-технологий на занятиях английского языка не является универсальным методом получения, и тем более оценки знаний учащегося, таким образом, можно сказать, что этот метод нуждается в дополнении другими методами, в качестве которых могут выступать определенные знания

по теме, тесты, письменные работы. В данном случае, оценке, которую получает учащийся от применения арт-технологий, дается определенная квота баллов.

В процессе применения арт-технологий лучше всего использовать текущую оценку. Такая оценка позволяет руководить процессом использования арт-технологий. При оценивании работы групп и подгрупп, на примере, в открытой дискуссии, можно использовать публичное оперативное оценивание работы учеников, которое, в свою очередь, стимулирует соревновательность.

Следует отметить, что оценочная работа преподавателя должна носить обоснованный характер, ученик должен четко понимать систему его оценивания учителем. Преподавателю нельзя забывать о воспитательном аспекте оценки, которые обуславливается не только открытостью, понятностью и доступностью для ученика системы оценивания, но и, естественно, ее справедливостью.

Многочисленные эксперименты показали, что в течение одного учебного года отношение обучаемых к различным видам речевой деятельности на английском языке может резко изменяться в отрицательную или положительную стороны. Это, в свою очередь, зависит от стиля работы преподавателя (постоянное использование одного лишь учебника, однообразных видов упражнений ослабляет положительные эмоции, и учащийся превращается в пассивного созерцателя). Также от УМК, от результатов обучения и т. п.

Как показывают опросы учащихся, арт-технологии привлекают их и являются одним из главных их интересов. Поэтому использование арт-технологий в учебном процессе способствует формированию положительной мотивации.

Таким образом, можно говорить о значительном влиянии использования арт-технологий на мотивированность к изучению языка и на заинтересованность учеников в учебном процессе, на развитие речи, развитие коллективной работы в классе, по сравнению с традиционными методами обучения. Существуют некоторые трудности в связи с использованием арт-технологий на уроках английского языка, которые могут возникнуть как со стороны учителя, так и со стороны ученика.

Однако стоит помнить, что все эти трудности, безусловно, преодолимы. Следовательно, можно предложить пути их решения. Для этого далее будут предложены общие рекомендации по преодолению трудностей, которые могут возникнуть в процессе применения арт-технологий в классе.

1. Преподавателю необходимо иметь под рукой вспомогательный материал, который, в случае необходимости поможет учащимся облегчить процесс общения (карточки с заданиями, карточки для организации игр и т.д.)
2. Развитие навыков взаимодействия учеников друг с другом.
3. Организация общения на уроке должна проходить в атмосфере сотрудничества, дружелюбия и доверия. Авторитарный стиль учителя вызывает только негативную реакцию учащихся.

4. Задания должны соответствовать уровню владения языком каждым учащимся.
5. Необходимо определять время для подготовки того или иного занятия и четко его соблюдать.
6. Очень важно не прерывать учащихся в процессе выполнения заданий и обращать внимание только на те ошибки, которые мешают процессу общения.

Следуя данным рекомендациям, применение арт-технологий на уроках английского языка будет способствовать заинтересованности учеников в изучении английского языка, и будет способствовать быстрому усвоению как лексического, так и грамматического материала.

Литература:

- 1 Шаталов Р.Ф. Образовательная модель. – Москва, 2005. - 18с.
- 2 Караева. Ж.Т. Технология уровневого обучения. – Алмата, 2002. – 56 с.
- 3 Цукерман Г.А. Виды общения в обучении. - Томск, 1993.
- 4 Лернер И.Я. Современные способы активизации обучения. - Алматы 1996. - 141-144с.
- 5 Занков Л.В. Дидактическая система развивающего обучения. – Москва, 1998. - 45-47 с.
- 6 Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. Под ред. Миролубова А.А., Рахманова И.В., Цетлин В.С. – М., 2014. – 490с.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СЛОВАРНЫХ ОПИСАНИЯХ (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Ашимова А.К.

Кокшетауский Государственный Университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
aidana_nurbaeva@mail.ru

Терминологические системы являются предметом описания специальных терминологических словарей, задача которых систематизировать термины. Анализ материала толковых лингвистических словарей (лексических и фразеологических) также свидетельствует о том, что термины являются предметом пристального внимания и широкого описания. Так, во Введении к «Новому Большому англо-русскому словарю» Ю.Д.Апресян пишет: «происходит переход от чисто филологического описания слова к цельному филологическому и культурологическому описанию слова-вещи, слова-понятия, во второй половине XX века границы интеллектуального мира современного человека необычайно раздвинулись благодаря распространению

специальных знаний и внедрению технических достижений в быт. В словари включается все большее число научно-технических и других специальных терминов» [1: 6]. Специальная терминология, возникая за пределами общелитературного языка, взаимодействует с ним и является одним из источников его развития. Процесс образования новых языковых единиц (слов и фразеологизмов) на основе терминов является очень активным в наше время. Этому способствуют изменения в жизни общества, развитие науки и техники, их влияние на бытовую сторону жизни человека, которое отражается в популяризации и использовании в речи терминов из различных сфер. Когда за пределами своего терминологического поля термин утрачивает узкоспециальное значение, это приводит к образованию новой языковой единицы - фразеологизма - с качественно иным значением.

Сферу английской фразеологии пополнили терминологические словосочетания, пришедшие из естественных наук (**a common denominator, a short fuss, a driving force, the acid test**); из гуманитарных (**a vicious circle, in inverted commas, be in demand**); большое количество фразеологизмов пришло из специфических областей человеческой деятельности: и зспорта (**inside track, beat the gun, get to first base**), военного дела (**a running fire, a change of front, the rank and file**), морского дела (**give a wide birth, high and dry, cut and run**), карточных игр (**the ace of trumps, break the bank**), охоты (**a forbidden game, a stalkinghorse, a red herring**), торговли (**a drug in the market, stock in trade**).

Дискуссионность статуса терминологических словосочетаний в лингвистической теории получила отражение во фразеографической практике на уровне отбора материала, его квалификации и описания. Приведем данные анализа словарей.

Во введении к «Большому англо-русскому фразеологическому словарю»[2: 7].

А.В.Кунин делит устойчивые сочетания слов, включенные в словарь на три класса: фразеологические единицы (или идиомы), идиофразеоматические единицы и фразеоматические единицы.

Различие между идиомами и единицами других классов А.В. Кунин видит в значениях: «У идиофразеоматизмов имеются как буквальные, так и переносные значения, причем буквальное значение носит терминологический характер или является профессионализмом. У фразеоматических единиц значения буквальные или фразеоматически связанные. Фразеоматизмы включают терминологические словосочетания, вошедшие в литературное употребление» [2: 7]. В соответствии с изложенной выше позицией в словаре фиксируются и терминологические словосочетания из разных областей человеческой деятельности, которые даются с соответствующими пометами, например: военное дело, медицина, морское дело, спорт, юриспруденция, и фразеологизмы, образованные из этого источника. По нашим данным, в словаре описывается 480 фразеологических единиц терминологического происхождения, при этом способы подачи материала различаются.

Так, фразеологические единицы **aidandabet**[2: 34], **cometo a head**[2: 366], **a chainreaction**[2: 621] и др. фиксируются в словаре с двумя значениями (терминологическим и фразеологическим):

Aidandabet 1) юр. оказывать пособничество и подстрекать (в осуществлении злого умысла), 2) потакать, поощрять, активно содействовать, способствовать

Achainreaction 1) физ. Цепная реакция, 2) ряд следующих друг за другом однотипных действий, цепная реакция, лавина

Английские и американские фразеологические словари имеют в основном практическую направленность и ориентированы на иностранцев, изучающих английский язык, что находит отражение в отборе материала. Некоторые словари включают не только идиоматические выражения, но и отдельные слова, интересные с точки зрения этимологии, мотивации, а также приветствия, пословицы, крылатые выражения [3: 169].

Так, составители фразеологического словаря «Oxford Dictionary of English Idioms» A.P.Cowie, R.Mackin и I.R.McCaig относят к сфере фразеологии «pure idioms» (неделимые словосочетания с немотивированным значением), «figurative idioms» (неделимые словосочетания, значение которых мотивировано переносным значением составляющих их слов), «restricted collocations» (словосочетания, в которых один компонент имеет прямое, а другой переносное значение), «sayings or proverbs» (пословицы и поговорки), «catch phrases» (крылатые выражения). В словаре описываются общеизвестные составные термины и фразеологизмы терминологического происхождения (131 единица). Характеристика фразеологических единиц в словарных статьях состоит из толкования значения, указания на варианты формы, стилистическую принадлежность, приводится иллюстративный материал. В некоторых случаях терминологическое значение дается как основное, а фразеологическое сопровождается пометой перен.:

Comic opera (theatre) - farce or comedy set in operatic form; (fig) a farcical situation, or the farcical behavior or appearance of people [4: 112].

A bird of passage- a migratory bird which spends different seasons in different parts of the world; (fig) somebody who travels from place to place without staying long in any of them, without settling down [4: 66].

В предисловии к «Longman Dictionary of English Idioms» перечислены следующие виды фразеологизмов, включенные в словарь: «традиционные идиомы», «аллюзии», «пословицы и поговорки», «некоторые устойчивые разговорные выражения», «сравнения». Словарь не включает «фразы и слова, употребление которых ограничено специальными и техническими сферами» [5:10]. Что касается фразеологизмов терминологического происхождения, не все словарные статьи включают сноску, объясняющую термин или профессиональную фразу, которая стала прототипом фразеологической единицы.

Англо-русский словарь устойчивых словосочетаний «Collins Cobuild Dictionary of Idioms» [6] включает 262 фразеологизма терминологического происхождения.

Особенностью данного словаря является то, что в нем представлены современные разговорные фразеологические единицы типа: **hit a homerun** (бейсбол), **tunnelvision** (медицина), **throw a curveball** (бейсбол), **on automatic pilot** (авиация), не включенные в словари более ранних изданий. В словарной статье содержится толкование фразеологизма и этимологическая справка о его терминологическом происхождении:

curve: throw someone a curve; throw someone a curve ball; curve balls

If someone throws you a curve or if they throw you a curve ball, they surprise you by doing something unexpected and perhaps putting you to a disadvantage. (mainly American) – показать себя с неожиданной стороны; отколоть номер, выкинуть фортель.

Обобщая все вышесказанное, отметим, что практическая фразеография с разной степенью полноты представляет термины как материал языка, на базе которого осуществляются фразообразовательные процессы. Теоретические установки составителей словарей относительно понимания объекта фразеологии и статуса терминологических словосочетаний отражаются в отборе материала и его презентации.

Литература:

1. Новый Большой англо-русский словарь / Под ред. Ю.Д.Апресяна. М., Русский язык, 2003.
2. Кунин А.В. Большой англо-русский фразеологический словарь. М., Живой язык, 2005.
3. Арнольд И.В. The English Word. М., 1986.
4. Oxford Dictionary of English Idioms. Oxford University Press, 2006.
5. Longman Dictionary of English Idioms. London, 1978.
6. Англо-русский словарь устойчивых словосочетаний (Collins Cobuild Dictionary of Idioms).

К ВОПРОСУ ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНИВАНИЯ ДОСТИЖЕНИЙ СТУДЕНТОВ ВУЗА НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Бурдыга И.В.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова,

г. Кокшетау

irina_burdyga@mail.ru

На всех этапах развития высшей школы приоритетное место занимает вопрос поиска наиболее эффективных путей реализации оценочной функции преподавателя. Прежняя система оценивания знаний, в которой практически

отсутствует учет мнения самих студентов, делает затруднительным подход к системе развивающего обучения. Оценивание является одним из компонентов учебной деятельности в вузе, а также показателем ее результативности. Проблема оценочной функции в высшей школе упирается в решение трех основных вопросов: с какой целью оценивать учебные успехи обучающихся? что является приоритетным в оценивании когнитивной деятельности обучающихся? как обеспечивать объективность оценивания?

На современном этапе развития высшего образования проблема оценивания достижений студентов стала наиболее важной. В связи с тем, что применяются разнообразные методы преподавания, внедряются новые образовательные технологии, возникает необходимость оценивать знания студентов с учетом современных требований. В наше время существует множество методов и приемов, которые позволяют использовать различные способы оценивания. Основная цель обучения иностранным языкам – формирование коммуникативной компетенции, что предусматривает не только практическое владение иностранным языком, но и умение работать с различными видами информации, умение мыслить критически и творчески.

Требования владения иностранным языком, имеют непосредственное отношение к способности критически и аналитически мыслить, лаконично выражать свои мысли. Все это может привести к изменению целей и содержания обучения иностранному языку. Целью становится не только формирование и развитие у обучающихся ключевых компетенций, но и развитие их способностей. Форма контроля и оценки знаний относится к содержанию обучения, так как обеспечивает достижение этой цели.

Среди основных принципов оценивания результатов работы обучающихся иностранному языку выделяются следующее:

- компетентность учителя;
- системность оценивания;
- объективность оценивания;
- дифференцированный подход;
- разнообразие форм и приёмов оценивания.

Оценка деятельности обучающегося может выставляться не только по итогам какой-то выполненной работы, но и в ходе её выполнения. Типы оценок так же могут меняться в соответствии с видом выполняемых работ.

- Демонстрационная (show how...);
- Экспозиционная (display);
- Графическая (webs, Venn diagrams);
- Журналы и дневники (writing, stems);
- Игровая (role-play);
- Проблемная (focus on processing rather than content);
- Предметная (making objects);
- Проектная работа (long- term).

В условиях личностно-ориентированного обучения оценка приобретает мотивационное значение, давая возможность обучающимся сравнить свои

знания с эталоном, проанализировать уровень развития своих ключевых компетенций и наметить свою индивидуальную траекторию образования. Для этого у преподавателя на сегодняшний день имеется обширный инструментарий оценивания. Это:

- Листок контроля
- Ответ по алгоритму
- Шкала мнений;
- Оценочный лист наблюдения;
- Ответ двойного выбора;
- Ответ без вариантов выбора;
- ПМП таблицы (плюс, минус, применение);
- Обмен партнерами и сообщения об итогах работы;
- Тесты и вопросники;
- Рубрики [1: 18].

Оценивание формирует мотивацию и психологическое удовлетворение от проделанной работы. Студенты ожидают результата своей работы, и корректное оценивание – это часть успешной работы преподавателя. Студентам предлагаются различные тесты для выявления уровня подготовленности. Это оценивание знаний по фонетике, лексике, грамматике, чтению с пониманием, чтению с извлечением конкретной информации, чтению с полным охватом содержания прочитанного, говорению и аудированию, письму. Изучение английского языка в вузе на современном этапе ставит новые задачи, которые позволяют более успешно овладевать иноязычной речью.

Традиционная методика оценивания дает ответ только на один вопрос, знает или не знает обучающийся ту или иную тему. Важнее научить его работать с информацией: анализировать, оценивать и адаптировать. Сегодня преподаватели сталкиваются еще с одной проблемой, когда студент просит объяснить, за что ему поставили ту или иную оценку. Применение формативного оценивания способствует решению этой проблемы. Формативное оценивание – это целенаправленный и непрерывный процесс наблюдения за обучающимся. Формативное оценивание является безотметочным, так как оно основывается на оценивании согласно критериям и сопровождается обратной связью. Формативное оценивание дает возможность преподавателю определить, на каком уровне овладения материалом находится студент, учить его самому находить ошибки, анализировать и предпринимать шаги для дальнейшего развития, что способствует когнитивному процессу [2: 76].

Целями данного вида оценивания являются:

- создание положительного впечатления от процесса оценивания;
- оценивание правильности использования языка;
- создание положительную мотивацию к изучению языка в будущем;
- корректирование деятельности преподавателя и студентов.

В современных вузах уже который год применяется рейтинговая система оценивания. Под рейтингом понимается «накопление баллов» по отдельным

дисциплинам за конкретный период обучения. Из всех систем оценивания знаний, рейтинговая система позволяет наиболее объективно оценивать знания студентов, стимулирует их к самостоятельному поиску учебного материала, началу самостоятельной научно-исследовательской работы, что позволяет развивать познавательный интерес к изучаемому предмету и перевести обучающихся из разряда пассивных слушателей в разряд активных участников учебно-педагогического процесса. Многие из недостатков традиционной системы оценивания можно исправить, применяя технологию рейтинговой системы оценивания уровня учебных достижений обучающихся. Рейтинговая система оценивания знаний учащихся позволяет реализовать на практике современные педагогические технологии, такие как дифференцированное обучение, проблемное обучение, блочно-модульное обучение, ситуативное обучение, игровые технологии, а также педагогику сотрудничества [3: 120].

Оценивание является важным звеном в учебном процессе. Чем больше внимания преподаватель уделяет ему, тем результативнее протекает процесс обучения.

Литература:

1. Махмурян К.С. Новые зарубежные технологии и приемы оценивания достижений студентов // Преподаватель. –1989.– № 2-3. – с. 17-19.
2. Формативное оценивание на уроках. Практическое пособие для учителя/ Сост. Р.Х. Шакиров, М.Ф. Кыдыралиева, Г.Н. Сахарова, А.А. Буркитова. – Б.: «Билим», 2012 г. – 76 с.
3. Кашуба И.В. Рейтинговая система оценки знаний студентов как средство повышения качества образования в вузе / И.В. Кашуба // Гарантии качества профессионального образования. – Магнитогорск: МГТУ. –2010– с. 120-122.

ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ЗАРУБЕЖНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Жунусова Р.Ш., Алешкина И.Х.

Северо-Казахстанский государственный университет им.М.Козыбаева,
г.Петропавловск

Ilviraaleshkina@mail.ru

По мнению некоторых зарубежных методистов, одним из направлений в обучении иностранному языку является так называемый традиционный подход, под которым, мы понимаем организацию преподавания иностранных языков с целью развития умений устной речи и беспереводного чтения. Этот подход до сих пор является преобладающим в системе обучения английскому языку во многих странах. Согласно этому методу обучаемые много внимания уделяют чтению текстов различной сложности, выполнению упражнений, написанию

тестов и эссе. В плане устной речи обучаемые слушают диалоги-образцы, повторяют их и заучивают.

В связи с изменениями, происходящими в языке, изменился и подход к обучению языковому материалу. Отсюда в рамках традиционного подхода к обучению английскому языку как иностранному можно выделить так называемый "контекстный метод" ("Context Approach"), который заключается в следующем. Так, все грамматические правила иллюстрируются на примерах, взятых из реальных контекстов – как устных, так и письменных – различных функциональных стилей. Примеры показывают, как то или иное языковое явление актуализируется в различных контекстах, как его употребляют носители языка в соответствующих коммуникативных ситуациях. При этом контексты должны быть подобраны таким образом, чтобы изучив несколько примеров, обучаемый мог сам прийти к заключению о том, как и когда употребляется данная форма [1:76].

Ранее примеры приводились из художественной литературы или придумывались искусственно. Естественно, что образованные люди в странах изучаемого языка сейчас говорят и пишут совсем не так, как говорили и писали их предшественники столетие или даже 50 лет тому назад. Очевидно, что речь иностранца, изучающего английский язык по таким образцам речи, звучит несколько несовременно. По замечанию Дэвида Кристалла, иностранный акцент (в частности, русский акцент) больше чувствуется не в области фонетики, а в области лексики и грамматики. Изучающие английский язык как иностранный часто говорят и пишут так, как будто постоянно цитируют произведения английских классиков [2:107].

В области лексики, по мнению Майкла Левиса и Джимми Хилла, основной акцент необходимо сделать на употреблении тех лексических сочетаний, которые используются в реальной коммуникации. При этом надо избегать и другой крайности: чрезмерное использование повседневного, разговорного английского, особенно в сочетании со "слэнгом", в официальной или полуофициальной ситуации [3:23].

Большое значение в обучении английскому языку как иностранному имеет "коммуникативный подход", появившийся вслед за традиционным подходом. Он понимает цель обучения как овладение коммуникативными умениями во всех видах речевой деятельности с целью общения в реальных жизненных ситуациях, актуальных для обучаемых. Развитие такого подхода, направленного, как часто отмечали, на формирование знаний, умений и навыков, включает теоретическое обоснование, определение иерархии умений и навыков, методик формирования, контроля и оценки. Эта стройная система обучения иностранным языкам принималась ранее педагогическим сообществом и до сих пор принимается некоторой его частью.

Внедрение в практику обучения иностранным языкам коммуникативно-ориентированного подхода привело к интенсивному обмену информацией, идеями и мнениями в различных областях науки и техники, к высоким

достижениями в области культуры. Увеличился обмен специалистами во многих сферах деятельности.

По одной из версий, в рамках этой методики обучаются в ходе общения, выполняя определенные коммуникационные задачи. При этом объяснения преподавателя или обычные практические упражнения сведены до минимума (это так называемый "Strong Communicative Approach"). Согласно другой версии, обучаемые выполняют обычные упражнения и задания, сопровождаемые объяснениями преподавателя, но основное внимание в процессе обучения уделяется формированию умений устной речи и аудирования (так называемый "Weak Communicative Approach" [4:67]).

Очевидно, что выбор того или иного метода во многом определяется степенью обучения и уровнем обученности субъектов образовательного процесса. Так, для начинающих считается возможным воспользоваться современной интерпретацией прямого метода ("The Natural Approach"), согласно которой на занятиях используются такие приемы и такой адаптированный язык, что обучаемые учат его подобно тому, как ребенок учит свой родной язык.

Согласно другой точке зрения (Dr J. Asher), обучаемые такого уровня на занятиях должны внимательно слушать инструкции преподавателя, понимать с помощью жестов или наглядности, о чем идет речь, и выполнять эти инструкции. Такие занятия могут занимать достаточно длительное время, но постепенно инструкции преподавателя усложняются и включают в себя уже несколько предложений или грамматически сложных конструкций. Считается, что при этом происходит примитивная коммуникация. При таком подходе ("Total Physical Response") от обучаемого не требуется устного высказывания до тех пор, пока он сам не захочет или не будет готов сделать это.

Более раннее использование иностранного языка как средства общения предполагается в варианте "Community Language Learning". Использование этого метода позволяет при минимальном волнении и тревожности, столь характерных для взрослых, изучающих иностранный язык, поддержать разговор практически на любую тему, вызывающую интерес. На таком занятии большое значение имеет звукозаписывающая техника.

Обучаемые, на занятии, сидят лицом друг к другу, а преподаватель находится у них за спиной. Если кто-то из обучаемых хочет что-то сказать, он знаком подзывает к себе преподавателя и шепотом сообщает ему о своем намерении и о содержании своего высказывания на родном языке. Преподаватель также шепотом переводит эту фразу на изучаемый язык. Обучаемый шепотом несколько раз повторяет эту фразу, добиваясь адекватного ее звучания. Через некоторое время, когда фраза звучит достаточно правильно, обучаемый произносит ее вслух. Одновременно это фраза записывается, например, на магнитофон.

Такая же схема повторяется, когда необходимо продолжить беседу. Так, медленно и постепенно, строится и одновременно записывается все "обсуждение". Через небольшие промежутки времени делаются паузы в

обсуждении и приступают к объяснению языковых явлений, встречающихся в этом диалоге, а именно – грамматических правил и структур, лексических единиц и т.д.

Для обучаемых с более высоким уровнем коммуникативно-ориентированный подход может проявляться в виде "Task-Based Learning", т.е. обучения на основе цикла работ, которые близки к потребностям повседневной жизни и необходимым умениям. Коммуникативные задачи решаются в ходе подготовки, выполнения и всестороннего решения таких заданий. Внешне этот подход напоминает проектную методику, однако задачи, которые решаются при этом, значительно проще – например, организация детского праздника и т.п. [5:58]

Приведенный выше обзор зарубежных методик обучения английского языка не является полным и исчерпывающим. В настоящее время широко используются такие подходы к обучению как проектная и социокультурная методики, компетентностный подход. Однако знание и применение современных тенденций в методике обучения английскому языку как иностранному может сделать практическую работу учителя более интересной и разнообразной.

Литература:

1. Carter R., Hughes R., McCarthy M., 2000; Villiers C.S., 2006; Willis D, 2003; Scrivener J. Learning Teaching. A Guidebook for English Language teachers. 2nd. ed. – Macmillan Education, 2005. – 431 p.
2. Crystal D. The English Language. 2-d edition, 2002.
3. Lewis M. and Hill J. The English Verb: an Exploration of Structure and Meaning. Language Teaching Publications. 1996.
4. Morgan J., Rinvoluceri M., Vocabulary: Resource for Teachers. – Oxford University Press, 2004.
5. Parrott M., Grammar for English Language Teachers. – Cambridge University Press, 2000.

LINGUISTIC DIMENSIONS OF ENGLISH AND AMERICAN POLITICAL DISCOURSE

Заяц Т.В., Моисеева Е.В., Боргуль Н.М.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова

zayats_tv@mail.ru

The intensive development of political technologies and the increasing role of the media contribute to the society's attention to the theory and practice of political communication.

Political discourse is a phenomenon with that we face every single day. The struggle for power is the main topic and motivational point of the sphere of communication. The more open and democratic society, the more attention is paid to the policy language. Not only professionals, such as journalists and politicians, are interested in politics, also the broadest masses of people.

It could be said that one of the most important ingredients of politics is communication, which is used by politicians as a means of persuasion. Political discourse refers to a special type of communication, which is characterized by a high degree of manipulation, and that is why the identification of political communication mechanisms seems important to identify the characteristics of the language as the means of influence.

The analysis of theoretical and practical material showed that political discourse in particular has its own characteristics. The study of the concepts available in modern literature, as well as analysis of stylistic and linguistic characteristics of political speeches, allowed formulating the following definition of political discourse. Political discourse is a special kind of discourse, which is being implemented in the field of domestic and foreign policy activities. Political discourse is a class of genre that is limited by social sphere, namely politics. Government discussions, parliamentary debates, party programs, speeches of politicians are the genres that belong to the sphere of politics. Political discourse is a discourse of politicians.

The aim of this research is to consider the most expressive language techniques used in the British and American political discourse focusing on the linguistic elements mostly often used in them. To get the set aim 20 speeches of British and American politicians were analyzed. In this sense, the importance and relevance of the study of political discourse can be explained by the necessity to search for optimal ways of political speech to influence the audience, on the one hand, and on the other hand, the need to understand the true intentions of the audience and covert methods of manipulation of language.

The analysis showed that the most striking feature of political discourse in America and the UK is the extensive use of the basic concepts that are important for society. For each country, of course, the choice of these concepts is determined by the mentality of the people and their values. Stylistic analysis of political speeches led to the conclusion that a number of formulations using the value-relevant concepts deliver a euphemistic character. Using the relevant concepts can increase the emotional impact by reference to values, i.e. strengthen the pathos of political speech. The use of such rhetorical strategies can increase the expressiveness and symbolism of statements by explaining the political situation by means of society's values.

For example, in American political discourse it is common to use several fundamental concepts, such as *democracy, God, law, unity, peace, freedom, liberty, homeland, leadership, security, land, safety, future, strength, growth, faith, prosperity, love and so on*. Their widespread use has manipulative purposes.

- *In the long history of the world, only a few generations have been granted the role of defending **freedom** in its hour of maximum danger. (John Kennedy)*

- *Abandonment and abuse are not acts of **God**, they are failures of love.* (George Bush)
- *Thank you all, and **God** bless you!* (William Clinton)
- *So will you join in the battle to give every citizen the full equality which **God** enjoins and the **law** requires, whatever his belief, or race, or the color of his skin?* (Lyndon Baines Johnson)
- *And she will be a leader who can reform a sprawling Department while safeguarding our **homeland**.*
- *And our economic power must sustain our military **strength**, our diplomatic leverage, and our global leadership.*(Barack Obama)

These expressions have become part of the vocabulary of American politicians who have different views, and even though the argument is often found unconvincing, obsessive speculation of these concepts and their repetition continue to have an almost hypnotic effect on broad masses of Americans.

The study found that, in contrast to US presidential speeches, when it did happen, the use of religious rhetoric by British political leaders was “notably more subtle and indirect” – with references, for instance, to “faith” rather than directly to “God”. All the same, the use of religious references or allusions in British party leaders’ speeches have increased with Tony Blair clearly leading the way. But “doing God” or “doing faith” is, in many ways, a difficult and risky rhetorical strategy for prime ministers.

As a result, the conducted analysis of public speeches of British and American Prime Ministers, Presidents and political activists of the XXth and the XXIst centuries contributed to the identification of cognitive aspects of political discourse. We have identified and compared these cognitive aspects that unite the British and American public political discourse and allow setting some similarities and differences: address, emotionality, speech strategy, target orientation. Appeal of a speaker allows to establish the close contact with the audience; it contributes to identification of the speaker with listeners. Often address reflects the positive attitude of the speaker, it emphasizes his/her ability to behave in public, interact with people, to attract their attention. Based on the analysis it should be noted that British Prime Ministers, referring to the public, often speak not only for themselves but for their country and for people, using personal pronouns *I*, *we*, *our* as well as direct word order:

- *I think **we** are on to a really big idea, a really exciting future for **our** country and today, **I** hope, is one more, big step towards that.* (David Cameron)
- *I am therefore very sensible of the important influence which the Church of Scotland exercises in the life of the whole nation...* (Margaret Thatcher)
- *It is the 'we generation' that **we** want to shape tomorrow. And if **we** remain true to our values, they will have the opportunities and institutions to do so.* (Tony Blair)

The same concerns American politicians:

- *I would never have asked to be HIV positive, but **I** believe that in all things there is a purpose; and I stand before you and before the nation gladly.* (Mary Fisher)

- *We need to provide education and opportunity to all **our** citizens, so every American can compete with anyone, anywhere.*
- *And as we move forward with respect for America's tradition of a bipartisan national security policy and a commitment to national unity, **we** have to recall that when it comes to keeping **our** nation and **our** people safe, **we** are not Republicans or Democrats: **We** are Americans.* (Barack Obama)
- *But **I** have to tell you that Hillary and **I** also come as parents, as husband and wife, as people who were your neighbors for some of the best years of **our** lives.* (William Clinton)
- *We never surrender. We never hide from history. We make history.* (John McCain)

Also, as an entrance or direct address there found the following phrases in British public political discourse:

- ***It's great to be here** in Liverpool.* (David Cameron)
- ***I am greatly honoured** to have been invited to attend the opening of this 1988 General Assembly of the Church of Scotland; and **I am deeply grateful** that you have now asked me to address you.* (Margaret Thatcher)

The same aspect can be found in American public speaking: *My fellow citizens, My fellow Americans, Ladies and gentlemen, My friends.*

The speaker's address can be seen in the speeches of American politicians, especially in the inaugural speech, in which the principles of democracy and freedom of people have always played a dominant role. American politicians in communicating with the public generally appear as equal individuals, who have the same interests and believe in God. While the UK Prime Ministers appear, first of all, as the first and main persons of their governments. They are more restrained and forced to comply with a certain distance, to keep themselves in the appropriate limits.

The display of emotions is an important cognitive - rhetorical aspect as a characteristic of political discourse that reflects the mood of the speaker, which is, in turn, transferred to the listener. In the UK and USA public political discourse emotions can be expressed by means of lexical units with positive and negative connotations:

- 1) In British political discourse: *honorable and equitable settlement, good faith, fullest justification, burden, dispute, aggressive act* and so on.
- 2) In American political discourse: *to live in peace and amity, innocent people, independent notions, direct threat, grave concern and anxiety, to conquer* and so on.

Emotions can be expressed by using modal verbs. They reflect the attitude of the speaker. In British speeches: *I may not be able to avoid...; I cannot wish...; I am accordingly to inform...* and so on. In American speeches: *I cannot afford...; I really can't say...; We must have a concert opinion...; We shall yet prove ...*

The research showed that the speech strategy of political discourse is realized by the wide use of repetitions and metaphors. Metaphor is not only a mean of attracting the attention of potential voters. Its role in political communication is not limited to a purely artistic side, the metaphor also can influence both the

consciousness and the unconscious parts of the psyche. Political euphemisms, along with political metaphors, epithets and other lexical means, are one of the most effective ways to camouflage reality, as well as manipulating the consciousness of potential recipients to create a favorable picture of the events. Another striking feature of political discourse is the extensive use of the basic concepts that are important to voters.

The target orientation of political discourse historically is manifested quite differently. The analysis showed that British people are concerned mostly about welfare of the nation and preservation of values; as for Americans the principles of personal freedom, democracy and struggle for world domination are of a great importance.

Литература:

1. Van Dijk T. A., What is Political Discourse Analysis, Amsterdam, 1995
2. Verba S., Schlozman K. L., Brady H., & Nie N. H., Citizen Activity: Who Participates: What Do They Say. American Political Science Review, 1993
3. Reboul O., Le slogan, Bruxelles: Editions Complexe, 1975
4. Van Dijk T. A., Analyzing racism through discourse analysis: Some methodological reflections. Race and ethnicity in research methods, Stanfield II J. H. & Dennis R. M. eds, Newbury Park, CA: Sage Publications, 1993a
5. Atkinson J. M. & Heritage J., Structures of Social Action: Studies in Conversation Analysis, Cambridge University Press, 1984

ОПЫТ ПРЕПОДАВАНИЯ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА В РАМКАХ СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Кудайбергенова Ж. М.

Преподаватель китайского языка КГУ «Школа-гимназия № 7 отдела
образования акимата города Экибастуз».

Учитывая современную актуальность изучения китайского языка в школьном образовании, знание китайского языка позволит в какой-то степени воспитывать наше подрастающее поколение жить в мире, согласии и доброжелательности.

В экспериментальной форме был введен курс обучения китайскому языку (в виде факультатива) в школе - гимназии № 7 г. Экибастуза.

По итогам проведенного опроса начинающих изучать китайский язык насколько интересен этот язык: 90% ответили положительно как сами обучающиеся, так и их родители. В большинстве случаев был отмечен не только интерес, но и стремление познать китайский язык и Китай, как стремительно развивающееся государство, и это подтверждает увеличение количества

желающих изучать китайский язык. Этот интерес и желание были учтены при составлении учебного пособия по китайскому языку для начинающих в школьном образовании. Составленное учебное пособие с красочными иллюстрациями стали востребованы, понятны и доступны с синхронным, идентичным переводом материалов на казахском, русском, английском и китайском языках.

Учитывая сложность китайского языка, а также психологические особенности детей школьного возраста: подвижность, эмоциональность, и преобладание наглядно –образного мышления, изучение китайского языка проводилось в основном в игровой форме с использованием наглядных, красочных рисунков.

За период преподавания китайского языка в школе были проведены занятия по следующим темам:

- «Приветствие и прощание»;
- «Цифры»;
- «Дни недели, месяц, год»;
- «Школа»;
- «Моя семья»;
- «Вопросительные местоимения»;
- «Мое лицо»;
- «Продукты питания»;
- «Профессии».

При изучении темы «Мое лицо» была использована интерактивная доска, что позволило более наглядно, образно и доступно изучить данную тему. Применение интерактивной доски при изучении китайского языка позволяет более рационально и эффективно использовать время изучения определенной темы.

Кроме того, обучающиеся быстро усваивали представленные материалы, о чем свидетельствуют результаты контроля знания.

Заключение: Опыт проведения изучения китайского языка в школьном образовании имеет образовательный и воспитательный аспект. Знание языка любой страны позволяет ознакомиться с его мировоззрением. По итогам изучения сложного китайского языка в школах можно сделать вывод, что чем раньше мы начинаем изучение иностранного языка, тем больше и быстрее мы получаем положительных результатов. И это касается любой сферы, а в данном случае в изучении китайского языка.

Литература:

1. Практический курс китайского языка 12 издание. А.Ф Кондрашевский, М.В Румянцева, М.Г. Фролова .-Москва 2012.
2. Китайская каллиграфия.Краткая история и этимология 214 основных иероглифов (ключей) китайского языка В. Соколов.- Минск 2009.

3. Китайский разговорник и словарь by Berlitz Publishing Company, Москва 2001.
4. Русско- китайский разговорник . И.А. Хотченко Москва .- 2011.
5. Chinese Paradise (Russian edition) 1A / Царство китайского языка (русское издание) 1A - Student's book with CD.

ОБУСЛОВЛЕННОСТЬ КОММУНИКАТИВНОЙ УДАЧИ/НЕУДАЧИ СТРОЕНИЕМ ПОЛИЛОГА

Исмагулова А.Е., Жуkenова А.К., Рыспаева Д.С.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
ismainagul@mail.ru, zhukenalma@rambler.ru, goldensunrise@mail.ru

Полилог, представляя собой цельно оформленный текст, систему, основанную на принципах совместного речевого творчества и системно-функциональных требованиях языкового выражения, строится на принципах целостности, структурности, иерархичности и связности [1: 21]. Он организуется всеми языковыми средствами, представляющими своеобразное единство внутренней и внешней формы.

Представление полилога как формы общения, основанной на принципах целостности, иерархичности, связности, дает нам основание говорить о системности и структурированности модели полилога.

Как отмечают исследователи общей теории систем, в науке термины «система» и «структурированность» являются синонимичными и рассматриваются как тождественные и взаимозаменяемые [2: 10-38]. Фаизова К.К. выделяет полилог как иерархическую систему единиц, которые находятся между собой в отношении включения. Целостность полилога, по мнению исследовательницы, проявляется в подчинении составляющих его единиц единому идейно художественному замыслу [3]. Системы, действующие с конкретной целью-результатом функционирования, определяют как функциональные. Главной особенностью любой функциональной системы является взаимоподчинение и согласованность ее составляющих, а также последовательность исполнения всех действий, выполняемых с целью-результатом. Согласно П.К. Анохину, системой можно назвать комплекс таких избирательно вовлеченных компонентов, у которых взаимодействие и взаимоотношения принимают характер взаимодействия компонентов для получения фокусированного полезного результата [4]. Всякая система обладает определенной структурой. Структура полилога представлена тематическим содержанием и программами речевого поведения его участников, на основании которых выделено различное строение полилога. Нами предпринята попытка определить степень обусловленности коммуникативной удачи и неудачи строением полилога.

В большинстве выделенных нами полилогах с линейной организацией, в которых практически отсутствуют отклонения от заданной темы, участники достигают согласия и приходят к коммуникативной удаче. Соотношение удачи и неудачи в полилогах с подобным строением таково: 80:20.

При зигзагообразном строении полилога вероятность коммуникативной неудачи выше, так как количество участников увеличивается от 4 и более, существенно раздвигаются границы темы. Соотношение удачи и неудачи составляет 30:70. Поскольку полилоги с качественно иной векторной организацией могут быть представлены всего двумя противоборствующими сторонами, которые развивают две оппозиционные темы независимо от количества участников, постольку степень достижения участниками общения согласия низкий. Соотношение удачи и неудачи следующее: 0:100. Полилоги с веерообразным строением, представленные инициатором общения и разработчиками одной темы, имеют самую высокую степень достижения коммуникативной удачи. Инициатор общения поддерживает определенную линию общения и предотвращает отклонения от заданной темы. Соотношение удачи и неудачи представлено так: 100:0.

Соотношение степени обусловленности коммуникативной удачи и неудачи различным строением полилога представлено в таблице 1:

Таблица 1

Строение	Коммуникативная удача	Коммуникативная неудача
Линейное	80%	20%
Зигзагообразное	30%	70%
Векторное	-	100%
Веерообразное	100%	-

Полилог представляет собой сложную иерархически организованную структуру. Нельзя не отметить, что структура полилога, представленная в нашей статье тематическим содержанием, обусловлена как общесоциальным контекстом, так и контекстом самой ситуации общения. Люди, вступая в акт коммуникации, учитывают реальности внешнего мира, личный опыт, знания, расширяя границы обсуждаемой темы, с одной стороны, и, создавая определенные трудности для понимания текста, с другой. Полилог по своей структуре отличается от других сфер функционирования языка тесным взаимодействием интенций нескольких коммуникантов, что в наибольшей степени соответствует основному назначению языка. Полилог нельзя рассматривать отдельно от речевых стратегий и тактик, так как именно они управляют речевым поведением собеседников. По ходу полилога говорящий оценивает меняющуюся ситуацию и с помощью речевых стратегий и тактик корректирует свои речевые действия, меняя одну тактику на другую для достижения поставленной цели. Кроме того для полилога характерны различные средства прагматической связности реплик, которые оказывают свое влияние на реализацию иллокутивного акта коммуникантов.

Таким образом, речевое поведение участников формируется в преломлении к определенной коммуникативной ситуации: обстановка и место коммуникативного акта, предмет и цели коммуникации, социальные, психологические, этнические характеристики участников, межличностные отношения и т. д.

Литература:

1. Орехова Н.В. Временное структурирование полилогического текста. Сб. науч. тр. Выпуск 371 «Текст как единица коммуникации». – М., 1991. – С. 21.
2. Тюхтин В.С. Актуальные вопросы разработки общей теории систем \ Система. Симметрия. Гармония. – М., 1988. – С. 10-38.
3. Фаизова К.К. Интонационная структура полилога (эксп. – фон. иссл. на мат-ле совр. франц. драматургии): Дис. ... канд. филол. Наук. Алма-Ата, 1988. – 137 с.
4. Анохин П.К. Философские аспекты теории функциональной системы: Избранные труды. – М., 1978. – 400 с.

ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОЕ ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ

Русол И.Г., Плохенко В.Б.

Кокшетауский государственный университет им. Ш. Уалиханова, г. Кокшетау
irenekz@mail.ru, berezina-v@mail.ru

Ускоренное социально-экономическое развитие Казахстана в начале 21 века вызвало острую необходимость в профессионалах с высоким уровнем технических, управленческих и лидерских компетенций, поэтому в 2008 году по инициативе Первого Президента Республики Казахстан, Нурсултана Назарбаева запущен проект по созданию Интеллектуальных школ, где на сегодняшний день успешно используется методика языкового погружения и Предметно-языкового интегрированного обучения. В Послании Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Стратегия «Казахстана - 2050». Новый политический курс состоявшегося государства» отмечено: «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, население которой пользуется тремя языками: казахский язык - государственный, русский язык как язык межнационального общения и английский язык - язык успешной интеграции в глобальную экономику»[1: 21].

CLIL (Content and Language Integrated Learning, или предметно-языковое интегрированное обучение) — это новое направление обучения, суть которого заключается в том, что на занятиях студенты изучают программу стандартных предметов на иностранном языке. CLIL используется в различных

образовательных контекстах – от старшей группы детского сада до высшего образования

Программа CLIL ставит перед собой две глобальные цели, а именно: достаточный уровень изучения отдельного предмета посредством иностранного языка, а также глубокое изучение иностранного языка через преподаваемый предмет. Благодаря такому подходу обучение на родном и изучаемом языках составляет один непрерывный процесс.

Термин был придуман Дэвидом Маршем (Университет Ювяскюля, Финляндия) в 1994 году «CLIL имеет отношение к ситуациям, в которых учебные предметы или часть учебных предметов, изучается на иностранном языке и имеет двойную цель изучить предмет, изучая при этом иностранный язык.»

Использование иностранного языка в CLIL зависит от поставленных образовательных задач и целей. CLIL – это своеобразный термин - “зонтик”, объединяющий целый комплекс подходов, которые применяются в различных образовательных контекстах. Существует целый ряд терминов, описывающих различные способы внедрения CLIL, например: полное языковое погружение, “языковой ливень” и т.д.

При определении основных принципов методического подхода CLIL в разных европейских странах выделяется 4 основных аспекта, охватывающих культурную и языковую среду и направленных на решение предметных и образовательных задач. Каждый из 4 аспектов реализуется по-разному в зависимости от возраста обучающихся, социально-лингвистической среды и степени погружения в CLIL.

Идея использования принципа предметно-языкового интегрированного обучения возникла в результате возросших требований к уровню владения иностранным языком при ограниченном времени, отведенном на его изучение. С этой проблемой сталкиваются учителя практически во всех странах. Этот подход позволяет осуществлять обучение по двум предметам одновременно, хотя основное внимание может уделяться либо языку, либо неязыковому предмету.

Изучение языка становится более целенаправленным, так как язык используется для решения конкретных коммуникативных задач. Кроме того, обучающиеся имеют возможность лучше узнать и понять культуру изучаемого языка, что ведет к формированию социокультурной компетенции учащихся. Обучающийся пропускает через себя достаточно большой объем языкового материала, что представляет собой полноценное погружение в естественную языковую среду. Необходимо также отметить то, что работа над различными темами позволяет выучить специфические термины, определенные языковые конструкции, что способствует пополнению словарного запаса обучающегося предметной терминологией и подготавливает его к дальнейшему изучению и применению полученных знаний и умений. Изучение иностранного языка и неязыкового предмета одновременно является дополнительным средством для

достижения образовательных целей и имеет положительные стороны как для изучения иностранного языка, так и неязыкового предмета.

Основы методики обучения CLIL

- Знание языка становится средством освоения программы изучаемого предмета.
- Занятия проводятся в увлекательной форме: обучающиеся не просто проходят стандартную программу, а проводят различные эксперименты, делают открытия и ставят научные опыты.
- Язык, на котором проводятся все занятия, интегрирован в общеобразовательную программу.
- Структура и содержание занятий повышают мотивацию студентов научиться владеть языком и использовать его так, чтобы можно было обсуждать в группе различные интересные темы.
- Занятия нацелены на полное погружение в языковую среду.
- Необходимый навык, которым обязательно овладевают все студенты, – беглое чтение текстов на иностранном языке.

Целью программы CLIL является:

- сформировать более устойчивые умения и навыки по заданному уровню иностранного языка за счет более детального разбора имеющегося материала курса или привлечения дополнительных материалов при необходимости;
- развить навыки, необходимые для сдачи зарубежных и российских экзаменов по иностранному языку;
- стимулировать процесс освоения знаний и развитие умений по различным предметам посредством иностранного языка;
- развить лексические и грамматические навыки, необходимые для работы в предметных контекстах;
- начать развивать навыки и умения, получать информацию по различным предметам посредством иностранного языка (например, читая статьи, просматривая видео или слушая лекции по предметам);
- развить мыслительные способности студентов для лучшего понимания языка и предмета;
- научить студентов видеть и понимать особенности, схожести и различия различных мировых культур, с целью позволить им лучше социализироваться в современном поликультурном пространстве.

Для занятий по методике CLIL можно использовать аутентичные (то есть разработанные для носителей языка) материалы. Благодаря Интернету у нас есть доступ к огромному количеству невероятно интересных ресурсов, например, GoogleEarth или посмотреть видео на YouTube с последующим обсуждением.

Благодаря всему этому студенты видят, что иностранный язык — это не просто очередной предмет общеобразовательной программы. Знание языка дает возможность найти разнообразную информацию практически на любую тему и даже заниматься самообразованием. Изучение иностранного языка

приобретает смысл, которого не было бы, если бы студенты просто выполняли упражнения из учебника.

Занятие по CLIL включает следующие компоненты, состоящие из так называемых четырех С:

- CONTENT(Содержание) развитие знаний, умений, навыков предметной области
- COMMUNICATION (Общение) Пользоваться иностранным языком при обучении, при этом изучая как им пользоваться
- COGNITION (Познание) Развитие познавательных и мыслительных способностей, которые формируют общее представление.
- CULTURE (Культура) Представление себя как часть культуры, а также осознание существования альтернативных культур.[2: 2, 3] Сюда входят межпредметные связи и воспитание гражданства.

На занятиях по CLIL лексический подход важнее грамматического.

При работе с текстом важно наличие иллюстраций для визуализации прочитанного, тексты могут быть представлены схематически, что помогает обучаемым определить идею текста и представленную в нем информацию.

После прочитанного, желательно, чтобы студенты смогли передать идею текста своими собственными словами, в то же время преподавателю необходимо обратить внимание обучаемых на определенные лексические обороты, подходящие по теме и предмету. Преподавателю следует обращать внимание на специальную лексику, а также на какие-то универсальные языковые единицы: фразовые глаголы, устойчивые выражения, степени сравнения, которые пригодятся вне зависимости от темы занятия или предмета.

При составлении заданий должны учитываться уровни подготовки студентов и задачи обучения. Например, можно использовать следующие задания: составьте или заполните диаграмму, таблицу, карту и т. д., найдите конкретную информацию (дата, место, время), расставьте абзацы в правильном порядке, определите порядок действий (например, инструкция), заполните пропуски в тексте, постановка проблемы: вопрос-ответ, термин-определение, часть-целое; задания на поиск конкретной информации; игры, в которых нужно угадывать слова, анкетирование, задайте 20 вопросов по тексту, при этом существует наглядная схема различных видов вопросов, устная презентация работы, подкрепленная визуальными материалами. [3: 8-10] Тексты должны быть только по предмету, только в этом случае происходит развитие предметной и языковой компетенции.

На занятиях, с использованием CLIL, преподаватели и студенты должны владеть языком обучения. Обучаемые должны обязательно знать язык, на котором объясняется предмет (это словарь, грамматические структуры), чтобы иметь возможность понять предмет и объяснять свои идеи, общаться. Например, студент специальности «География» должны иметь словарный запас, чтобы описать карту и уметь интерпретировать показания на карте. [4: 5-7]

CLIL применяет знания грамматических структур и используемых в функциональном языке, но это не проверяет знания по конкретным темам лексики.

Помимо аутентичных материалов, есть и учебные курсы изучения иностранного языка, в основе которых лежит методика CLIL. Примерами таких учебных ресурсов с элементами CLIL могут быть Оксфордские Show and Tell, Incredible English, Oxford Discover, English Result, Business Result, Кембриджские Face 2 Face, Eyes Open или Макмиллановский Inspiration, Solution, Straightforward. На самом деле, это всего лишь несколько примеров учебников, с использованием CLIL. Сейчас их появляется все больше и больше, так как эта методика завоевывает симпатии преподавателей по всему миру.

Полезная информация по использованию CLIL есть на сайтах One Stop English, British Council или CLIL Media.

Литература:

1. Послание Президента РК Н.А. Назарбаева народу Казахстана "Стратегия «Казахстан - 2050»: новый политический курс состоявшегося государства»: материалы мероприятий, посвященных обсуждению Послания Главы государства. /Отв. ред. Б. Султанов.-Алматы:КИСИ,2013.
2. Политика трехязычного образования в Назарбаев интеллектуальных школах. -Астана. -2015.
3. Нуракаева Л.Т.,Шегенова З.К. Методические рекомендации учителям по использованию метода предметно-интегрированного обучения (CLIL).-Астана. - 2013.
4. Ахметова М.С. Предметно-языковое интегрированное обучение. -Астана. - 2014.

ПОЛИЛИНГВАЛЬНАЯ СИТУАЦИЯ В СМИ КАЗАХСТАНА

Сагындыкова Ж.О., Свиначук А.И., Рыжкова Д.А.

Кокшетауский государственный университет им.Ш.Уалиханова, г.Кокшетау
aykasag@mail.ru, anna.svinarchuk.78@mail.ru, ryzhkova_dasha@mail.ru

В современном мире, в условиях глобализации исследование многоязычия имеет научную значимость, выходящую далеко за пределы структурного взаимодействия и функционального расслоения языков. Исследование полиязычия позволяет не только обратиться к рассмотрению малоизученной проблемы в индивидуально-личностном аспекте, но и рассмотреть этот вопрос в связи с функционированием национального языка в культуре, а также полилингвальной ситуацией в СМИ РК. Единицы, активно употребляемые в устной речи, освоенные сознанием,

включаются и в письменные тексты. Инициаторами и активными проводниками заимствований изказахского языка являются средства массовой информации [1,с.48-54]. Тексты СМИ не только отражают речевую практику многих социальных групп говорящего коллектива, но и отчасти формируют эту речевую практику. В настоящее время разнообразие типа газет воплощается не только в передаче информации в связи с полем известного/неизвестного, но и с тем, что журналисты могут иметь разные установки на коммуникацию с читателем.

Язык СМИ, по мнению Ю.Н. Караулова, можно рассматривать как самостоятельную полноценную модель общенационального языка. «Описывать и изучать язык СМИ - это значит анализировать и <...> оценивать степень объективности и полноты воспроизводимой в нем картины мира, характер и степень соответствия общенациональным идеалам тех возможных миров, которые конструируются в языке СМИ» [2,с.18].

Информационный рынок печатной продукции Казахстана довольно разнообразен и представлен большим количеством изданий для разных категорий читателей. В республике выпускаются достаточно большое число газет и журналов, на казахском, русском, английском и других языках. Наряду с казахстанскими изданиями жители Казахстана могут оформить подписку на издания других стран [3] в *таблице 1* представлено разделение республиканских газет по языковому принципу.

Таблица № 1. Разделение республиканских газет по языковому принципу.

Язык издания	Газеты на казахском языке	Газеты на русском языке	Двуязычные газеты	Полиязычные газеты	Всего
Количество газет	83	88	32	17	220
% от общего количества	37,7	40,0	14,5	7,8	100

Анализ газет по языку издания показывает, что на русском языке издается 88 газет, что составляет 40% от всех изданий, на казахском языке - 83 газеты (37,7%), на казахском и русском языке (двуязычные) - 32 газеты или 14,5 %. К полиязычным газетам относятся русско-английские - 2, русско-немецкие - 1, русско-казахско-турецкие - 2, русско-курдские - 1, русско-корейские - 1, русско-казахско-английские - 3, русско-украинские - 1, и др. В *таблице 2* представлено разделение республиканских журналов по языковому принципу.

Таблица № 2. Разделение по языковому принципу журнальных изданий.

Язык издания	Журналы на казахском языке	Журналы на русском языке	Двуязычные журналы	Полиязычные журналы	Всего
Количество журналов	65	120	97	30	312
% от общего количества	20,8	38,5	31,1	9,6	100

Журналы издаются по весьма разнообразной тематике: международные отношения, политика, государство и право, общественно-политические и литературно-художественные издания, бизнес, образование, педагогика, медицина, издания для женщин, издания для мужчин, детские и молодежные издания, спорт, издания, посвященные вопросам религии, философии, социологии, психологии, компьютерные издания, издания, посвященные культуре и искусству, научно-популярные и научно-технические издания, рекламные. Из общего количества журналов - 120 издаются на русском языке (38,5%); двуязычные журналы составляют 31,1%, полиязычные - 9,6% [3]. Из анализа информационных предложений в области профессиональных педагогических изданий, сделанном по инициативе образовательного центра "Билим-Центральная Азия", видно, что в области образования 64,2% изданий составляют двуязычные, на русском языке издается 10,6%, а на казахском - 21% [4].

В республике издается 17 наименований "Вестник КазГУ" Национального Университета имени Аль-Фараби по основным отраслям науки с периодичностью от 2 до 8 выпусков в год; по языку издания - на казахско-русско-английском - 10, на казахско-русском - 5, на русском - 2 (серии "Математика, механика, информатика" и "Психология, социология"); издания Казахского Государственного института научно-технической информации (КазГосИНТИ), все 11 изданий с периодичностью от 2 до 4 раз в год осуществляются на русском языке; издания Национальной Академии наук - 8 сборников с периодичностью 6 раз в год, в которых публикуются научные статьи казахстанских ученых, все издания публикуются на казахско-русско-английском языке [5, сс.1-7].

Наибольший интерес, несомненно, представляет сама информация, поскольку в нее в большей или меньшей степени включаются лексические единицы другого языка. Как отмечают исследователи, «когда носители языка перестают ощущать непривычность иноязычного слова, оно теряет сопроводительные сигналы и комментарии и начинает употребляться «на равных» с другими словарными единицами родного языка» [6, сс. 108]. Регионализмы, встречающиеся в прессе, можно разделить на две группы, неравнозначные по количеству единиц, но одинаково активно функционирующие:

1) слова, не имеющие эквивалентов в русском языке: тюркизмы. Приведем ряд примеров: «На участие в жизненно важной акции был мобилизован весь аппарат городского акимата во главе с акимом Шымкента Арманом Жетписбаевым» [7]; «А с наступлением темноты начинаются айтысы, в которых участвуют как мужчины, так и женщины» [8] и многие другие.

2) слова, имеющие эквиваленты в русском языке: тюркизмы и русская лексика, отражающая актуальные реалии Казахстана, а также слова, образованные по словообразовательным моделям русского языка. Приведем ряд примеров: «Лично я за то, чтобы повсеместно было одно название — масли-хаты» [9].—* маслихат - в переводе с казахского «собрание»; «После слов бата, посвященных хозяевам дома, гости поблагодарили за щедрый дастархан и разошлись» [10, сс. 2] —* бата - в переводе с казахского «благопожелание», дастархан - в переводе с казахского «стол»;

Анализ регионализмов, имеющих высокую частотность употребления в устной и письменной (СМИ) коммуникации. Ярko представлены в прессе топонимы, антропонимы и общественно-политическая лексика. Очевидно, что для читателей и слушателей СМИ на русском языке в конкретной стране передаваемая информация, содержащая лексические единицы другого языка, будет доступна для понимания. Но для россиянина или русскоязычного, проживающего в ином национальном окружении и освоившего другие лексемы, слушание и чтение СМИ третьей страны может вызывать дискомфорт при понимании текста или даже его недопонимание. Это недопонимание вызывается в значительной степени невлаждением системы культурных норм и ценностей национального сообщества определенного государства. Лексика чужого языка закрепляется в русском языке в результате длительного контакта культур и языков.

Англоязычная пресса, также становится популярной в Республике Казахстан. Ярким тому примером является информационное агентство «Интерфакс - Казахстан», которое публикует 50 изданий на казахском, русском и английском языках, из них на английском языке 12: «Interfax-Kazakhstan – news», «KazakhstanDailyNewswire», «KazakhstanOil&GasReport», «KazakhstanMiningReport», «CentralAsiaGeneralNewswire», «CentralAsia&CaucasusBusinessWeekly», «Russia&CISGeneralNewswire», «Russia&CISMetals&MiningWeekly», «Russia&CISOil&GasWeekly», «ChinaEnergyWeekly», «ChinaMining&MetalsWeekly», «Russia&CISMilitaryDaily» [11]. Газета «TheAstanaTimes», в названии которой уже существует тюркизм —* Astana - в переводе с английского на русский «Астана», в переводе с русского на казахский «столица» - название столицы Казахстана. Данная газета публикует новости на английском языке. Анализируя тематику англоязычной казахстанской прессы, видится возможным сделать вывод, что это он наиболее применим в сферах науки, политики, бизнеса и образования.

Наряду с газетами и журналами в Республике Казахстан является обязательным условием применения трех языков на всех официальных сайтах государственных учреждений: сайты Президента, Правительства и Парламента Казахстана, сайты местных государственных учреждений, политических партий, общественных организаций, школ и др. Заходя на данные сайты читатель может получить информацию на любом из выбранных языков, например, на официальном сайте Президента Казахстана - <http://www.akorda.kz/ru>.

Таким образом, отражение полилингвизма в казахстанских СМИ, представлено в казахскоязычной, русскоязычной и англоязычной прессе, доступной жителям Казахстана как в печатных изданиях, так и в режиме онлайн.

Литература:

1. Журавлева Е.А. Русский язык в Казахстане: статус, сферы использования и особенности лексической системы // Русский язык, литература, культура в школе и вузе: журнал УАПРЯЛ. № 6 (24). – Киев, 2008. – С. 48-54.
2. Караулов Ю.Н. Язык СМИ как модель общенационального языка // Язык средств массовой информации как объект междисциплинарного исследования. - М., 2001. - С. 15-18.
3. Каталог. Газеты и журналы. АО "Казпочта". [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://old.kazpost.kz>
4. Профессиональные педагогические издания в Республике Казахстан: обзор ситуации. Алматы, 2006 г.
5. Вдовина Н. Русский язык в Казахстане. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.nomad.su>
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. М.: Издательство ЛКИ. – 2010. – 264 с.
7. Страна и мир, 2011.02.28 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sim.kz>
8. Казахстанская правда 2011.03.19 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kazpravda.kz>
9. Мацупа Л. МСУ казахстанской модели. Вопросы децентрализации государственной власти и формирования института местного самоуправления - важная компонента демократических реформ в Казахстане.
10. Еременко Н. Славят землю сыны, возвращенные ее. Айыртауские зори. Общественно-политическая газета. . [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://az2.ivist.kz>
11. Интерфакс – Казахстан 2016 [Электронный ресурс]. – Режим доступа:

ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Саутбаева А.К.

Североказахстанский государственный университет им. М. Козыбаева,
г.Петропавловск

sautbaeva63@mail.ru

На сегодняшний день проблема полиязычного образования в высших учебных заведениях Казахстана достаточно актуальна. Данная тема сопряжена с решением ряда проблем, связанных как с планированием, определением стратегических и тактических целей, содержанием, так и несовершенством методик и технологий. В первую очередь, в данной статье хотелось бы отметить внимание лидера нации президента Н.А.Назарбаева к этой составляющей государственной политики, очевидно и заслуживающей самого пристального изучения и анализа, поскольку именно в нашей республике реализуется уникальный проект, инициированный главой государства, — **триединство языков**[3:4]. Одним из важнейших аспектов, происходящих в казахстанском обществе экономической и социальной модернизации, выступает политика в области языка. В современном мире полиязычном и мультикультурном, как никогда актуальна проблема сопряженности языков, поиск эффективных и жизнеспособных программ в области языков по консолидации обществ. В связи с этим, значимость и актуальность полиязычного образования, являющегося результатом внедрения идеи президента о триединстве языков, не вызывают сомнения. «Казахстан должен восприниматься во всем мире как высокообразованная страна, — неоднократно подчёркивал президент, — население которой пользуется тремя языками. Это: казахский язык — государственный язык, русский язык — как язык межнационального общения и английский язык — язык успешной интеграции в глобальную экономику». Для казахстанцев идея триединства языков особенно важна, поскольку сформулирована была главой государства, как ответ на вызов времени, как решение насущной жизненной потребности общества, активно интегрирующегося в глобальный мир. Интеграция Казахстана в мировое сообщество зависит сегодня от осознания и реализации простой истины: мир открыт тому, кто сможет овладеть новыми знаниями через овладение доминирующими языками. Благодаря инициативе президента наше государство приступило к реализации концепции полиязычия в образовании, потому что именно полиязычие послужит укреплению конкурентоспособности Казахстана.

Современная языковая ситуация в Казахстане позволяет говорить о триединстве языков как о существенном факторе укрепления общественного согласия. Многообразие культур и языков, их равное сосуществование являются безусловным достоянием нашей страны, а проводимая языковая политика как обеспечивает соблюдение языковых прав всех этносов, так и предоставляет свободный выбор языка для общения, получения образования,

реализации творческих потребностей. Позитивность развития трехязычия для казахстанского сообщества возможна при условии единой политической, идеологической, культурной платформы. И эта платформа уже задана президентом в разъяснении сути проекта «Триединство языков» — изучение казахского языка как государственного, русского — как языка межнационального общения и английского — как языка успешной интеграции в глобальную экономику. Создание равных условий для изучения трех обозначенных языков не означает равной сферы их функционирования, равной функциональной нагрузки и, наконец, их равного статуса. При этом акцент сделан на педагогической составляющей данного культурного проекта, которая в полной мере может быть обозначена как полиязычное образование.

В этих условиях актуализируется проблема становления и развития полиязычного образования. Для решения поставленной Президентом задачи эффективного внедрения полиязычия в образование необходимо привести в единую систему фрагментарно наработанную практику полиязычного образования в отдельных вузах и школах Республики Казахстан и обеспечить преемственность образовательных программ.

Уровни сформированности полиязычной личности в определенной степени условны, так как могут иметь самые различные сочетания. В качестве основополагающей цели обучения иностранным языкам становится формирование поликультурной многоязычной личности, обладающей информационными, коммуникативными и интеллектуальными потребностями, способностями и компетенциями, которые позволят ей успешно действовать в условиях межкультурного общения и профессионально-языковой деятельности в роли субъекта иноязычного познания, иноязычного общения и иноязычного творчества[1:23].

Полиязычная компетенция делает возможной и успешной деятельность по самостоятельному овладению основами незнакомых ранее языков, поэтому компетенция полиязычия может рассматриваться не только как владение несколькими иностранными языками, но и как способность к изучению иностранных языков, владение «чувством языка», желание и умение самостоятельно изучать иностранные языки:

- «повышение востребованности государственного языка»;
- «повышение престижа употребления государственного языка»;
- «сохранение языкового многообразия в Казахстане»;
- «сохранение функционирования русского языка в коммуникативно-языковом пространстве»;
- «изучение английского и других иностранных языков» за счет: системного научно-методического сопровождения деятельности субъектов непрерывного полиязычного образования;
- формирования полиязыковой образовательной среды; расширения инфраструктуры полиязычного образования;
- развития межкультурно-коммуникативной парадигмы современного языкового образования;

- развития интеллектуального потенциала страны на основе приобщения ее граждан к ценностям языка и культуры.

Полиязычное образование представляет собой целенаправленный, организуемый, нормируемый триединый процесс обучения, воспитания и развития индивида как полиязыковой личности на основе одновременного овладения несколькими языками как «фрагментом» социально значимого опыта человечества, воплощенного в языковых знаниях и умениях, языковой и речевой деятельности [2:12]. В разработанной концепции полиязычного образования рассматривается процесс поэтапного внедрения трехязычного обучения. Концепция представляет собой комплекс взаимосвязанных по ресурсам и срокам мероприятий, охватывающих изменения в структуре, содержании и технологиях образования в вузе:

- совершенствование умений и навыков владения профессорско-преподавательским составом и обучающимися университета тремя языками в одинаковой степени для одновременного использования их в учебном процессе;

- организация поэтапного внедрения полиязычного образования по приоритетным специальностям естественно-научного, инженерно-технического и гуманитарно-педагогического направлений - поэтапное формирование полиязычных академических групп; - проведение ежегодного мониторинга обеспеченности квалифицированными полиязычными кадрами;

- организация языковых курсов (по уровням владения иностранным языком) для будущих полиязычных преподавателей;

- организация целенаправленной подготовки преподавателей за рубежом;

- организация академической мобильности по обмену опытом ППС университета по проекту «Триединство языков»;

- привлечение зарубежных ученых, специалистов, преподавателей, а также представителей иностранных компаний, работающих в регионе, для чтения лекций и проведения практических занятий в полиязычных группах;

- закрепление преподавателей иностранных языков в качестве эдвайзеров по полиязычным специальностям университета;

- ежегодный анализ книгообеспеченности дисциплин специальностей бакалавриата и магистратуры учебниками и учебно-методическими пособиями с учетом принципа полиязычия; - пополнение библиотечного фонда полиязычной литературой (учебная, методическая, научная, справочная и др.);

- пополнение электронной базы полиязычной учебной, методической, научной, справочной и др. литературой и мультимедийными материалами;

- организация написания совместных учебников и учебных пособий с зарубежными партнерами;

- разработка интегрированных образовательных программ по дисциплинам «Профессиональный казахский (русский) язык», «Профессионально-ориентированный иностранный (английский) язык»;

- подготовка учебно-методических комплексов специальностей и учебно-методических комплексов дисциплин, проводимых в полиязычных группах.

На сегодняшний день Казахстан со своим этническим многообразием является благоприятной “площадкой” для развития полиязычной личности. В связи с этим, следует отметить и тот факт, 20-летие образования Ассамблеи народов Казахстана, которая поддерживает деятельность формирования полиязычного общества и межнационального согласия вносит свой непосильный вклад в решение данной проблемы. Таким образом, полиязычное образование является велением времени и своего рода гарантом для поддержания стабильности и мира в нашей многонациональной республике. Сегодня Казахстан выбрал единственно правильный путь развития, внедренной Президентом политики, - «Триединства языков», укрепляя позиции как государственного, так и иностранных языков.

Литература:

1. Ахметжанова Ш.Б., Изюмова Т.С. Значение изучения иностранных языков при подготовке специалистов.
2. Государственная программа развития образования в РК.
3. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда // Казахстанская правда.

MULTILINGUALISM IS THE FOUNDATION OF THE POLYLINGUAL PERSON

Сагадиева А.К.

Secondary school №45 Astana c.

mirochka0795@mail.ru

There are great reforms in the educational system of the Republic of Kazakhstan. The issues of quality education are solved at the state level and it gives us the hope of success. Only the fact that the state could successfully develop and fit harmoniously in a number of leading countries of the world, which will be able to create to their citizens decent living conditions for the acquirement of high-quality and modern education. It should be competitive, high-quality, so that graduates of Kazakh schools could easily continue their studies in foreign universities. On the one hand, the most important strategic goal of education is to preserve the best Kazakh education traditions, on the other hand, to provide graduates international qualifications of the development of their linguistic consciousness, based on the acquirement of the state, native and foreign languages.[1:1,2] In this context, understanding the role of languages in the today's world poses the topical question of the effectiveness of language teaching and improving students' language training. The goal of multicultural and multilingual education can be concluded in the human development, who able to live an active life in a multinational and multicultural environment, have a strong sense of understanding and respect for other cultures, able

to live in peace and harmony with people of different nationalities, races and beliefs. The polylingual education is the best mean to cognize the native language, to develop dialect thinking, for personal enrichment and for multicultural person development.

The principle system of education in the multilingual system.

- Kazakh language – Russian language - English language;
- Students learn different languages at the same time, the languages are studied separately, the main language is the native language;
- Learning a foreign language is the learning verbal thinking, acquirement of new means of phrasing and the topic of the language of interest.[3]

Schools must prepare functional-educated polylingual and multicultural identity and create conditions for the social, intellectual and personal development of the native speaker individuality.

By the polylingual person we mean competitive speaker of native and foreign languages, who in consistent manner have to show 4 competences:

1. Linguistic competence – is the possession of the information system on the learning language by its phonetic, lexical, morphological, derivational and syntax levels.

2. Speech competence – is the possession of the means of thoughts formation by dint of the language and the skills to use the means in the way of acquirement and speech creation.

3. Communicative competence – knowledge and skills necessary to students for communication, appropriate assessment another person's and for organization of language behavior, depending on place, aims and communication atmosphere.

4. Ethnic and cultural competence - knowledge and skills necessary to students for comprehension of history, culture, public attitude of the country the language is spoken, as well as tolerance to the customs, traditions and way of life. [2:24]

"Dialogue of Cultures" is understood by teachers of Kazakh, Russian and English languages in our school not only as an introduction to the culture of English-speaking countries, but also as an introduction to the features of everyday life of Kazakhstan, Kazakh spiritual heritage and its contribution to world culture. Teaching methodology experts rightly believe that training at this stage - this is not a process of accumulation and transfer of knowledge, this is the process of development of students. English makes a valuable contribution to the solution of this problem. Through the communicative goal achieved educational and developmental goals, and this is the full development of personality.

In aid of formation multicultural identity in conditions of educational modernization from 5 may 2004 in accordance with the order # 167, the secondary school #3 named after M. Gabdullin works in republican experimental regime called "Organization of education process" in conditions of a trilingual education with the introduction of "Trilingualism" experiment program. The aim of the "Trilingualism" is "Education of a citizen through the formation of his ability to design their own development in accordance with the conscious professional self-determination." We could find solution of the education of polylingual identity on the basis of opening multilingual classes in the regular school. Education in multilingual class gives an opportunity to possess several languages at a practical level. The aim of the

experiment is the development of students' personality, who can and wish to take part in international communication on studied language and self-improve in a foreign language to master their activities. Today, knowledge of only one language is not enough to succeed in the business life, awareness of themselves as part of world culture.

So that foreign language teachers of our school allot the task: to externalize polylingual world view in students as well as teach them not only to use exiting knowledge but also to independently acquire new ones on the basis of already learned languages. Main functions: to consider the dynamics of teaching and the relevance of the speech activity of students. Taking into account the abilities and interests of students to use written and oral forms of training. The peculiarity of this experimental work - the study of science and math cycle in English. By the school's coordinating council's decision the subject of mathematics has been chosen for teaching in English. From 2004 to 2006 academic years at our school volunteer Ryan Giordano worked as Peace Corps - mathematician and programmer by profession, who has experience of teaching mathematics in a school for gifted children in Iowa, USA, which was the prerequisite for the choice subject for teaching it in English. Ryan Giordano has developed the author's program based on the State Standard of Education of Kazakhstan. The lessons were conducted in an interactive form.

I worked with Ryan Giordano in team teaching regime, and during two years we have developed lesson plans together. I started lessons with theoretic part, and practice and conclusion taught Ryan. The lessons conducted in team-teaching regime were different from standard since teacher was a partner-assistant during the teaching. New material was not presented preformed. Students derived rules and suggested ideas themselves. Since 2007 to 2009 year our school began to collaborate with Kazakh-Turkish lyceum in Kokshetau city in particular with math department. Teachers of the lyceum continued teaching mathematics in English, using the program of Kazakh-Turkish lyceum and school books made by "Zambak" publishing house. Since 2011 by the school's coordinating council's decision was inducted biology teaching in English, with using the program of Kazakh-Turkish lyceum and school books made by "Zambak" publishing house. Key features: competent and accessible introduction of terms in English and formation skills of application of lexical material at different levels, this course has educational and developing character. The main goal - the formation of communicative abilities; extension of the general outlook; use acquired knowledge and skills in practice.

The phases of polylingual education:

1. Preparatory phase: language training children begins in primary school, introduced a simple lexical material;
2. Adaptation: Subject polylingual training is introduced as an optional course in 5-6 classes;
3. Developing education: Aimed at forming the subject-language base of science and math in 7 classes;
4. Reflective (8-9 classes): Step of understanding by students the state of development and self-development; a significant place is given to independent work on mastering a foreign language through the studied subject; the achieved level of

subject-language training gives an opportunity to participate in competitions, contests of scientific projects, conferences;

5. Specialized education: provide a choice of elective courses in the subjects studied in 10-11 classes; This stage is characterized by self-actualization mastery of the English language (usually students with high language competence);

6. Exit in a multicultural environment – an opportunity to choice education in the near and far abroad.

Terms and conditions

1. Motivation of students to study a subject in a foreign language;

2. Subject competence in the Kazakh language;

3. Availability of language training for the adaptation period;

4. The close interdisciplinary relationship between subject teachers and foreign language teachers;

5. Software and methodical provision of multilingual education;

The main goal of the experimental program is the study of the integrity of the picture of the World through communication and personal development. To increase the effectiveness of the lesson, teachers use features of multimedia classrooms, interactive boards. Classrooms where we study Kazakh and English languages are fitted with audio and video equipment that allows students to hear an exemplary speech in the learning language, and teachers can develop child speech. The most important factor for us is the desire of students to know languages. In order to cooperate the school with parents, we held school assemblies and meetings with parents of students who learn in the experimental classes, where were solved the problems and prospects of early learning and trilingualism, were presented monitoring progress and outlined the prospects for the further work. The opinions and desires of parents were taken into account to improve collaboration. The exhibition of students' project and creative works were represented to parents. The friendly relations, mutual respect of teachers and parents have a special influence on the development of a child and these relations are the key to quality education. In this direction, the school maintains close contact with parents: every half a year school held a creative report, represent work of circles «English drama» and «Puppet theatre».

I developed the elective course program «Puppet theatre» has been developed for 2-4 class students. Which successfully carried out. Pageant puppet theater was regularly showed to foreign representatives and urban workshops. To correspond to the teaching staff involved in the experiment of the requirements for modern foreign language teachers, school specialists regularly take part in training seminars, conferences and trainings, conducted with the support of British Council and the Ministry of Education and Science. On the basis of our school Akmola Institution of Further Training conducted a generalization of experience on the experimental program “Early English learning” and presentation of foreign textbooks. Regional Institution of Further Training of Akmola region held a scientific-practical conference "Experiment - the key to the success of innovation."

In order to educate polylingual personality, methodical association of English language teachers working on the following strategies:

The examination of the personality of students: to identify individual learning style based on the test items;

work with parents: good relations and mutual respect have a positive effect on personal development;

development of creative abilities of students: students' portfolio, exhibition design work, etc. ;

organization of extracurricular activities: work of «Puppet Theatre», «English Drama» circles.

Thus, the study of foreign languages can be very effective in the following conditions:

- Careful consideration of age and individual characteristics of children;

- usage of instructional techniques, approximating language learning methods for mastering the native language.

The main motivation is to be the child's interest in the desire and willingness to speak in a foreign language. Also, the good equipment of foreign languages classroom by modern means of training, implementation new educational technologies in practice of teachers, access to the Internet, the usage of interactive equipment in the classroom allow you to organize the learning process in a highly advanced level.

The changes which taking place in our life, reflected in the social and cultural context of studying languages of international communication in Kazakhstan. This is reflected in the appearance of such concepts as "Intercultural Communication", which manifests itself in studying languages and cultures of different countries. I believe that a reasonable, competent and correct implementation of trilingualism will give the opportunity to graduates of our school to be communicative and adapted to any environment.

Литература:

1. Назарбаев Н.А. Новый Казахстан в новом мире. Казахстанская правда №33 (25278) с.1-2

2. Основы теории обучения на неродном языке для учащихся языке А.Сурыгин с.24

3. Вестник КазНПУ 2013 Алматы. Г.Е.Канафина

БАЛАБАҚШАДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕТУДЕ ТИІМДІ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Саут А. С.

№ 44 «Үркер» балабақшасы

Tuat.aygul@mail.ru

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2012 жылы 14 желтоқсан күні Қазақстан халқына арналған «Қазақстан -2050» стратегиясы-

қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Жолдауында «Бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз сауаттылығы жоғары елге айналуымыз керек», «сондай-ақ балаларымыздың, жалпы, барлық жеткіншек ұрпақтың функционалдық сауаттылығына да зор көңіл бөлу қажет. Балаларымыз қазіргі заманға бейімделген болуы үшін бұл аса маңызды» және де «отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізуге тиіспіз» деп білім беру жүйесінің негізгі бағытын айқындады.

Қазіргі уақытта мемлекетімізде білім беру саласында жаңашыл ұмтылыстарға көп көңіл бөлуде. Білім беру саласында қойылатын негізгі мақсат- оқу тәрбие үрдісін түбегейлі жаңашылдандырып, озық елдердің тәжірибесімен ұштастыра отырып, оқушылардың тіл еркіндігін, сөйлеу мәдениетін, шығармашылық және жеке тұлғалық жүйесін дамытып білім берудің сапалық жағын бірінші орынға қою. Ұйымдастырылған оқу іс-әрекеті тәсілдерін жиі жаңаландырып, қызықты да, тиімді жолдарын қолданғанда ғана балалар тиянақты, тиімді білім алады және іс-әрекетке белсенді қатысады.

Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Жолдауында «қазіргі заманғы қазақстандық үшін үш тілді білу- әркімнің дербес табыстылығының міндетті шарты» деп ағылшын тілін игерудің әрбір азаматқа жаңа мүмкіндіктерді ашатынын анықтады. Еліміз жылдар бойы аңсаған тәуелсіздікке қол жеткізісмен, шет тілі де мемлекетаралық тіл мәртебесіне ие болды. Ендігі кезекте шет тілінің қолданылу аясын кеңейту кезек күттірмес мәселенің бірі болды. Осы орайда мектепке дейінгі мекемелерде ағылшын тілі пәніне көңіл де ықылас та жылдан жылға артып, оны оқытудың тиімді әдістәсілдері, технологиялары бойынша зерттеу жұмыстары, оларды тәжірибеге енгізу шаралары қолға алынды. Ағылшын тілін саналы меңгерту, оны өз деңгейінде қажеттілікке айналдыру, бір жылғы мәселе емес, сондықтан ағылшын тілін оқыту ісімен шұғылданатын мамандар арасында туындайтын бір сұрақ: ағылшын тілінде өз ойын ауызша және жазбаша еркін жеткізе алуға қалай үйрету керек? Баланы ынталандыру үшін қандай әдіс-тәсілдерді, технологияларды қолданған жөн?

Шетел тілі ана тілімен қоса баланың сөйлеу қабілетін және жалпы дамуын ғана жетілдіріп қоймайды, оны өзін қоршаған айналасындағы адамдармен қарым-қатынас мәдениетіне де үйретеді. Қазіргі заманда ағылшын тілін оқытудың әдістері мен тәсілдері жаңа технологияны ізденумен сипатталады. Ұлы педагог В.А.Сухомлинский «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» деген. Ойын- бұл қоғамдық тәсілді меңгеру мақсатында, ситуациялық жағдайда бағытты түрде іскерлігін көрсететін, өзін өзі басқаруын жетілдіретін іс- әрекет. Ойын кезінде кез-келген адамның, әсіресе жасөспірімдердің қабілеттері толығымен байқалады. Ағылшын тілі іс-әрекетінде әрбір баланың сабаққа белсенді қатысуының, ауызекі сөйлеуге құлшындыратын, ағылшын тілін оқып үйренуге талпынысы мен қызығушылығын арттыратын әдіс-тәсілдер түрі ерекше орын алады. Бұл міндеттерді сабақта оқытудың ойын әдістерінің

көмегімен шешуге болады. Ойынның міндеті баланың қызығушылығын туғызып, белсенділігін арттыратындай іріктеліп алынған нақты мазмұнымен анықталады. Мұғалім ойындардың сабақ кезінде қолдануға ыңғайлы, ықшам, өткізілуі жағынан қарапайым түрлерін таңдап алғаны жөн. Таңдап алынған ойындар балалардың сөз байлығына, тілдік қорына сай болуы керек. Қолданылатын ойындар алуан түрлі. Ойынның бір ерекшелігі, ол балалардың сабақта өздерін еркін ұстауына, ойларын қысылмай айтуға жағдай жасайды. Ағылшын тілі іс-әрекетін қызықты етіп өткізу үшін мынадай ойын түрлерін қолдануға болады: фонетикалық ойындар, грамматикалық ойындар, сөйлеу қабілетін дамытуға арналған ойындар, дидактикалық ойындар, логикалық ойындар. Ойын түрлерін сабақтың әр кезеңдерінде, тақырыбына қарай мұғалім өзі таңдап алып, қолданып отырады. Ойын түрлері сабақты қызықты өткізуге, балалардың сабаққа ынтамен қатысуға, өз бетімен жұмыс істеуге, өздігінен қорытынды жасауға жол ашады. Мысалы: «Доп», «Кім не істейді?» ойындары. Бұл ойындардың мақсаты ауызекі тілде етістікті пайдалану. «Жұмбақ шешу» ойынының мақсаты сын есімдерді атап, жұмбақтың шешуін табу және т.б. ойындар.

Жаңашылдық принципі балаларды шет тіліне оқытудағы жетекші принцип ретінде сабақтың сюжетті-композициялық құрылымын түрлендіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар ағылшын тілін оқытуда Ұлыбританиядағы «Макмиллан», «Лонгмэн», «Оксфорд» және Ресей Федерациясының «Айрис пресс» баспалары дайындаған көпдеңгейлі оқулықтарды пайдаланамыз. Мысалы: Макмиланның «Here's Patch», Лонгмэнның «Pebbles», Оксфордтың «First Friends» және «Get Ready», Айрис Пресстің «Games and Activities» оқулықтары. Оқулықтармен бірге оқу бағдарламалары, мұғалімге арналған әдістемелік құралдар, аудиоматериалдар берілген. Бұл материалдарда грамматикалық дағдылармен қоса балалардың ауызекі сөйлеу дағдыларын қалыптастыруға көп көңіл бөлінеді, аудиоматериалдарды пайдалану жолдары көрсетілген. Тәжірибеде Макмилланның, Лонгмэнның драматизациялық ойындары ағылшын тілі оқытуда ерекше орын алады. Ағылшын фольклорының танымал ертегілері, әндері, өлеңдері кеңінен қолданылады. Мысалы “The Turnip”, “The Gingerbread Boy”, “Goldilocks and three bears”. Бұл қойылымдар балаларға бұрыннан белгілі лексикадан, сөз тіркестерден құралады. Ашық, түрлі-түсті көрнекіліктері кіші жастағы балаларды оқытудағы таптырмас көмекші болып есептеледі. Жаңа сөзді суретпен немесе әсем көрнекіліктермен байланыстыра отырып түсіндірсе, оны белгілі бір іс-әрекетте қолданылса бала өте тез меңгеріп кетеді. Аталған бағдарламалардың көрнекіліктерін көбірек пайдалану арқылы балаларда қиялы және байланыстырушылық еске сақтау қабілеті дамиды, қарым-қатынас жасау міндеттерін нақты қою және оларды шешуді ұйымдастыру логикалық сөйлеу есте сақтауының дамуына өз септігін тигізеді.

Қазіргі кезде Active Studio бағдарламасымен қамтамасыз ету арқылы интерактивті тақтамен оқыту технологиясы- оқу үрдісін белсенді, қарқынды етудің бірден бір жолы. Интерактивті тақта мүмкіндігін пайдалана отырып

өткізген сабақтар мұғалімнің оқу процесінде уақытын үнемдей отырып, балаларға көптеген ақпараттарды беруге көмектеседі. Ол әртүрлі түспен көркемделіп, дыбыстармен мультимедиялық-операциялық ортамен құрылған сабақ. Active Studio бағдарламасының көмегімен жасалатын дыбысты, суретті сабақ көрнекілігі флипчарттарды сабақ барысында тиімді қолдану- сабақ үрдісінің сапасын арттырып, балалардың қызығушылығы мен ақпараттық мәдениетін арттыруына көмектеседі. Интерактивті тақтаның керемет мүмкіндіктері бүлдіршіндерді таң қалдырады, шабыттандырады. Балалар «ойнап отырмыз» деп ойлайды. Компьютердің мол мүмкіндіктерін осы технология бойынша құрылған қорытынды сабақтарда пайдалануға болады. Мысалы: мұғалім «Let's find words» берген тапсырмадан кейін, балалар тақтадағы бейнеленген суреттерді ағылшын тілінде атайды. Зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістіктерді, яғни сөз таптарын өту барысында тақтаның бетінде көрген суреттерге байланысты «Who is it?», «What is it?», «What can you do?», «What colour is it?», «How many?» сұрақтар қойылып, жауап алынады. Сабақтан қолданылатын міндетті тапсырмалар, ол- сөз тіркестерін, сөйлем құрастыру, аудару жұмысы, сөздік жаттығу.

Ағылшын тілін үйретуде сөйлеу мен тыңдап түсіну басты жетекші орында, сондықтан ағылшын тілі сөздерін дұрыс меңгеруге қол жеткізуді зерттеу мәселесі де өз алдына бір үлкен, көңіл аударатын үлкен мәселенің бірі болып табылады.

Қорыта келгенде, ағылшын тілін оқыту барысында ерте жастан оқытудың әдіс-тәсілдерінің жаңа жолдарын зерттеу, түпкі нәтиженің тиімді болуын қарастыру, білім беру мекемелерінің алар орындары әлемдегі ғылыми жаңалықтар тұрғысынан зерттеліп, зерттеу нәтижелері балабақшаларға енгізілуі керек. Ағылшын тілін еркін меңгеру қоғам талабына сай өркениетті, дамыған елдердің білім деңгейіне жетуі тиіс.

Әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Қазақстан -2050» стратегиясы- қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы, 2012.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына арналған «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз!» атты Жолдауы, 2009.
3. «Games and Activities» кітабы, Айрис Пресс, 2010.
4. «Here's Patch» кітабы, Макмиллан, 2005.
5. «Pebbles» кітабы, Лонгмэн, 2004.
6. «First Friends» және «Get Ready» кітаптары, Оксфорд, 2005.

МАЗМҰНЫ СОДЕРЖАНИЕ

«ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯ» секциясы Секция «КАЗАХСКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»

Абдуллина А.А. (Арқалық, Қазақстан). Жазушы әңгімелеріндегі сезім шынайылығы	3
Алькенова Б.К., Дубровина И.Г. (Көкшетау, Қазақстан). Педагогтердің көптілділік бойынша кәсіби құзыреттілігін дамыту	8
Амренова Р.С. (Көкшетау, Қазақстан). Махаббат ұғымының концептуалдануы	12
Ашкенова А.Қ. (Көкшетау, Қазақстан). ЖОО студенттерін интербелсенді әдіспен бағалау тәжірибесінен	15
Байғани Д., Абубакирова Р. (Петропавл, Қазақстан). Д.Исабеков шығармаларындағы психологизмнің көріну тәсілдері	19
Бөкен Г.С., Шапауов Ә.Қ. (Көкшетау, Қазақстан). Қазақ – поляк драмаларындағы абсурд	25
Ғабдулина М.Г., Қасым А. (Петропавл, Қазақстан). Астионимдер мен годонимия – қала тілінің лингвистикалық құрамды бөлігі.	31
Есматова М.Т., Жақсылық Ж. (Петропавл, Қазақстан). Абай өлеңдеріндегі «Тағдыр» концептісі	36
Есматова М.Т., Мұсабек А. (Петропавл, Қазақстан). Есіл ауданы топонимдерінің шығу тарихы жайлы	42
Жәмбек С.Н. (Көкшетау, Қазақстан). Қазақ әдебиетіндегі тарихилық мәселелері	47
Жумагулова Ө.А., Каирбекова И.С. (Көкшетау, Қазақстан). Ш.Уәлихановтың уәждемеге қатысты ойлары	54
Исина К.Ш. (Көкшетау, Қазақстан). Кітапханалық өлкетану оқырмандарға патриоттық тәрбие беру құралы негізінде	60
Қадыров Ж.Т., Пірімбетова Г.Т., Қайруллаева А.М. (Петропавл, Қазақстан). Ә. Кекілбаев шығармаларында кейіпкерлер бейнесінің сомдалуы	63
Қадыров Ж.Т., Рыспаева С., Тәрбие Б. (Петропавл, Қазақстан). О. Бөкей, Д. Исабеков, Ә. Кекілбаев шығармаларындағы жатсыну мәселесі мен антиутопиялық сарын іздері	68
Қадыров Ж.Т., Синбаева Г.К., Жұмабекова Ш.Т. (Петропавл, Қазақстан). Мұқағали поэзиясындағы пейзаж бен адамдық болмыс	74
Қадыров Ж.Т., Шералиева Г.Р., Сейдахметқызы Г. (Петропавл, Қазақстан). Қасым Аманжолов лирикасының көркемдік әлемі	78
Кемеңгер Қ. (Астана, Қазақстан). Қазіргі Ақмола-Көкше поэзиясындағы дәстүр мен сабақтастық («Сарыарқаның жыр самалы» атты альманах бойынша әдеби сын)	82

Қожанұлы М. (Астана, Қазақстан). М. Шаханов поэзиясындағы - ма/ме, -ба/бе, -па/пе омоформалардың сөзжасам жасаудағы стильдік қолданысы	89
Құлыбекова Ж.С., Аманкиличева Қ. (Петропавл, Қазақстан). «Абақ арманы» поэмасындағы фольклорлық дәстүр	93
Құлыбекова Ж.С., Кенжебулатова Г. (Петропавл, Қазақстан). С. Бегалин поэмаларындағы фольклорлық дәстүр	99
Лазухина Л.В. (Екатеринбург, Россия). К проблеме классификации междометий в казахском, русском и английском языках	105
Мұхамеджанова А.Т., Мұхамеджанова Г.Т. (Петропавл, Қазақстан). Жоғары сынып оқушыларының лингвомәдени құзыреттілігін қалыптастырудың қажеттілігі	109
Смагулова Н.К. (Көкшетау, Қазақстан). XX ғасыр басындағы қазақ прозасындағы тартыс сипаты	114
Султанова А. Г. (с.Красный Яр, Қазақстан). Оқу үрдісінде білім сапасын көтерудегі «LESSON STUDY» зерттеу әдісінің маңызы	118
Тлеубердина Г.Т., Батыргалиева Г.Т., Кадирова Л.Е. (Көкшетау, Қазақстан). Ж.Жақыпбаев поэзиясындағы Ләйлә образы	122
Уапов А., Мұқанова Ұ. (Петропавл, Қазақстан). Мұқағали Мақатаев шығармаларындағы пароним мен каламбурлар қолданылысы	126
Хамзина Г.С., Аманқылышова Қ.Қ. (Петропавл, Қазақстан). «Ер адам» және «әйел» концептілерін құрайтын тілдік бірліктер	130
Хамзина Г.С., Тұрғынбек Н.Н. (Петропавл, Қазақстан). Қазақ повестеріндегі «тағдыр» концептісінің тілдік көрінісі	134
Шалабай Б. (Көкшетау, Қазақстан). Синтаксисті функционалды- коммуникативтік аспектіде зерттеу	138
Ыбыраев Ш. (Астана, Қазақстан). Қорқыт Ата туралы деректердің тарихи шындығы	142

«ОРЫС ФИЛОЛОГИЯ» секциясы
Секция «РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ»

Анищенко О. А. (Кокшетау, Казахстан). К вопросу о терминологии: обозначения молодежной лексики	150
Асенова А. Б. (Кокшетау, Казахстан). Мифологические основы персонажей казахских быличек	153
Забинякова Г.В., Локтионова Н.П. (Кокшетау, Казахстан). Формирование предметных компетенций школьников при проведении элективных курсов по литературе (с использованием электронного учебника)	159
Касенов С.Н., Мукашева А.О. (Кокшетау, Казахстан). Падежное значение в семантико-синтаксическом аспекте	163
Конюша Н.Н. (СКО с.Новоишимское, Казахстан). Формирование орфографической грамотности учащихся – одна из главных задач школьного языкового образования	168

Тимофеева О.Н. (Кокшетау, Казахстан). Функции усеченных слов в русском языке	172
Усманова Г.Ж. (Акмолинская обл., с. Красный Яр, Казахстан). К вопросу о некоторых трудностях в употреблении падежных окончаний существительных	176
Хаирова Г.М. (Караганда, Казахстан). Формирование пунктуационных умений	183
Хан Н.К., Молгаждарова С.М. (Караганда, Казахстан). Использование интерактивных методов обучения на занятиях по русскому языку	187
Хасеинова В. А., Уалиев С.С., Шокимова С.А. (Кокшетау, Казахстан). Читательская грамотность – фактор формирования навыков самосовершенствования и самовоспитания	191
Шаймерденова Н.Ж. (Кокшетау, Казахстан). Ш.Уалиханов и современное образование: к вопросу о поликультурной и полиязыковой личности	195
Фаткиева Г.Т. (Кокшетау, Казахстан). К вопросу о неморфологических способах образования стилистически маркированных единиц	199

«ШЕТЕЛ ФИЛОЛОГИЯ» секциясы
Секция «ИНОСТРАННАЯ ФИЛОЛОГИЯ»

Альжанова А.Б., Смагулова С.С. (Кокшетау, Казахстан). Развитие коммуникативной компетенции студентов неязыковых специальностей при обучении иностранному языку	204
Астафьева Ю.В. (Кокшетау, Казахстан). Арт-технологии в обучении английскому языку	208
Ашимова А.К. (Кокшетау, Казахстан). Фразеологические единицы терминологического происхождения в словарных описаниях (на материале английского языка)	212
Бурдыга И.В. (Кокшетау, Казахстан). К вопросу проблемы оценивания достижений студентов вуза на уроках иностранного языка	215
Жунусова Р.Ш., Алешкина И.Х. (Петропавловск, Казахстан). Обзор современных зарубежных методов обучения	218
Заяц Т.В., Моисеева Е.В., Боргуль Н.М. (Кокшетау, Казахстан). Linguistic dimensions of english and american political discourse	221
Кудайбергенова Ж. М. (Экибастуз, Казахстан). Опыт преподавания китайского языка в рамках среднего образования	225
Исмагулова А.Е., Жукенова А.К., Рыспаева Д.С. (Кокшетау, Казахстан). Обусловленность коммуникативной удаи\неудачи строением полилога	227
Русол И.Г., Плохенко В.Б. (Кокшетау, Казахстан). Предметно-языковое интегрированное обучение	229

Сагындыкова Ж.О., Свинарчук А.И., Рыжкова Д.А. (Кокшетау, Казахстан). Полилингвальная ситуация в СМИ Казахстана	233
Саутбаева А.К. (Петропавловск, Казахстан). Полиязычное образование в высших учебных заведениях республики Казахстан	238
Сагадиева А.К. (Астана, Казахстан). Multilingualism is the foundation of the polylingual person	241
Саут А. С. (Астана, Казахстан). Балабақшада ағылшын тілін үйретуде тиімді технологияларды қолдану	245

Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің 20 жылдық мерейтойына арналған
«Шоқан оқулары-20»
Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ
Международной научно-практической конференции
«Уалихановские чтения-20»,
посвященной празднованию 20-летия образования
Кокшетауского государственного
университета им.Ш.Уалиханова

Том 3

Редакционно-издательский отдел
Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова
Подписано в печать 21.09.16 г. Объем 15,8 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ №152
Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік университетінің
баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии
Кокшетауского государственного университета им. Ш. Уалиханова
Наш адрес: Казахстан, Акмолинская обл., г. Кокшетау,
ул. Ақан-сері, 24 РИО КГУ им. Ш. Уалиханова
e-mail: www.kgu.kz